

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2025 ТОМ 28 № 6

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2025

Науково-теоретичний альманах

Том 28 № 6 2025

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук; а
також освіта/педагогіка (Наказ МОН
від 21.02.2024 №220).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї ніяких
зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2025

ГРАНІ

Редакційна колегія

Квітка С.

Архірейський Д.
Аяган Б.
Бобровська О.
Бородін Є.
Вільборг Е.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Головко І.
Густафссон М.
Дудек М.
Іваненко В.
Іванова С.
Іванчук С.
Ісетті Дж.
Жиленко К.
Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Колісник Л.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Крушельницька Т.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанінова О.
Македон В.
Никифоров А.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохій С.
Рагімлі Р.
Ржевська Н.
Русецький А.
Рослонь Д.-А.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сітковська А.
Слободянюк М.
Ставченко С.
Старушенко Г.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токовенко О.
Тороп К.
Третяк О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Швеція)
д.п.н., проф. (Польща)
д.екон.н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
к.політ.н., доц.
д.ф., доц. (Швеція)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
к.філол.н., доц. (Україна)
д.пед.н., доц. (Україна)
д.ф., с.н.с. (Італія)
д.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.політ.н., проф. (Україна)
к.е.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
к.політ.н. (Польща)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.е.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.т.н., проф. (Україна)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Контакти:

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Іванова С.

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

GRANI/

Scientific and theoretical almanac

28 (6) 2025

Founders:

Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political Researches"

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020 and № 1017 of 27 September 2021 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political, sociological and historical sciences was given; as well as education/pedagogy (Order of the Ministry of Education and Science No. 220 dated February 21, 2024).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

ERIH PLUS

Ulrichs web

WorldCat

and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»

+38(050)258-83-86

www.grani-print.dp.ua

graniprint@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

Articles are published in the author's editing. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2025

Editorial board

Kvitka S.

Arkhireyskyi D.

Ayahan B.

Bobrovska O.

Borodin Ye.

Wihlborg E.

Vyatr E.

Gao T.

Hladush V.

Golovko I.

Gustafsson M.

Dudek M.

Ivanenko V.

Ivanova S.

Ivanchuk S.

Isetti G.

Zhuk S.

Zhurba O.

Kazakevych G.

Klein V.

Kolisnyk L.

Kondrashova L.

Kryvoshein V.

Kuznecoviene J.

Kulyk O.

Lytvynova T.

Luchaninova O.

Makedon V.

Nikolenko L.

Okorokov V.

Omelchenko M.

Plokhii S.

Rahimli R.

Rusetsky A.

Rosłoń D.

Sitkovska A.

Svitlenko S.

Sydykov E.

Slobodyanyuk M.

Stavchenko S.

Starushenko H.

Sorokina L.

Schuurman P.

Tokovenko O.

Torop K.

Tretyak O.

Heinamäa S.

Shevtsov S.

Shlyakhov O.

Editor in Chief

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Full Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Sweden)

Full Prof. Dr. (Poland)

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Full Prof. Dr. (Slovakia)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)

Full Prof. Dr. (Slovakia)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Senior Researcher, Ph.D. (Italy)

Full Prof. Dr. (USA)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Ph.D. (Slovakia)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Poland)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ph.D. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (USA))

Full Prof. Dr. (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. (Georgia)

Ph.D. (Poland)

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Finland)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.

Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,

Shevtsov S., Shlyakhov O.

Editor: Ivanova S.

Contacts:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Зміст

Соціологія

С. 6

Кравець Анастасія, Колісник Лариса

Участь молоді в суспільно-політичному житті в Україні: реальні кейси чи декларативні можливості

С.12

Михайльова Катерина, Черкашин Олександр

Потенціал соціологічних теорій в аналізі використання помічників на базі штучного інтелекту в вищій освіті

С.22

Філіпенко Лариса

Гендер у пастці комунікативного капіталізму: інструменталізація рівності в політичному та медійному дискурсі

С.32

Прохватілова Оксана

Декомеморація: до концептуалізації переосмислення советського минулого в Україні (2014–2025)

Історія

С. 40

Нижник Світлана

Від генетики до агропромислових програм: роль агробіологічних знань у сільському господарстві України другої половини ХХ ст.

С. 46

Охріменко Олександр, Топольницька Юлія

Концентричний підхід до вивчення історії в українській освіті: традиції, виклики та нові перспективи

Політологія

С. 53

Ключкович Анатолій

Персоналізм, популізм і суспільно-політична поляризація у Словаччині

Міжнародні відносини

С. 58

Сулейман-заде Ламан Сурхай

Цифрова дипломатія громадянського суспільства Азербайджану: сучасний стан та перспективи

Філософія

С. 63

Іванова Світлана

Візуальний поворот як культурно-епістемологічне явище: художні практики, рецепція та візуальне мислення

Contents

Sociology

P. 6

Kravets Anastasia, Kolisnyk Larisa

Youth Participation in Social and Political Life in Ukraine: Real Cases or Declarative Opportunities

P. 12

Mykhaylyova Kateryna, Cherkashyn Oleksandr

Potential of Sociological Theories in Analyzing the Use of Artificial Intelligence-Based Assistants in Higher Education

P. 22

Filipenko Larysa

Gender Trapped in Communicative Capitalism: The Instrumentalization of Equality in Political and Media Discourse

P. 32

Oksana Prokhvatilova

De-commemoration: Toward Conceptualizing the Rethinking of the Soviet Past in Ukraine (2014–2025)

History

P. 40

Nyzhnyk Svitlana

From Genetics to Agro-Industrial Programs: The Role of Agrobiological Knowledge in Ukrainian Agriculture in the Second Half of the Twentieth Century

P. 46

Okhrimenko Oleksandr, Topolnytska Yuliia

Concentric Approach to History Teaching in Ukrainian Education: Traditions, Challenges, and New Perspectives

Politology

P. 53

Klyuchkovych Anatoliy

Personalism, Populism and Socio-Political Polarization in Slovakia

International relations

P. 58

Suleymanzada Laman Surkhay

Digital Diplomacy of Azerbaijan's Civil Society: Current Status and Prospects

Philosophy

P. 63

Ivanova Svitlana

The Visual Turn as a Cultural and Epistemological Phenomenon: Artistic Practices, Reception, and Visual Thinking

Економіка

C.70

Анпілогов Артем

Інвестування в контексті еволюції грошових систем: економічний аналіз

C.79

Тесленко Тетяна

Вплив інноваційності на конкурентоспроможність туристичного бізнесу

Педагогіка

C. 87

Бобро Наталія

Еволюція когнітивних моделей навчання в цифровому освітньому середовищі

Філософія

C.94

Множинська Руслана, Пікус Руслана, Вишинська Галина

Феномен наукової парадигми як методологічна основа міждисциплінарних досліджень сучасного наукового простору

C.100

Маринець Надія, Силадій Іван

Колективна пам'ять і філософія історії у репрезентаціях травматичного досвіду радянізації в культурі та мисленні

C.106

Ковтун Олександр, Березинець Володимир, Луцкевич Наталія

Концепт спільноти долі: соціально-філософський аналіз

Economy

P.70

Anpilohov Artem

Investing in the context of the evolution of monetary systems: an economic analysis

P.79

Teslenko Tetyana

The Impact of Innovation on the Competitiveness of the Tourism Business

Pedagogy

P. 87

Bobro Natalia

The Evolution of Cognitive Learning Models in the Digital Educational Environment

Philosophy

P.94

Mnozhynska Ruslana, Pikus Ruslana, Vyshynska Halyna

The phenomenon of scientific paradigm as a methodological basis for interdisciplinary research in the modern scientific space

P.100

Marynets Nadiia, Syladii Ivan

Collective Memory and the Philosophy of History in Representations of the Traumatic Experience of Sovietization in Culture and Thought

P.106

Kovtun Olexandr, Berezynets Volodymyr, Lutskevych Natalia

Concept of the Community of Fate: A Socio-Philosophical Analysis

Youth Participation in Social and Political Life in Ukraine: Real Cases or Declarative Opportunities

UDC 323.2:316.346

DOI: <https://doi.org/10.15421/172630>**Kravets Anastasia**Dr Sc., Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2433-5836>, kravets.anastasiya@gmail.com**Kolisnyk Larisa**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0933-933X>, Kolisnyk.l.o@nmu.one*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Youth policy has been a component of the state policy of Ukraine since the beginning of independence. It is a set of measures designed to promote the comprehensive development of the younger generation, its involvement in various spheres of social life. In the context of the chosen issue, we are interested in the social and political sphere and the state's assistance in involving young people in active participation in the political life of their country. Therefore, the purpose of the article is to identify real opportunities and prospects for the social and political realization of youth in Ukraine.

The theoretical basis of the study was the works of leading domestic scientists and the existing legislative framework, and the empirical basis of the study was the official websites of the legislative and executive bodies of Ukraine, the official websites of political parties and official pages in social networks. It was found that youth policy in the context of the real participation of young people in the process of political decision-making, implementation of nationwide social projects, unfortunately, remains mostly declarative. It is stated that Ukrainian youth can realize themselves in social, sports, environmental and volunteer initiatives through membership in various international and all-Ukrainian youth public organizations, but the question of influencing the process of social and political decision-making remains open. A promising solution is the creation of youth councils under the legislative and executive bodies of all levels, but empirical analysis has revealed the lack of real influence on the adoption of administrative decisions and legislative initiatives.

A real opportunity to participate in the social and political life of one's country is undoubtedly youth organizations of political parties, but they limit young people to adherence to certain ideas or a certain political figure. Therefore, there is an urgent need to create non-governmental youth social and political organizations with the legally enshrined right to put forward political demands and have the right to legislative initiative.

Keywords: Youth, Youth Policy, Social and Political Life, Public Organizations, Youth Councils, Political Parties

Участь молоді в суспільно-політичному житті в Україні: реальні кейси чи декларативні можливості

Кравець Анастасія, Колісник Лариса*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Молодіжна політика є складовою державної політики України й являє собою комплекс заходів, покликаний сприяти всебічному розвитку молодого покоління, залученню його у різні сфери суспільного життя. В контексті обраної проблематики, у фокусі дослідницької уваги – політична та соціальна сфери, також сприяння держави залученню молоді до активної участі у суспільно-політичному житті своєї країни.

Мета статті – виявлення реальних можливостей та перспектив для соціально-політичної реалізації молоді в Україні. Для реалізації поставленої мети використано не тільки наявну наукову та законодавчу базу, а й інформацію з офіційних сайтів органів законодавчої та виконавчої влади в Україні, політичних партій України. У випадку відсутності інформації на офіційних сайтах – офіційні сторінки у соціальних мережах.

Результати. Виявлено, що молодіжна політика в контексті реальної участі молоді в процесі прийняття політичних рішень та розвитку важливих соціальних проєктів, на жаль, залишається здебільшого декларативною.

Висновки. Констатовано, що українська молодь може реалізувати себе у соціальних, спортивних, екологічних та волонтерських ініціативах через членство в різноманітних міжнародних та всеукраїнських молодіжних громадських організаціях, але питання щодо впливу на процес прийняття політичних рішень, реальної реалізації важливих соціальних проєктів загальнонаціонального масштабу залишається відкритим. Перспективним рішенням вбачається створення молодіжних рад при органах законодавчої та виконавчої влади всіх рівнів, проте емпіричний аналіз виявив відсутність вагомого впливу на прийняття управлінських рішень і законодавчих ініціатив. Реальною можливістю брати участь у суспільно-політичному житті своєї країни, безперечно, є молодіжні організації політичних партій, проте, вони обмежують молодь прихильністю до певних ідей або певного політичного діяча. Отже, постає нагальна потреба у створенні неурядових молодіжних громадсько-політичних організацій з законодавчо закріпленим правом висувати політичні вимоги та мати право законодавчої ініціативи.

Ключові слова: молодь, молодіжна політика, суспільно-політичне життя, громадські організації, молодіжні ради, політичні партії

Стаття надійшла / Article arrived: 02.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 12.12.2025

Вступ.

Молодіжна політика є складовою державної політики України з моменту проголошення незалежності. Вона пройшла довгий етап еволюції: від декларації до повноцінного закону. В теорії, державна молодіжна політика має сприяти активному залученню молоді у різні сфери суспільного життя, в тому числі політичну. Проте, й досі вона залишається здебільшого декларативною і, на жаль, патерналістською. Метою дослідження є виявлення реальних можливостей та перспектив для реальної суспільно-політичної реалізації молоді в Україні.

Метою дослідження є виявлення реальних можливостей та перспектив для суспільно-політичної реалізації молоді в Україні. Теоретичною базою дослідження є праці провідних вітчизняних науковців та наявна законодавча база, а емпіричною основною дослідження – офіційні сайти органів законодавчої та виконавчої влади України, офіційні сайти громадських організацій та політичних партій, а також офіційні сторінки у соціальних мережах.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематиці участі молоді у суспільно-політичному житті присвячено низку публікацій вітчизняних науковців. Серед яких варто виділити фундаментальне дослідження Софії О. «Роль молоді в молодіжній політиці України» (Софій, 2021), статті Т. Лушагіної «Особливості взаємодії молоді з органами державної влади та місцевого самоврядування» (Лушагіна, 2021), Копильчак Б. і Чопко Н. «Молодіжні громадські організації в контексті реалізації державної молодіжної політики в Україні» (Копильчак & Чопко, 2019), а також праця Жужі Л. О. «Молодіжна політика в Україні: сучасний стан і шляхи реформування» (Жужа, 2019), присвячені питанням вітчизняної молодіжної політики.

Результати дослідження.

Не можемо не погодитись з тезою І. Гузенко про те, що «державна молодіжна політика в Україні пройшла шлях від свого зародження через період пошуків до цілком окресленого й визначеного явища у суспільному житті країни» (Гузенко, 2009).

Відповідно, це явище потребувало чітко законодавчого закріплення та визначення. До законодавчих основ функціонування молодіжної політики в Україні варто віднести: 1. Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (втратила чинність) (Про загальні засади, 1992). 2. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (втратив чинність) (Про сприяння, 1993). 3. Закон України «Про основні засади молодіжної політики» з поточною редакцією від 31.03.2023 року (Про основні засади, 2021). 4. Низка Указів Президента України, наприклад, Указ Президента «Про Національну молодіжну стратегію до 20230 року» (Про Національну молодіжну стратегію, 2021).

5. Відповідні стратегії та державні та регіональні цільові програми, наприклад, Державна цільова соціальна програма «Молодь України» (Державна цільова соціальна програма, 2021).

У визначенні молодіжної політики пропонуємо відштовхуватись від визначення, яке закріплене на законодавчому рівні: «Молодіжна політика – напрям державної політики, спрямований на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей та молоді в суспільні процеси, що здійснюються в інтересах дітей та молоді та за їх участю» (Про основні засади, 2021).

У цьому ж законі зазначено, що: «Молодь – молоді особи – особи віком від 14 до 35 років, які є громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах» (Про основні засади, 2021).

На сьогодні вже розроблена і проходить етап громадських обговорень Стратегія розвитку молодіжної політики до 2030 року, яка передбачає зміну вікового визначення молоді – молоддю вважаються молоді люди віком від 12 до 29 років (Софій, 2021).

Як зазначає О. Софій, і з цим не можна не погодитись, існує одна суттєва проблема з вітчизняною молодіжною політикою, а саме: «Суть її полягає в патерналістському характері молодіжної політики в Україні, що проявляється у намаганнях контролювати та направляти розвиток молодих людей з боку дорослих протягом якомога довшого періоду» (Софій, 2021).

З існуванням певних проблем у реалізації державної молодіжної політики погоджується й І. Гузенко, зазначаючи, що «все ще існує багато проблем, пов'язаних, насамперед, із достатньо низьким рівнем економічної та громадської активності молоді, відстороненням її від суспільних і державних справ» (Гузенко, 2009).

До критиків патерналістського підходу до молодіжної політики долучаються вітчизняні вчені Б. Копильчак і Н. Чопко зазначаючи, що: «Така модель обмежує волю молодих осіб, в рамках прийняття дорослими їх поведінки і вигляду. Модель відкритого розвитку дозволяє молоді визначати пріоритети та методи здійснення молодіжної політики через прояв ініціативи та прийняття рішень» (Копильчак & Чопко, 2019).

При цьому, за словами О. Софії: «Молодь розглядається як «ресурс, що буде визначати напрямки уряду та політики» (Софій, 2021). Не можемо погодитись з терміном «ресурс», проте погоджуємось з тезою про те, що молодь має якщо не визначати, то хоча б брати активну участь у формуванні та реалізації політики нашої країни.

Якщо ми використовуємо активно термін «суспільно-політична реалізація» молоді або участь

у суспільно-політичному житті, відповідно, виникає необхідність означення цього терміну. Так, за словами, Ю. Махно і з цим не можна не погодитись, одним із важливих складників демократії є активна позиція індивідів щодо політичних процесів, яка проявляється, зокрема, у політичній участі громадян (Махно, 2024).

В контексті обраної проблематики нас цікавить конкретна вікова група активних учасників політичних процесів, а саме – молодь. Безперечно, ця група має величезний потенціал, проте, на наш погляд, потребує підтримки з боку держави: законодавчих та виконавчих органів влади всіх рівнів, політичних партій, громадських організацій тощо.

Як влучно зазначає Жужа Л. О.: «Аналізуючи дані щодо форм участі молоді в житті країни за часи незалежності, з упевненістю можна стверджувати, що рівень включення молодих людей у політичне, економічне, громадське життя країни зростає в геометричній прогресії. При цьому молодіжна політика в Україні має ще чимало прогалин і недоліків» (Жужа, 2019).

Насправді ми маємо ситуацію, коли відповідальність за розробку та реалізацію молодіжної політики покладено на Міністерство культури, молоді та спорту. Але, як влучно зазначає О. Софій, в ситуації, «коли один орган (МКМС) охоплює достатньо широке коло сфер суспільного життя наявний ризик, що питання молодіжної політики може «загубитися» серед інших» (Софій, 2021).

Не рятують ситуацію з ефективністю молодіжної політики й наступні кроки уряду України: 1) 24 грудня 2019 року Постановою Кабінету міністрів України було затверджено «Деякі питання діяльності Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства» (Деякі питання діяльності, 2019); 2) 20 березня 2019 року Постановою Кабінету Міністрів України було створено державну установу «Всеукраїнський молодіжний центр» (Про утворення, 2019).

А тому не дивно, що на сьогодні в Україні переважає неформальна громадянська активність молоді (Софій, 2021). І це дійсно так. Тобто розвиток молоді – справа самої молоді. В даному контексті виникає закономірне питання: яким чином молодь може реалізовуватись у суспільному та політичному житті? Перший варіант – молодіжні громадські організації. Другий – молодіжні ради при органах законодавчої та виконавчої влади всіх рівнів. Третій – молодіжні організації політичних партій.

Розпочнемо з першого, а саме – з визначення терміну «молодіжна громадська організація» та окреслення його сутності. За словами О. Кулеби: «Отже, якщо громадські організації є посередниками між державою та громадськістю, то молодіжні громадські організації відповідно є посередниками між державою і молоддю. Вони створюються для

відстоювання різноманітних потреб та інтересів молоді. Основними їхніми цілями є захист цих інтересів і потреб, а також мобілізація та інтеграція молодіжних структур на виконання соціально значущих завдань» (Кулеба, 2012). О. Кулеба надає наступне авторське визначення молодіжних громадських організацій: «На нашу думку, «молодіжні громадські організації» – це добровільне об'єднання молодих громадян, що є юридично зареєстрованим і створеним для виконання поставлених завдань та досягнення визначених цілей, характеризуються спільними чи подібними інтересами своїх членів і виконує функції посередника між державою та молоддю» (Кулеба, 2012).

Цікаво, що органи влади, які мають сприяти виконанню різноманітних законів, указів, постанов, стратегій і програм, натомість, пропонують перелік міжнародних молодіжних організацій, до яких можуть самостійно долучитись молоді люди з України. Так, на сайті Київської міської ради опубліковано перелік міжнародних молодіжних організацій, які функціонують в Україні: 1. AIESEC, яка ставить за мету самореалізацію та самовдосконалення молоді за рахунок участі у «найрізноманітніших конференціях, тренінгах, ділових іграх, спілкуючись із представниками провідних компаній, людьми з різних країн світу та знайомлячись із їхніми культурами» (Молодіжні організації, 2005). 2. YMCA – Міжрегіональна спілка християнських асоціацій молоді та сім'ї, яка піклується про здоровий спосіб життя молодих людей. 3. Всеукраїнське молодіжне громадське об'єднання «Молодь Може» (Youth CAN), метою якої є підвищувати рівень демократичного світогляду та втілювати соціально важливі проекти. 4. «Європейський молодіжний парламент – Україна», метою якого є сприяння інтеграції України до Європейського Союзу завдяки вихованню молоді на демократичних цінностях та ідеях, співпраці з європейськими неурядовими організаціями, формування позитивного іміджу України у світі (Молодіжні організації, 2005). Якщо брати саме політичну участь то, перспективною є саме остання з них. Питання, яким чином молодь буде використовувати набуті знання на практиці, залишається відкритим.

В Україні також функціонує ціла низка різноманітних вітчизняних молодіжних організацій, наприклад, Всеукраїнський молодіжний центр. Він, за визначенням наданим на сайті, являє собою «експертно-ресурсний центр молодіжної роботи, який щодня працює задля розвитку молодіжної інфраструктури та молодіжної роботи по всій території України» (Хто ми?, 2025). Серед проектів даного центру: освіта для ВПО, програма залучення молоді до відновлення України, програма «Молодіжний працівник», Перший молодіжний телеканал тощо (Хто ми?, 2025). Тобто, суто соціально орієнтована робота.

Нас же цікавить, насамперед громадська та політична активність молоді, їх реальна участь в суспільно-політичному житті нашої країни. Отже, перейдемо до тих, хто має всіляко розвивати та підтримувати молодіжну політику в контексті участі у політичному житті. Для цього звернемося до аналізу сайтів органів влади. Наприклад, на сайті Дніпровської обласної державної адміністрації зазначено, що у її складі функціонує цілий Департамент молоді і спорту, основними завданнями якого є: забезпечення реалізації державної політики у молодіжній сфері; сприяння розвитку видів спорту; сприяння міжнародному співробітництву з питань молоді, фізичної культури і спорту, національно-патріотичного виховання; впровадження практичних підходів органів влади у роботі з молоддю тощо (Департамент молоді та спорту, 2025).

Тобто, основний акцент зроблено на спорті та національно-патріотичному вихованні, а не на громадській та політичній діяльності. На вищезгаданому сайті Київської міської ради надано перелік міжнародних молодіжних організацій, до яких молоді люди можуть долучатись самостійно. Відповідно виникає питання з практичною реалізацією державної молодіжної політики в контексті реальної суспільно-політичної участі молоді.

При центральних і місцевих органах законодавчої та виконавчої влади в Україні створені молодіжні ради. Навіть існує сайт «Молодіжна рада» з покроковою інструкцією для молоді як створити молодіжну раду у своїй громаді. Цей проект підтримувався USAID та Міністерством молоді та спорту України (Молодіжна рада, 2025). Якщо ж звернутись до аналізу молодіжних рад при органах влади, показовим є те, що інформація про їх діяльність розміщено не на сайті органу влади, а у соціальній мережі. Наприклад, на сайті Дніпровської міської ради зазначено голову, секретаря, контакти і перелічено завдання. Що ж до конкретної діяльності, то інформація про них міститься на офіційній сторінці Молодіжної ради Дніпра у соціальній мережі: Еко-толока, участь у всеукраїнському молодіжному форумі зі сталого розвитку в Києві, підписання меморандуму про співпрацю з молодіжними радами громад Дніпропетровської області, волонтерські проекти тощо. На сайті Київської міської ради більш розлога інформація щодо Молодіжної ради, зокрема, її членів, містяться Проекти порядку денного та Протоколи, з яких останні присвячені: затвердженню складу, змінам в складі, затвердженню логотипу, преміям тощо (Київська міська молодіжна рада, 2025). На офіційній сторінці у соціальній мережі міститься звіт про наступні заходи: Толока, опитування щодо потреб та становища молоді Києва, засідання, конференції, підписання меморандумів про співпрацю тощо (Київська міська молодіжна рада, 2025).

Безперечно, молодіжні ради при органах влади

– це гарна ініціатива. Проте, нажаль, відсутня інформація про реальний вплив на прийняття рішень центральними та місцевими органами законодавчої та виконавчої влади.

Є ще один варіант, згідно з яким молодь отримує реальний доступ до політики, а саме – молодіжні організації політичних партій. За визначення О. Кулеби: «Молодіжні філії політичних партій – це структурні організації, які співпрацюють з певними партіями для досягнення спільної мети, взаємодіють у виконанні поставлених завдань, проте не є членами цих партій» (Кулеба, 2012).

Не секрет, що майже кожна потужна політична партія в Україні має своє молодіжне крило. Отже, реалізовувати свої політичні прагнення українська молодь може через них. Проте, для цього необхідно бути прихильником тієї чи іншої політичної сили, а це дещо обмежує свободу самовираження та можливість впливу на державну політику своєї країни.

Пропонуємо проаналізувати, чим займаються молодіжні осередки політичних партій в Україні. Так на сайті політичної партії «Європейська солідарність» міститься інформація про діяльність молодіжного крила. За словами його очільниці Д. Габібуллаєвої: «Європейська Солідарність» – це платформа можливостей для молоді, це соціальний ліфт, який завжди працює» (Габібуллаєва, 2020). Відповідно, виникає закономірне питання яким чином працює цей «ліфт» і чим займається молодіжне крило? На сторінці у соціальній мережі зазначено, що за останній час проведено низку заходів, зокрема політичний тренінг, політичний форум із залученням міжнародних партнерів. Але, звісно, не обійшлося і без акцій на підтримку лідера Європейської Солідарності П. Порошенка в контексті зняття санкцій (Солідарна молодь, 2025).

На сайті політичної партії «Слуга народу» міститься інформація щодо молодіжного крила: «Зе!молодіжка – це більше ніж молодіжне крило партії Слуга народу, це молодіжний політичний рух нового формату з прогресивними поглядами на молодіжну політику» (Слуга народу, 2025). На сторінці у соціальній мережі міститься звіт про останні заходи, серед яких зустрічі прихильників у регіональних осередках, підтримка родин загиблих військових, ну і звісно, пости на підтримку Президента України В. Зеленського (ZE!Молодіжка, 2025). Отже, до партійних молодіжних організацій, які офіційно мають статус громадської організації, молода людина може долучитись і отримати так званий «соціальний ліфт», якщо вона є прихильницею того чи іншого політичного діяча.

Звісно, перелік всеукраїнських молодіжних громадських організацій не обмежується виключно молодіжними крилами політичних партій. Станом на 2023 рік в Україні зареєстровано 99556 громадських організацій, серед яких є молодіжні та дитячі

(Добірка можливостей, 2024): скаутська організація ПЛАСТ, центр навчання та підготовки молодіжних лідерів «Фундація регіональних ініціатив» (ФРІ), «Екологічна варта», волонтерська організація «Будуємо Україну разом» (БУР).

З них тільки ФРІ займається підготовкою майбутніх лідерів, ефективних менеджерів для різних сфер суспільного життя. Є ще один різновид молодіжних організацій, який, нажаль, слабо представлений на вітчизняних тернах, а саме – громадсько-політичні молодіжні організації. О. Кулеба надає наступне визначення: «Молодіжні громадсько-політичні організації – це самостійні ідеологічно-політичні об'єднання, які займають активну громадську позицію, інколи навіть висуваючи власні політичні вимоги» (Кулеба, 2012). Як зазначає Лушагіна Т.: «Заохочення та ініціювання активності молодих людей може відбуватися в різних сферах життєдіяльності: громадській та політичній – через включення в процеси громадського контролю за діями органів влади, участь у політичному житті й навіть у протестних акціях...» (Лушагіна, 2021).

Висновки.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що вітчизняна молодіжна політика пройшла довгий етап еволюції: від прийняття Декларації до повноцінного Закону. Проте, слід констатувати, що молодіжна політика, в контексті реальної участі молоді в суспільно-політичному житті своєї країни, нажаль, залишається здебільшого декларативною. Безперечно, молодь має величезний потенціал, проте, на наш погляд, потребує підтримки з боку держави: законодавчих та виконавчих органів влади всіх рівнів, політичних партій, громадських організацій тощо. Проведений аналіз засвідчив, що в Україні, по факту, розвиток молоді – справа самої молоді. Ми виокремили декілька варіантів

громадської та політичної активності молоді: 1) молодіжні громадські організації; 2) молодіжні ради при органах законодавчої та виконавчої влади всіх рівнів; 3) молодіжні організації політичних партій. Таким чином, констатуємо, що українська молодь може реалізувати себе у соціальних, спортивних, екологічних та волонтерських ініціативах через членство в різноманітних міжнародних та всеукраїнських молодіжних громадських організаціях. Проте, питання про вплив на процес прийняття політичних рішень, реалізації важливих соціальних проєктів загально національного рівня залишається відкритим. Перспективним рішенням вбачається створення молодіжних рад при органах законодавчої та виконавчої влади всіх рівнів, проте емпіричний аналіз виявив відсутність реального впливу на прийняття управлінських рішень і законодавчих ініціатив. Причина цього криється в тому, що основними напрямками діяльності молодіжних рад при органах влади є спорт та національно-патріотичне виховання, а не громадська чи політична діяльність.

Реальною можливістю брати участь у суспільно-політичному житті своєї країни, безперечно, є молодіжні організації політичних партій, проте вони обмежують молодь прихильністю до певних ідей або певного політичного діяча. Тобто, молода людина може долучитись до партійних молодіжних організацій (які офіційно мають статус громадської організації) і отримати так званий «соціальний ліфт», тільки якщо вона є прихильницею того чи іншого політичного діяча. Отже, постає нагальна потреба у створенні неурядових молодіжних громадсько-політичних організацій з законодавчо закріпленим правом висувати політичні вимоги та мати право законодавчої ініціативи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гузенко, І. М. (2009). Становлення і розвиток державної молодіжної політики в Україні. *Військово-науковий вісник*, 11, 50-62.
- Департамент молоді та спорту. Основні завдання та функції. (2025). *Дніпровська обласна військова адміністрація*. <https://adm.dp.gov.ua/dniprooda/pro-oda/departamenti-ta-upravlinnya/upravlinnya-molodi-i-sportu/osnovni-zavdannya-ta-funkcii>
- Державна цільова соціальна програма «Молодь України». №2469. (2021, Липень 14). *Наказ Міністерства молоді та спорту України*. <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/realizaciya-derzhavnih-program-u-sferi-molodi/derzhavna-cilova-socialna-programa-molod-ukrayini>
- Деякі питання діяльності Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства. № 1171. (2019, Грудень 24). *Постанова Кабінету міністрів України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1171-2019-%D0%BF#Text>
- Дінара Габібullaєва: «Європейська Солідарність» – це платформа можливостей для молоді. (2020). *Європейська солідарність*. <https://eurosolidarity.org/2020/08/31/dinara-gabibullayeva-yevropejska-solidarnist-cze-platforma-mozhlyvostej-dlya-molodi/>
- Добірка можливостей: 5 дитячих та молодіжних громадських організацій. (2024). *УМІД*. <https://childrights.org.ua/news/dobirka-mozhlyvostej-5-dytyachyh-ta-molodizhnyh-gromadskyh-organizacij/>
- Жужа, Л.О. (2019). Молодіжна політика в Україні: сучасний стан і шляхи реформування. *Регіональні студії*, 41-46. <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/19/9.pdf>
- ЗЕ!Молодіжка. (2025). *Офіційна сторінка*. <https://www.facebook.com/zemolodizhka/?locale=uk-UA>
- Київська міська молодіжна рада. (2025). *Офіційна сторінка*. <https://www.facebook.com/kyivrada.youth/>
- Київська молодіжна рада при Київській міській раді. Проєкт порядку денного. (2025). *Київська міська рада*. <https://kmr.gov.ua/uk/zaplanovan-zasidanna-proekt>
- Копильчак, Б., & Чопко, Н. (2019). Молодіжні громадські організації в контексті реалізації державної молодіжної політики в Україні. *European Journal of economics and management*, 5, 5, 21-31.

- Кулеба, О. (2012). Молодіжна громадські організації: різновиди, суспільні функції та проблема активізації їх діяльності. *Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку*, 24, 45-50.
- Лушагіна, Т. В. (2021). Особливості взаємодії молоді з органами державної влади та місцевого самоврядування. *Науковий журнал «Політик»*, 2, 47-51.
- Махно, Ю. (2024). Політична участь: сутність поняття та функції. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, 17, 131-140.
- Молодіжна рада Дніпра. (2025). *Офіційна сторінка*. <https://www.facebook.com/molradadnipra/>
- Молодіжна рада. *Середовище для активності у твоїй громаді*. (2025). <https://youthcouncil.com.ua/management>
- Молодіжні організації, або як цікаво і корисно проводити вільний час. (2005). *Київська міська рада*. <https://kmr.gov.ua/uk/content/mizhnarodni-molodizhni-organizaciyi-abo-yak-cikavo-i-korysno-provodyty-vilnyy-chas>
- Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. № 2421-IV. (1992, Грудень 15). *Закон України (зі змінами)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2421-IV>
- Про Національну молодіжну стратегію до 2023 року. № 94/2021. (2021, Березень 12). *Указ Президента України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>
- Про основні засади молодіжної політики. № 1414-IX. (2021, Квітень 27). *Закон України (зі змінами)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-IX>
- Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні. №2999-XII (1993, Лютий 5). *Закон України (зі змінами)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12#Text>
- Про утворення державної установи «Всеукраїнський молодіжний центр» та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. №246. (2019, Березень 20). *Постанова Кабінету Міністрів України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2019-%D0%BF#Text>
- Солідарна молодь. (2025). *Офіційна сторінка*. https://www.facebook.com/SolidarnaMolod/?locale=uk_UA
- Софій, О. (2021). Роль молоді в молодіжній політиці України. *Європейський діалог*. <https://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/01/Rol-molodi-v-molodizhniy-polititsi-Ukrayini.pdf>
- Хто ми? (2025). *Всеукраїнський молодіжний центр*. <https://auyc.org.ua/who-we-are/>

REFERENCES

- Деякі питання діяльності Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства. № 1171. (2019, Грудень 24). *Постанова Кабінету міністрів України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1171-2019-%D0%BF#Text>
- Департамент молоді та спорту. Основні завдання та функції. (2025). *Дніпровська обласна військова адміністрація*. <https://adm.dp.gov.ua/dniproda/pro-oda/departamenti-ta-upravlinnya/upravlinnya-molodi-i-sportu/osnovni-zavdannya-ta-funkciyi>
- Державна цільова соціальна програма «Молодіжність України». №2469. (2021, Липень 14). *Наказ Міністерства молоді та спорту України*, 2469. <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/realizaciya-derzhavni-program-u-sferi-molodi/derzhavna-cilova-socialna-programa-molod-ukrayini>
- Dinara Habibullaeva: «Європейська Солідарність» – це платформа можливостей для молоді. (2020). *Європейська солідарність*. <https://eurosolidarity.org/2020/08/31/dinara-gabibullayeva-yevropejska-solidarnist-cze-platforma-mozhlyvostey-dlya-molodi/>
- Dobirka mozhyvostey: 5 dytyachykh ta molodizhnykh hromadskykh orhanizatsii. (2024). *UMPD*. <https://childrights.org.ua/news/dobirka-mozhyvostey-5-dytyachykh-ta-molodizhnykh-gromadskykh-organizacij/>
- Huzenko, I. M. (2009). Stanovlennia i rozvytok derzhavnoi molodizhnoi polityky v Ukraini. *Viiskovo-naukovy visnyk*, 11, 50-62.
- Khto my? (2025). *Vseukrainskyi molodizhnyi tsentr. Khto my?* <https://auyc.org.ua/who-we-are/>
- Kopylchak, B & Chopko, N. (2019). Molodizhni hromadski orhanizatsii v konteksti realizatsii derzhavnoi molodizhnoi polityky v Ukraini. *European Journal of economics and management*, 5, 5, 21-31.
- Kuleba, O. (2012). Molodizhna hromadski orhanizatsii: riznovydy, suspilni funktsii ta problema aktyvizatsii yikh diialnosti. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektivy rozvytku*, 24, 45-50.
- Kyivska miska molodizhna rada. (2025). *Офіційна сторінка*. <https://www.facebook.com/kyivrada.youth/>
- Kyivska molodizhna rada pry Kyivski miskii radi. Proiekt poriadku dennoho. (2025). *Kyivska miska rada*. <https://kmr.gov.ua/uk/zaplanovan-zasidanna-proekt>
- Lushahina, T.V. (2021). Osoblyvosti vzaiemodii molodi z orhanamy derzhavnoi vlady ta mistsevoho samovriaduvannia. *Naukovyi zhurnal «Politik»*, 2, 47-51.
- Makhno, Yu. (2024). Politychna uchast: sutnist poniattia ta funktsii. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Serii: Politolohiia*, 17, 131-140.
- Molodizhna rada Dnipra. (2025). *Офіційна сторінка*. <https://www.facebook.com/molradadnipra/>
- Molodizhna rada. *Seredovyshche dlia aktyvnosti u tvoii hromadi*. (2025). <https://youthcouncil.com.ua/management>
- Molodizhni orhanizatsii, abo yak tsikavo i korysno provodyty vilnyi chas. (2005). *Kyivska miska rada*. <https://kmr.gov.ua/uk/content/mizhnarodni-molodizhni-organizaciyi-abo-yak-cikavo-i-korysno-provodyty-vilnyy-chas>
- Pro Natsionalnu molodizhnu stratehiu do 2023 roku. № 94/2021. (2021, Berezen 12). *Ukaz Prezydenta Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>
- Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky. № 1414-IX. (2021, Kviten 27). *Zakon Ukrainy (zi zminamy)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>
- Pro spryannia sotsialnomu stanovlenniu ta rozvytku molodi v Ukraini. №2999-XII (1993, Liutyi 5). *Zakon Ukrainy (zi zminamy)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12#Text>
- Pro utvorennia derzhavnoi ustanovy «Vseukrainskyi molodizhnyi tsentr» ta vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy. №246. (2019, Berezen 20). *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2019-%D0%BF#Text>
- Pro zahalni zasady derzhavnoi molodizhnoi polityky v Ukraini. № 2421-IV. (1992, Hruden 15). *Zakon Ukrainy (zi zminamy)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2421-IV>
- Sofii, O. (2021). Rol molodi v molodizhni politytsi Ukrainy. *Yevropeyskyi dialoh*. <https://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/01/Rol-molodi-v-molodizhniy-polititsi-Ukrayini.pdf>
- Solidarna molod. (2025). *Офіційна сторінка*. https://www.facebook.com/SolidarnaMolod/?locale=uk_UA
- Zhuzha, L.O. (2019). Molodizhna polityka v Ukraini: suchasnyi stan i shliakhy reformuvannia. *Rehionalni studii*, 41-46. <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/19/9.pdf>

Potential of Sociological Theories in Analyzing the Use of Artificial Intelligence-Based Assistants in Higher Education

UDC 316.2:316.33

DOI: <https://doi.org/10.15421/172631>**Mykhaylyova Kateryna**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4152-0654>, emihaileva@gmail.com**Cherkashyn Oleksandr**Master, <https://orcid.org/0009-0009-8609-7205>, viter85@gmail.com*Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy» (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The formation of the modern digital space determines new conditions for the functioning of education and forms new technological solutions within its framework. Intelligent assistants based on artificial intelligence (AIA) are one of such solutions. They not only affect the educational process, but also change the characteristics of social subjects, the system of interaction and relationships between them. These issues require understanding through the prism of sociological theories, because the use of AIA changes the norms and regulators of social interaction of subjects of the educational space.

Purpose: to reveal the possibilities of applying sociological theories to analyze the use of AIA in the educational process of modern universities.

Results. Based on sociological theories of social exchange, structuration, technological determinism, risk, and digital inequality, the study analyzes the formats and effects of students' and teachers' use of AIA in education. The findings show that AIA implementation produces both benefits and challenges, depending on the theoretical perspective applied. Identified advantages include the introduction of new technological solutions and educational practices, the formation of new educational norms, consideration of individual needs, enhanced critical thinking, improved access to up-to-date knowledge, development of digital competencies, and reduction of routine tasks. At the same time, the analysis reveals problematic consequences such as increased inequality, loss of privacy, depersonalization of educational actors, weakening of cognitive functions, growing technological dependence, and the emergence of new risks and barriers to equal educational opportunities.

Conclusions. The success of using sociological theories to analyze the use of AIA in the educational process depends on the macroenvironment, organizational and regulatory features of universities, and the characteristics of the subjects of the educational process themselves. Such analysis allows us to focus on resources, technologies, risks, etc. The use of a theoretical and sociological perspective to analyze the use of AIA in the educational process allows us to make strategic decisions regarding the development of education in general, universities and their internal and external stakeholders.

Keywords: sociological theories, intelligent assistants based on artificial intelligence, higher education, digital transformation of education

Потенціал соціологічних теорій в аналізі використання помічників на базі штучного інтелекту в вищій освіті

Михайльова Катерина, Черкашин Олександр*Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія» (Харків, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Формування сучасного цифрового простору обумовлює нові умови функціонування освіти та формує нові технологічні рішення в її рамках. Інтелектуальні помічники на базі штучного інтелекту (ШІА) є одним з таких рішень. Вони не лише впливають на освітній процес, а й змінюють характеристики соціальних суб'єктів, систему взаємодії та взаємовідносин між ними. Ці питання потребують окремого осмислення крізь призму соціологічних теорій, бо використання ШІА змінює норми та регулятори соціальної взаємодії суб'єктів освітнього простору.

Мета: розкрити можливості застосування соціологічних теорій для аналізу використання ШІА в навчальному процесі сучасних університетів.

Результати. На основі соціологічних теорій соціального обміну, структуризації, технологічного детермінізму, ризиків і цифрової нерівності проаналізовано формати та наслідки використання ШІА студентами й викладачами в освітньому процесі. Показано, що впровадження ШІА поєднує переваги та виклики, зумовлені обраною теоретичною перспективою. До переваг належать упровадження нових технологічних рішень і освітніх практик, формування нових норм, урахування індивідуальних потреб, посилення ролі критичного мислення, спрощення доступу до актуальних знань, розвиток цифрових компетентностей і зменшення рутинних функцій. Водночас виявлено проблемні наслідки, зокрема посилення нерівності, втрату приватності, знеособлення учасників освітнього процесу, послаблення когнітивних функцій, зростання технологічної залежності та появу нових ризиків і бар'єрів рівного доступу до освіти.

Висновки. Успішність використання соціологічних теорій для аналізу використання ШІА в навчальному процесі залежить від макросередовища, організаційно-нормативних особливостей університетів, особливостей самих суб'єктів освітнього процесу. Такий аналіз дозволяє фокусуватися на ресурсах, технологіях, ризиках тощо. Застосування теоретико-соціологічного ракурсу аналізу використання ШІА в освітньому процесі дозволяє приймати стратегічні рішення щодо розвитку освіти в цілому, університетів та їх внутрішніх та зовнішніх стейкхолдерів.

Ключові слова: соціологічні теорії, інтелектуальні помічники на базі штучного інтелекту, вища освіта, цифрова трансформація освіти

Вступ.

Четверта промислова революція, за концепцією Клауса Шваба (Schwab, 2017, р. 7-10), має системний та всеосяжний характер, спричиняючи не лише цифровізацію окремих сфер життя, але й комплексну трансформацію суспільства. Вона формує цифрове середовище, в якому штучний інтелект (англ. Artificial Intelligence або AI, в подальшому ШІ) виступає однією з рушійних сил та впливає на всі аспекти життя сучасної людини, забезпечуючи нові можливості/обмеження для індивідуального, організаційного та інституційного розвитку.

Технології ШІ стають основою для розробки інтелектуальних систем у різних галузях, таких як: медицина, освіта та наука, фінансовий сектор, виробництво, енергетика, транспорт, кібербезпека, юриспруденція та багато інших, що дає змогу значно покращити ефективність процесів і доступність різноманітних сервісів (Шаров, 2023, с. 136-141). Система освіти також стоїть перед викликами цифровізації, які вимагають від неї підготовки фахівців, які інтегровані у цифровий світ, завдяки компетентностям, пов'язаним з використанням цифрових продуктів. Це визначає потребу в її швидкій цифровій трансформації (Ничкало, Лазаренко & Гуревич, 2021, с. 27).

Цифрова трансформація вищої освіти - це впровадження цифрових сервісів та технологій у освітній процес. Використання засобів ШІ, як прояву цифровізації, разом з набуттям інформаційної культури, на думку вітчизняних дослідників (Андрощук & Малюга, 2024, с. 33; Гуревич, 2024, с. 176-177; Ничкало, Лазаренко & Гуревич, 2021, с. 19-24), не лише підвищує ефективність навчання, але й змінює саму парадигму викладання, роблячи освіту більш гнучкою, доступною, орієнтованою на потреби кожного, та дозволяє людині безперервно навчатися протягом усього життя.

Сьогодні основними формами використання ШІ в освітньому процесі закладів вищої освіти (ЗВО) можна назвати (Візнюк та ін., 2021, с. 16; Гуревич, 2024, с. 174-175; Miao et al., 2021, р. 15-21):

- персоналізацію освітнього процесу – створення індивідуальної траєкторії навчання з урахуванням здібностей та інтересів студента;
- дистанційне інтерактивне навчання в режимі 24/7 – віртуальні класи з можливістю проведення теоретичних та практичних робіт;
- використання інтелектуальних помічників на основі ШІ – чат-ботів, які відповідають на запити у режимі реального часу, можуть шукати, аналізувати та перекладати великі масиви текстової інформації;
- підтримку студентів з особливими потребами – спеціалізовані програми, що допомагають зробити навчання доступнішим, застосовуючи альтернативні методи подачі матеріалу;
- автоматизацію рутинних процесів для

викладачів – перевірка домашніх завдань та тестів, генерація навчальних матеріалів, планів занять, звітів;

- організацію та управління навчальним процесом – створення розкладів занять з урахуванням перенавантаження викладачів, аналіз та вдосконалення програм навчання, аналіз та прогнозування успішності, створення рекомендацій по освітньому процесу.

Зазначені форми не лише впливають на освітній процес, а й змінюють характеристики соціальних суб'єктів, систему взаємодії та взаємовідносин між ними. ШІ стає новим чинником диференціації соціуму, зокрема в системі світи, новим фактором формування соціальних нерівностей на різних рівнях соціальної динаміки.

У глобальному контексті для того, щоб бути конкурентоспроможною на світовому ринку, Україні необхідно активно інтегрувати технології ШІ у освітній процес, модернізувати підходи до навчання та залучати сучасні рішення для підготовки висококваліфікованих фахівців.

На інституційному рівні в освіті актуальними стають питання інтеграції ШІ до різних аспектів її функціонування, вирішення питань пошуку балансу між місією освіти та технологічною сучасністю.

На рівні соціальних суб'єктів мова йде про готовність та мотивацію використання ШІ, появу та опанування «нормативної» компетентності для всіх суб'єктів в освіті.

Поряд з цим, технології ШІ розвиваються, стають все більш різноманітними, адаптуючись під потреби та можливості користувачів. Як свідчить аналіз, найбільшого розвитку за останні два-три роки в освітньому процесі в ЗВО зросло використання «помічників на основі ШІ» (англ. AI Assistant або AIA, в подальшому ШІА) через якісні зміни в них процесів обробки інформації: відтепер вона відбувається не лише за текстом, а й за зображенням та іншими видами документів (Miao et al., 2021, р. 10-11). Тож, в комунікацію в освітньому процесі стають активно інтегрованими нові форми вербального, візуального, аудіального контенту, який генерується ШІ.

Використання в освітньому процесі ЗВО України ШІА ставить перед системою освіти наступні питання:

- про готовність викладачів та студентів в Україні до використання ШІА: які базові знання необхідні для якісного користування, та як повинна виглядати їх інтеграція в освітній процес;
- про зловживання та залежність від ШІА: отримання легкої допомоги або вже готових відповідей дозволяє студентам не заглиблюватися у навчальний матеріал та поступово формує залежність від засобів ШІА;
- про інноваційність та етичні обмеження: питання конфіденційності даних, авторських прав на

контент та готовність брати на себе відповідальність за якість інформації, що була отримана від ШІА;

- про академічну доброчесність: дані, згенеровані ШІА засобами перевірки, можуть вже не підпасти під контроль анти-плагіату, але все одно будуть порушувати стандарти академічної доброчесності.

Ці питання в соціологічному ракурсі потребують окремого осмислення, бо використання ШІ змінює норми та регулятори соціальної взаємодії суб'єктів освітнього простору; ресурси, які вони можуть використовувати для досягнення цілей та межі їх використання; народжує нові причинно-наслідкові зв'язки, які формуються завдяки технологіям ШІ; формує нові символічні поля та суб'єктивні сенси, доповнюють повсякденний життєвий світ соціальних суб'єктів тощо. Саме тому, важливим завданням соціологічного пізнання в цьому аспекті стає не лише фіксація соціальних фактів, пов'язаних з використанням ШІ в освітньому процесі, а й розкриття потенціалу соціологічних концепцій та теорій (а можливо і народження нових) для їх осмислення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження використання ШІА в освітньому процесі ЗВО є відносно новим напрямом, що активно розвивається в контексті цифрової трансформації освіти.

Міжнародний досвід у цьому напрямі певним чином сконцентровано в документах UNESCO, яка акцентує увагу на перспективах та викликах ШІ в освіті, наголошуючи на необхідності етичних стандартів та політик використання, розглядає вплив використання ШІА на освіту (Artificial intelligence in education).

Зарубіжні вчені Кромптон Х. та Берк Д. систематизують вплив ШІА на вищу освіту; Ісаве С. досліджує використання ШІ вчителями та студентами; Шталь Б. висвітлює етичні аспекти використання ШІА; Рассел С. та Норвінг П. систематизують технічні основи ШІ; Бостром Н., Каку М., Лі К., Харарі Ю. та Тегмарк М. аналізують можливі траєкторії розвитку штучного інтелекту, розглядають потенційні ризики та стратегії безпечної інтеграції ШІ у суспільство, а також їх співіснування тощо.

В Україні проблематика ШІ та ШІА у вищій освіті охоплює питання персоналізації навчання, автоматизації освітніх процесів, етичних аспектів і впливу на академічну доброчесність. Науковці Гуревич Р., Кадемія М., Куцак Л.В., Марченко В., Рябець Н., Шпатакова О. розглядають інтеграцію ШІ у педагогічні практики ЗВО; Гриценчук О. зосереджується на ролі ШІА у дистанційній освіті, розвитку персоналізованого та адаптованого навчання; Шаров С. та Чаплинська Ю. досліджують використання ШІА як інструментів підтримки викладачів та студентів у ЗВО; Візнюк І. та Драч І. аналізують технологічні інновації, зокрема ШІ та ШІА,

у контексті формування цифрових компетентностей; Андрощук Г. та Верховод О. досліджують стан, тенденції та етичні аспекти впровадження ШІ в освіту, зокрема питання академічної доброчесності.

Певні кроки в нормативному регулюванні цих питань зроблено і на рівні держави: на початку 2022 року Кабміном була прийнята «Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки» (Стратегія розвитку, 2022); у 2024 році прийняті рекомендації щодо запровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах загальної середньої освіти (Інструктивно-методичні рекомендації, 2024) та вищої освіти (Штучний інтелект у закладах вищої освіти, 2025).

Незважаючи на розробленість практичних та методичних аспектів впровадження ШІ та ШІА в освітньому просторі різних ланок освіти, теоретичні аспекти, зокрема потенціал соціологічних концепцій для аналізу використання ШІА в освіті, залишаються осторонь, що і визначає мету статті – розкрити можливості застосування соціологічних теорій для аналізу використання ШІА в освітньому просторі сучасних університетів.

Результати дослідження.

ШІА – це програмні або апаратні системи, що використовують методи штучного інтелекту (див. рис. 1) для виконання завдань, пов'язаних з обробкою та аналізом інформації, генерацією контенту або прийняттям рішень.

Рис. 1. Взаємозв'язок між ШІ та ШІА

ШІА є сьогодні втіленням практичного застосування ШІ та мають революційний вплив на життя людей. Вони не лише полегшують взаємодію користувача з технологіями, але й активно адаптуються до його потреб, забезпечуючи високу ефективність та комфорт.

У практичному застосуванні ШІА охоплюють широкий спектр функцій і сфер впливу, що об'єднують: голосові помічники, чат-боти, інтегровані асистенти, персональні та корпоративні помічники, а також спеціалізовані рішення для вузьких завдань. Залежно від функціональності, рівня інтелекту та галузей застосування їх можна класифікувати наступним чином (Шаров, 2023, с. 137-139):

- голосові помічники – розпізнають голосові команди та виконують завдання на їх основі: управління пристроями розумного дому, ведення планування часу, пошук інформації в Інтернеті, відтворення музики або мультимедійного контенту (наприклад, Siri, Alexa, Google Assistant та інші);

- чат-боти – здатні вести тестові або голосові розмови з користувачами: надають консультацію та підтримку, допомагають у автоматизації процесів, використовуються на освітніх платформах (наприклад, ChatGPT, Gemini, чат-боти банків та інтернет-магазинів);

- інтегровані помічники – вбудовані в пристрої або програмне забезпечення для розширення їх функціональності: взаємодія з операційною системою, голосове управління, виконання рутинних завдань (наприклад, Cortana від компанії Microsoft та Bixby від компанії Samsung);

- персональні асистенти – навчаються та підлаштовуються під індивідуальні уподобання користувача: персональні рекомендації медіаконтенту, управління розкладом, відстеження здоров'я та фізичної активності (наприклад, Google Now та Amazon Echo);

- корпоративні помічники – використовуються у бізнес-середовищі для автоматизації процесів та оптимізації роботи співробітників: аналіз великих об'ємів даних, автоматизація рутинних процесів, генерація звітів та прогнозів для прийняття рішень (наприклад, IBM Watson);

- спеціалізовані помічники – ШІА для вузькоспеціалізованих завдань: медицина – встановлення діагнозу за допомогою IBM Watson for Oncology та аналіз медичних знімків з Aidoc, освіта – вивчення іноземних мов з Duolingo та інтерактивні помічники на освітніх платформах, юриспруденція – аналіз юридичних документів з ROSS Intelligence.

Тобто, ШІА охоплює широкий спектр застосувань: від голосових помічників і чат-ботів до корпоративних і спеціалізованих асистентів, кожен із яких адаптований до виконання конкретних завдань. Їхнє впровадження змінює підходи до навчання та роботи у багатьох сферах, забезпечуючи автоматизацію, аналіз даних та підтримку прийняття рішень.

Освіта є однією зі сфер, де активно впроваджується ШІА. Сьогодні в ній ШІА використовуються в наступних основних напрямках та форматах (Бердо та ін., 2023, с. 4; Візюк та ін., 2021, с. 16-20; Гуревич та

ін., 2024, с. 174-175; Драч та ін., 2023, с. 72; Єрмакова, 2024, с. 17-22; Шпатакова, 2024, с. 116; Яценко, 2023, с. 253-256; 11 ways University Chatbots, 2023; Miao, Holms, 2023, p. 14-21):

- а) персоналізація навчального процесу (персональні асистенти): адаптація навчального матеріалу до рівня знань та стилю навчання студента, відстеження прогресу здобувача вищої освіти та надання порад щодо покращення результатів;

- б) підтримка комунікації та доступності (чат-боти та голосові помічники, що інтегровані у освітні платформи): підтримка здобувачів вищої освіти у режимі 24/7, автоматичні відповіді на розширені запитання щодо розкладу, курсів та адміністративних процедур, голосові команди для пошуку та доступу до навчальних матеріалів;

- в) оцінювання знань та зворотній зв'язок (системи автоматизованого оцінювання): автоматична програмна перевірка тестів, домашніх та лабораторних робіт, надання зворотного зв'язку та корегування завдань;

- г) аналіз успішності та прогнозування (системи аналітики та прогнозування): аналіз даних для оцінки прогалин у знаннях здобувачів вищої освіти та ефективності навчальних курсів, прогнозування ризиків відрахування та рекомендації щодо нагородження за навчальні досягнення;

- д) підтримка наукової діяльності (системи для роботи з текстами та великими об'ємами даних): допомога у пошуку наукових джерел, аналіз текстів та створення літературних оглядів, робота з великими об'ємами даними для дослідницьких цілей та генерація звітів;

- е) автоматизація адміністративних процесів (інтегровані помічники): формування розкладів та реєстрація на курсах, контроль участі, підготовка звітів щодо навчання для здобувачів, батьків та адміністрації;

- ж) інклюзивна освіта (адаптивні помічники): надання здобувачам вищої освіти з обмеженими можливостями навчальних матеріалів у різних форматах та автоматичний переклад на будь яку мову;

- з) розвиток творчих здібностей (спеціалізовані помічники): генерація творчих завдань для стимулювання критичного мислення, інтерактивне навчання через симуляції, дискусії та моделювання.

Таким чином, ШІА стає провідним чинником у трансформації вищої освіти, створюючи нові можливості для навчання, взаємодії здобувачів вищої освіти та викладачів і організації освітнього процесу. Важливою складовою цих процесів є соціальний вплив ШІА, значний потенціал виміру якого лежить у площині соціологічного аналізу. Завдяки йому можливо оцінити, як ці технології впливають на соціальних суб'єктів в різних формах соціальної взаємодії, розвивають/обмежують доступ до знань, впливають на якість навчання у ЗВО, змінюють моделі

та уявлення про успішного студента, викладача, випускника тощо.

На нашу думку, вибір соціологічних теорій для аналізу використання ШІА в освіті повинен базуватися на їхній здатності пояснити як структурно-інституційні, так і індивідуальні аспекти цього явища. Безумовно, в межах однієї статті провести такий повний аналіз неможливо, тому для пояснення впливу ШІА на процес навчання будуть розглянуті:

- теорія соціального обміну, яка дозволяє глибше зрозуміти, що саме користувачі очікують від використання ШІА, а також висвітлює аспекти обміну: вплив залежності на процес обміну та балансування користувачів між вигодами та витратами обміну;
- теорія структурації, яка надає змогу зрозуміти, як освіта, як соціальна інституція, змінюється під впливом технологій та одночасно формує нові умови для використання ШІА;
- теорія технологічного детермінізму, яка може допомогти усвідомити, наскільки сильно ШІА впливає на характер та темпи освітніх змін;
- теорія ризиків, яка розкриває глобальні та індивідуальні аспекти залежності від технологій, а також тіньові сторони змін під впливом залучення ШІА у освітній процес;
- теорія цифрової нерівності, яка вказує на варіанти нерівного доступу до функціоналу та можливостей ШІА при використанні його у освітньому процесі.

Для умовної описової схематизації змін, що відбуваються в освітньому процесі під впливом використання ШІА, в якості основних елементів сфокусуємося на таких: освітня система (визначає загальні рамки освітньої діяльності), процес навчання (навчальний процес) (простір взаємодії між викладачем і студентом), викладацька діяльність (спрямування знань та зусиль викладача на студента), навчальна діяльність (засвоєння студентом матеріалу під керівництвом викладача), а також вплив та взаємодія між елементами навчального процесу, що буде позначатися різнокольоровими стрілками (див. рис. 2).

Рис. 2. Умовна схема освітнього процесу

Розглянемо вплив ШІА на навчальний процес в контексті теорії соціального обміну, у призмі якої взаємодія відбувається між суб'єктами освітнього

простору (викладач або студент) та ШІА відносно основних компонентів обміну. Враховуючи опорні положення цієї теорії, можемо зазначити, що:

- обмін ресурсами відбувається коли користувач надає ШІА дані у вигляді запиту, персональні уподобання та контекст задля отримання бажаного результату – інформації. ШІА повертає користувачу структуровану відповідь, інформацію або рішення. ШІА виступає для користувача інструментом для мінімізації часу та зусиль при досягненні результату, а користувач – інструментом тренування та вдосконалення ШІА;

- мінімізація витрат користувачем – ШІА дозволяє зменшити обсяг дій, що виконує користувач для отримання результату: отримання інформації за короткий час, перекладення на ШІА рутинних завдань, зниження когнітивних витрат користувача;

- плата за обмін: в цьому контексті користувач розплатується з ШІА за обмін персональними даними (реєстрація), втратою приватності (персональні уподобання, поведінка, історія взаємодії) та повного контролю над процесом та результатом (результат може містити неперевірену або неправдиву інформацію), поступовим зниженням когнітивних навичок здобувачів вищої освіти (критичного мислення та самостійного аналізу), а також може сплачувати як за сам доступ до технології, так і за формування більш якісного результату;

- залежність від ШІА – користувач може стати залежним від ШІА при доступі до знань; ця залежність може формуватися також розробником, який володіє технологією та може регулювати доступ до ШІА. Якість отриманої від ШІА інформації створює додаткові соціальні нерівності.

У контексті теорії соціального обміну використання ШІА є прикладом сучасної форми взаємодії, де студенти та викладачі обмінюють свої ресурси (час, дані, контроль) на вигоди (знання, ефективність, швидкість, зручність). Розплата у такому обміні не завжди очевидна, але включає поступову залежність, втрату приватності та потенційне послаблення когнітивних функцій користувача.

У схематичному відбитті визначених нами вище елементів навчального процесу використання ШІА викладачем або студентом призводить до «прямого» включення ШІА до цього процесу в ЗВО, покращуючи організацію навчання та підтримку учасників. Однак надмірне використання готових рішень, що пропонуються ШІА, зменшує включення викладача та студента у навчальний процес (зображено синім), що може вплинути на їхню активність та якість викладацької або навчальної діяльності (зображено червоним) – відбувається переорієнтація на взаємодію з ШІА (див. рис. 3).

Рис. 3. Схема впливу ШІА на освітній процес в контексті теорії соціального обміну

Таким чином, використання ШІА у навчальному процесі в контексті теорії соціального обміну є інноваційним інструментом, здатним підвищити ефективність освіти, проте його вплив на когнітивні навички та на якість навчання вимагає аналітичного підходу. Поєднання самостійної роботи з технологічною підтримкою дозволить зберегти баланс між вигодами та ризиками.

Теорія структурації має власний потенціал для аналізу впливу використання ШІА на освітній процес:

- дуальність структур проявляється через те, що ШІА є продуктом соціальних структур, що створюється відповідно до їх вимог, одночасно впливаючи на формування самих цих структур: вплив структури на ШІА (алгоритми навчання ШІА створюються людьми, які інтегрують в них певні соціальні норми, очікування та упередження) та вплив ШІА на структури (використання ШІА в освіті змінює традиційні моделі навчання, соціалізації та оцінювання, формуючи нові практики), збільшується залежність від технологій, які інтегруються у системи;

- агентність — викладачі та студенти, використовуючи ШІА, беруть участь у формуванні нових норм: адаптація до цифрових інструментів у здобувачів вищої освіти впливає на їх мислення та навчання, процес навчання завдяки ШІА стає більш персоналізованим, викладачі змінюють свої педагогічні підходи з урахуванням можливостей ШІА;

- рутинізація — застосування ШІА у навчальному процесі поступово стає рутинною практикою, змінюючи модель студент-викладач (зменшення особистої взаємодії, автоматизація навчання, перевірка на плагіат та оцінювання) та навички викладацької або навчальної діяльності (в освітній системі перевага віддається ШІА);

- соціальний контекст — алгоритми ШІА відображають та ретранслюють існуючі соціальні упередження (дані, якими оперує ШІА, вже містять культурні, гендерні або етичні упередження), закріплюючи їх надалі, також алгоритми роботи ШІА віддають перевагу більш популярним джерелам інформації, ігноруючи менш поширені, та не перевіряють дані, якими оперують.

З точки зору теорії структурації, ШІА у освітньому процесі не є нейтральними інструментами, бо вони:

- а) формують нові практики навчання, які впливають на структуру освітнього процесу та призводять до змін у освітній системі;
- б) потребують усвідомлення студентами та викладачами того, як їх використовувати, та як їх використання покращує або обмежує доступ до знань;
- в) відображають соціальні норми та транслують культурні упередження.

Вплив ШІА на навчальний процес в контексті теорії структурації можна описати наступним чином: використання ШІА викладачем або здобувачем вищої освіти (зображено зеленим) призводить до прямого включення ШІА у сам навчальний процес ЗВО та інтегрує його у освітню систему, що, в свою чергу, впливає як на саму освітню систему, так і на викладацьку та навчальну діяльність (зображено жовтим). Нові практики ШІА поступово замінюють старі (зображено синім), впливаючи на навчальний процес та трансформуючи освітню систему (зображено червоним) (див. рис. 4).

Рис. 4. Схема впливу ШІА на освітній процес в контексті теорії структурації

ШІА у навчальному процесі в контексті теорії структурації виступає не лише інструментом, а активним агентом, що впливає на соціальні структури. ШІА створює нові норми взаємодії та навчання, які змінюють як освітню систему, так і суспільство в цілому. Водночас, використання ШІА в цьому контексті вимагає критичного підходу для уникнення

посилення упереджень та нерівності. Інтеграція ШІА в освітню систему є прикладом дуальності структур, де технологія, як продукт соціального контексту, сама впливає на його трансформацію.

Розглянемо вплив використання ШІА на освітній процес у контексті теорії технологічного детермінізму:

- примат технологій проявляється у застосуванні ШІА у навчальному процесі, що змінює як освітній процес, так і модель освіти, роблячи її більш гнучкою (навчання може відбуватися у будь-якому місці та у будь-який час), інтерактивною (можливість взаємодіяти з навчальним матеріалом через ШІА) та децентралізованою (навчання переходить від викладачів до технологій, стає можливим проводити формування глобального освітнього середовища). Технології диктують системі які знання є важливішими, наприклад, роблячи акцент на цифрових компетенціях;

- автономність та неминучість технологій – впровадження ШІА в систему освіти є неминучим етапом, що зумовлений загальним розвитком технологій: студенти можуть навчатися 24/7 зі зворотнім зв'язком, викладачі – створювати навчальні плани, систему оцінювання;

- односторонній вплив технологій – соціальними наслідками використання ШІА є: зміна ролі викладачів (перехід у статусі від «джерел знань» до куратора навчального процесу, який допомагає студентам використовувати інструменти під керуванням ШІ), зменшення нерівності у отриманні освіти в провідних університетах або в навчальних закладах інших країн (доступ до цифрових платформ, в які інтегровані ШІА), а також ризики залежності від технологій та втрату індивідуальності у навчанні через стандартизацію матеріалу та програм.

Технологічний детермінізм допомагає пояснити, як впровадження ШІА трансформує освітню систему та навчальний процес, бо ці трансформаційні зміни є неминучими, адже розвиток технологій формує потребу у нових підходах до навчання. Технології змінюють спосіб навчання, спрощують доступ до знань та інтегрують великі обсяги даних у навчальні матеріали.

Схематичний опис впливу ШІА в контексті технологічного детермінізму можна представити наступним чином: використання викладачами та студентами ШІА в навчальному процесі (зображено зеленим) призводить до прямого впливу ШІА на освітню систему та навчальний процес (зображено жовтим) (див. рис. 5). Цей вплив призводить до трансформації навчального процесу з розширенням його можливостей та зміною освітньої системи в цілому. Під впливом цих процесів нові практики використання ШІА у викладацькій та навчальній діяльності поступово змінюють старі, що підштовхує освітню систему до подальших змін.

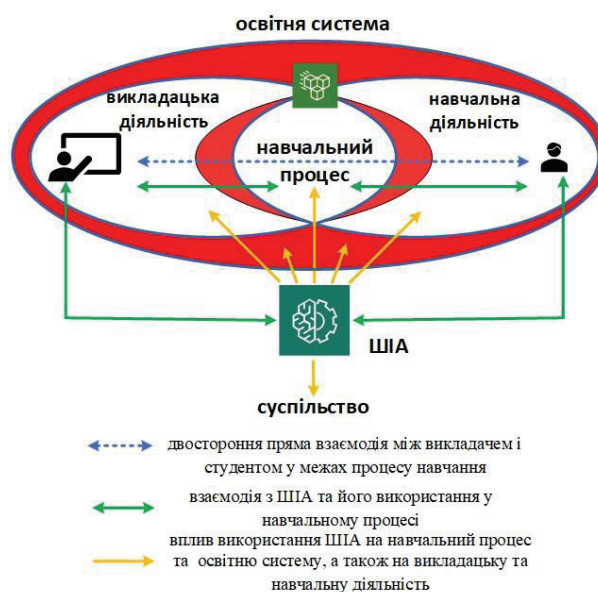

Рис. 5. Схема впливу ШІА на освітній процес в контексті теорії технологічного детермінізму

Теорія технологічного детермінізму дозволяє глибше зрозуміти, як використання ШІА трансформує освітню систему та неминучість цих змін, адже технології диктують нові підходи до навчання, полегшують доступ до знань, спрощують освітній процес та зменшують нерівність. Проте, вони також створюють і виклики у плані поступової залежності від технологій, що потребує уважного підходу до впровадження ШІА у навчальний процес.

Теорія ризиків також має потенціал для аналізу впливу використання ШІА на освітній процес:

- суспільство ризиків – зростання залежності освітньої системи від ШІА є глобальним явищем, тому збій у їх роботі може вплинути на освітні процеси. Нерівний доступ до сучасних технологій призводить до технологічної нерівності на рівні локальних об'єктів, або на рівні країн;

- невидимі ризики – алгоритми навчання та вдосконалення ШІА потребують великих обсягів даних, що створює ризики приватності: збір персональних даних (реєстраційна інформація, дані про звички, успішність, інтереси та поведінку користувачів ШІА можуть збиратися сторонніми компаніями), використання персональних даних (зібрані дані можуть бути використані для комерційних цілей або потрапити до рук зловмисників) та недостатня прозорість роботи з персональними даними (користувачі не можуть знати як так ким обробляються, зберігаються та використовуються їх персональні дані);

- складність управління ризиками – інтегрування ШІА створює середовище, де залежність від технологій стає нормою: автоматизація процесів навчання (покладання на ШІА у автоматизації рутинних процесів знижує безпосередню участь

викладачів в них, тобто стає питання щодо їх кількості) та поступова деградація навичок (зниження навичок самостійного аналізу серед студентів);

- індивідуалізація ризиків – використання ШІА сприяє спрощенню доступу до інформації (отримання готових та швидких відповідей, замість використання самим студентом аналізу та синтезу інформації, що формує пасивну позицію у навчальній діяльності) та створює ризики зниження критичного мислення (алгоритми ШІА можуть використати джерела, які відображають певні погляди та перспективи, що призведе до звуження кругозору користувача).

Теорія ризиків дозволяє розкрити комплексний характер впливу ШІА на освітній процес, демонструючи, що інтеграція цих технологій у освіту не лише сприяє інноваціям, але й створює нові типи ризиків: ризик залежності самої освітньої системи від технологій, що супроводжується ризиками приватності, нерівності доступу до технологій ШІ та деградації критичного мислення. При чому, у таких умовах освітні інституції та користувачі ШІА змушені самостійно знаходити баланс між перевагами цифровізації та можливими загрозами.

Використання ШІА в навчальному процесі в контексті теорії ризику у схематичному описі (зображено зеленим) робить його ключовим чинником впливу на всі аспекти освітньої системи (зображено жовтим). Відбувається зміна викладацької та навчальної діяльності, а суспільство є одночасно джерелом ризиків та об'єктом впливу ШІА через освіту (зображено червоним). Прямий зв'язок між викладачем та студентом у навчальному процесі знижується (зображено синім) (див. рис. 6).

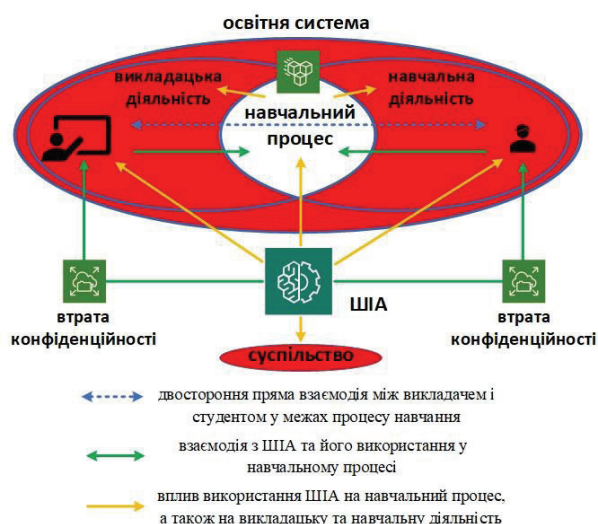

Рис. 6. Схема впливу ШІА на освітній процес в контексті теорії ризиків

Використання ШІА у навчальному процесі в контексті теорії ризиків супроводжується глобальними ризиками, такими як посилення залежності від технологій та зростання технологічної

нерівності. Порушення приватності даних та зменшення здатності критичного мислення через надмірну автоматизацію складає латентні ризики, що не завжди є помітними. Освітня система стає залежною від відповідальності окремих викладачів і студентів у мінімізації цих ризиків, що додає складності управлінню освітніми процесами.

Розглянемо вплив використання ШІА на освітній процес в контексті теорії цифрової нерівності:

- доступ до технологій – не всі користувачі мають однаковий доступ до технологій, які забезпечують використання ШІА у освіті, що обумовлено економічними (відсутність забезпечення пристроями) або технологічними факторами (відсутність сучасних пристроїв);

- якість доступу до технологій – різний доступ користувачів до використання сучасних або розширених функцій ШІА, що найчастіше пов'язано з їх комерціалізацією, а також якісним доступом до мережі Інтернет з будь-якого місця;

- цифрові навички – користувачі мають не однакову здатність використовувати інструменти ШІА: відмінність у навичках роботи з інструментами ШІА (розуміння як формувати запити для отримання бажаного та критична оцінка отриманої інформації, розуміння можливостей та інструментів автоматизації дій у навчальному процесі) та цифрова грамотність (вміння самостійно та повноцінно використовувати технологічні засоби для доступу до інструментарію);

- соціальний контекст – забезпечення доступу до технологій для різних верств населення (залежність від рівня фінансування ЗВО та матеріального забезпечення студентів), обмеження контенту до якого має доступ користувач, на відміну від ШІА. Обмеження доступу студентів до використання ШІА в навчальному процесі може призвести до їх подальших обмежень на ринку праці або соціальної мобільності.

Теорія цифрової нерівності розкриває, як доступ до ШІА у освітньому процесі залежить від економічних, технічних та соціальних факторів, створюючи бар'єри для рівних освітніх можливостей. Різниця в цифрових навичках та якості доступу до сучасних технологій лише підсилює нерівність, яка вже існує в суспільстві. Впровадження ШІА може стати інструментом для зменшення розриву, але потребує стратегій, спрямованих на покращення доступу, навичок і цифрової грамотності серед усіх верств населення.

Вплив ШІА в контексті цифрової нерівності відбиває різний характер обмеження з боку користувачів, освітньої системи або суспільства у використанні ШІА учасниками навчального процесу, що призводить до звуження можливостей надання сучасної освіти. На фоні цифрової нерівності посилюється прямий зв'язок між викладачем та

студентом та взаємовплив між ними.

Таким чином, використання ШІА у навчальному процесі в контексті теорії цифрової трансформації інтеграція ШІА у навчальний процес відкриває нові можливості для покращення освіти, проте, водночас, підкреслює нерівність, пов'язану з різними доступом до технологій, цифровими навичками та соціально-економічними умовами.

Висновки.

Соціологічні теорії мають значний потенціал для аналізу використання ШІА в освітньому процесі сучасних університетів. Розгляд обраних соціологічних теорій демонструє, що впровадження ШІА в освіту супроводжується як потенційними перевагами, так і суттєвими викликами, що вимагає не лише вдосконалення технологічних рішень, а й глибокого соціального аналізу освітніх трансформацій. Серед переваг впровадження ШІ, які виявлено через призму соціологічних теорій, можна назвати: впровадження нових технологічних рішень, підходів до освітньої діяльності; формування нових норм освітнього процесу; врахування особливостей кожного суб'єкта в освіті, його потреб; збільшення ролі критичного мислення; спрощення доступу до новітніх знань, швидке оновлення контенту; розвиток

цифрової культури та компетентностей; мінімізація рутинних функцій тощо.

Поряд з цим, розгляд впливу ШІА на освітній процес крізь призму соціологічних теорій дозволяє сфокусуватися на його проблемних наслідках, зокрема: посилення нерівності; втрата приватності; знеособлення учасників освітнього процесу; послаблення когнітивних функцій; посилення залежності суб'єктів освіти від технологій; народження нових типів ризиків, бар'єрів для рівних освітніх можливостей тощо.

Безумовно, успішність використання соціологічних теорій залежить від макросередовища, організаційно-нормативних особливостей університетів, особливостей самих суб'єктів освітнього процесу. І такий аналіз дозволяє фокусуватися на ресурсах, технологіях, ризиках тощо. Можливо інші соціологічні теорії та концепції мають свій потенціал для такого адаптованого до специфічного університетського середовища контексту. Але в цілому, застосування теоретико-соціологічного ракурсу аналізу використання ШІА в освітньому процесі дозволяє приймати стратегічні рішення щодо розвитку освіти в цілому, університетів та їх внутрішніх та зовнішніх стейкхолдерів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- 11 ways University Chatbots are transforming learning and teaching in higher education. (2023). <https://www.creatrixcampus.com/blog/university-chatbots-in-higher-education>
- Андрощук, А. Г. & Малюга, О. С. (2024). Використання штучного інтелекту у вищій освіті: стан і тенденції, *International Science Journal of Education and Linguistics*, 3 (2), с. 27-35. <https://doi.org/10.46299/j.isjel.20240302.04>
- Бердо, Р. С., Расюн, В. Л., & Величко, В. А. (2023). Штучний інтелект та його вплив на етичні аспекти наукових досліджень в українських закладах освіти, *Академічні Візії*, 22. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8174388>
- Візнюк, І. М., Буглай, Н. М., Куцак, Л. В., & Поліщук, А. С. (2021). Використання штучного інтелекту в освіті, *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців*, 59, с. 14–22. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-59-14-22>
- Гуревич, Р. С., Коношевський, О. Л. та ін. (2024). Інтеграція штучного інтелекту в сферу освіти: проблеми, виклики, загрози, перспективи, *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 72, с. 170–186. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2024-72-170-186>
- Драч, І. та ін. (2023). Використання штучного інтелекту у вищій освіті, *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*, 15, с. 66–82. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2023-15-66-82>
- Єрмакова, К. (2024). *Штучний інтелект у сучасній освіті: можливості, виклики та перспективи інтеграції* Методичні матеріали, <https://cpk.org.ua/>
- Міністерство цифрової трансформації України (б.д). *Проект. Інструктивно-методичні рекомендації щодо запровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах загальної середньої освіти*. https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/05/21/Instruktyvno_metodychni_rekomendatsiyi_shchodo_vykorystannya_shi_v_zakladakh_zagalnoyi_serednoyi_osvity.pdf
- Міністерство цифрової трансформації України & Фонд Євразія (2025). *Рекомендації щодо відповідального впровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах вищої освіти*. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2025/04/24/shi-v-zakladakh-vyshchoi-osvity-24-04-2025.pdf>
- Ничкало, Н. Г., Лазаренко, Н. І., & Гуревич, Р. С. (2021). Інформатизація та цифровізація суспільства в XXI столітті: нові виклики для закладів вищої освіти, *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 17-29. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-60-17-29>
- Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки, розпорядження Кабінету міністрів України від 23.02.2022 року № 286-р.. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>
- Шаров, С. В. (2023). Сучасний стан розвитку штучного інтелекту та напрямки його використання. *Українські студії в європейському контексті: збірник наукових праць*, 6, с. 136-144.
- Шпатакова, О. Л. (2024). Роль штучного інтелекту в освітньому процесі вищої школи, *Матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації. Liha-Pres, Львів-Торунь*, с. 114-118
- Яценко, О. І. (2023). Технології штучного інтелекту: основні напрямки впровадження в освітній процес закладу вищої

освіти. *The 11th International scientific and practical conference «Scientific research in the modern world»*. Toronto, c. 252-257.

Artificial intelligence in education. <https://www.unesco.org/en/digital-education/artificial-intelligence?hub=32618>

Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO, Paris, 44 p. <https://doi.org/10.54675/EWZM9535>

Miao, F., Holmes, W., Huang, R., & Zhang, H. (2021). *AI and education: guidance for policy-makers*. UNESCO, Paris, 45 p. <https://doi.org/10.54675/PCSP7350>

Schwab, K. (2017). *Shaping the Four Industrial Revolution*. *World Economic Forum*, Geneva.

REFERENCE

11 ways University Chatbots are transforming learning and teaching in higher education (2023). <https://www.creatrixcampus.com/blog/university-chatbots-in-higher-education>

Androschuk, A. G., & Malyuga, O. S. (2024). The use of artificial intelligence in higher education: status and trends, *International Science Journal of Education and Linguistics*, 3 (2), pp. 27-35. <https://doi.org/10.46299/j.isjel.20240302.04>

Artificial intelligence in education. <https://www.unesco.org/en/digital-education/artificial-intelligence?hub=32618>

Artificial intelligence in higher education institutions: recommendations for teachers, students and employees of higher education institutions. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2025/04/24/shi-v-zakladakh-vyshchoi-osvity-24-04-2025.pdf>

Berdo, R. S., Rasyun, V. L., & Velichko, V. A. (2023). Artificial intelligence and its impact on ethical aspects of scientific research in Ukrainian educational institutions, *Academic Visions*, 22. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8174388>

Drach, I., et al. (2023). The use of artificial intelligence in higher education, *International Scientific Journal «Universities and Leadership»*, 15, pp. 66–82. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2023-15-66-82>

Gurevych, R. S., Konoshevsky, L. L., Konoshevsky, O. L. & et al. (2024). Integration of artificial intelligence in the sphere of education: problems, challenges, threats, prospects, *Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*, 72, pp. 170–186. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2024-72-170-186>

Instructional and methodological recommendations on the introduction and use of artificial intelligence technologies in secondary education institutions (2024). [https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/05/21/Instruktyvno. metodychni. rekomendatsiyi.shchodo.SHI.v.ZZSO-22.05.2024.pdf](https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/05/21/Instruktyvno_metodychni_rekomendatsiyi.shchodo.SHI.v.ZZSO-22.05.2024.pdf)

Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO, Paris, 44 p. <https://doi.org/10.54675/EWZM9535>

Miao, F., Holmes, W., Huang, R., & Zhang, H. (2021). *AI and education: guidance for policy-makers*. UNESCO, Paris, 45 p. <https://doi.org/10.54675/PCSP7350>

Nichkalo, N. G., Lazarenko, N. I., & Gurevich, R. S. (2021). Informatization and digitalization of society in the 21st century: new challenges for higher education institutions, *Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*, 60, pp. 17-29. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-60-17-29>

Schwab, K. (2017). *Shaping the Fourth Industrial Revolution*. *World Economic Forum*, Geneva.

Sharov, S. V. (2023). Current State of Artificial Intelligence Development and Directions of Its Use, *Ukrainian Studies in the European Context: Collection of Scientific Works*, 6, pp. 136-144.

Shpatakova, O. L. (2024). The role of artificial intelligence in the educational process of higher education, *Materials of the All-Ukrainian Scientific and Pedagogical Advanced Training*. Liha-Press, Lviv-Torun, pp. 114-118.

Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022-2032, *Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine* dated 23.02.2022 No. 286-p. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>

Viznyuk, I. M., Buglai, N. M., Kutsak, L. V., & Polishchuk, A. S. (2021). The use of artificial intelligence in education, *Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists*, 59, pp. 14–22. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-59-14-22>

Yatsenko, O. I. (2023). Artificial intelligence technologies: main directions of implementation in the educational process of higher education institutions, *The 11th International scientific and practical conference «Scientific research in the modern world»*. Toronto, pp. 252-257.

Yermakova, K. (2024). Artificial intelligence in modern education: opportunities, challenges and prospects for integration, *methodological materials*, 45 pp. <https://cpk.org.ua/>

Gender Trapped in Communicative Capitalism: The Instrumentalization of Equality in Political and Media Discourse

UDC 316.346.32-055.2:316.77:330.342.152

DOI: <https://doi.org/10.15421/172632>**Filipenko Larysa**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3065-2929>, lara.filipenko@gmail.com*Kharkiv National Automobile and Highway University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of this study stems from profound shifts in contemporary communication, where digital platforms transform feminist discourse from a critique of power into a source of economic and symbolic capital. Neoliberal media culture integrates ideas of gender equality into market logic, requiring a critical examination of the mechanisms of such co-optation, particularly in politically and economically unstable contexts like Ukraine.

The aim of the article is to analyse how feminist discourse operates within communicative capitalism, focusing on its transformation into a tool of economic and political instrumentalization. The methodological framework includes critical discourse analysis, a comparative review of relevant cases, and a synthesis of critical feminist theory (N. Fraser, J. Dean) and military sociology (C. Enloe, N. Yuval-Davis).

The findings show that in commercial media discourse, emancipation becomes a commodified product that generates the appearance of protest and affective labour monetized by digital platforms. Digital campaigns and online movements turn feminist ideas into performative practices that support the ideology of “confidence culture” and obscure structural inequality by emphasizing individual responsibility. In political and militarized discourse, the idea of equality serves to legitimize existing hierarchies, as the integration of women into military structures reproduces traditional roles and patterns of “mobilization without liberation.”

The study concludes that gender functions as a universal form of symbolic capital within communicative capitalism, reinforcing established power structures. Further research is proposed to restore the critical and structural dimensions of feminism beyond market-driven logic.

Keywords: communicative capitalism, gender equality, feminist discourse, commodification, affective labour, media discourse

Гендер у пастці комунікативного капіталізму: інструменталізація рівності в політичному та медійному дискурсі

Філіпенко Лариса*Харківський національний автомобільно-дорожній університет (Харків, Україна)*

Анотація.

Актуальність дослідження визначається радикальними змінами у суспільній комунікації, де цифрові платформи перетворили феміністичний дискурс із критики влади на ресурс економічного та символічного капіталу. Сучасна неоліберальна медіакультура перетворює ідеї гендерної рівності в логіку ринку, що вимагає критичного аналізу механізмів цієї кооптації, особливо в умовах політичної та економічної нестабільності, характерної для українського контексту.

Мета статті полягає в дослідженні механізмів, за допомогою яких феміністичний дискурс функціонує в умовах комунікативного капіталізму, зосереджуючись на його перетворенні на інструмент економічної та політичної інструменталізації. Методологічною основою є критичний дискурс-аналіз, компаративний аналіз наведених прецедентів, теоретичний синтез положень критичного фемінізму (Н. Фрейзер, Дж. Дін) та військової соціології (К. Енло, Н. Ювал-Девіс).

Результати дослідження виявили, що у комерційному медіадискурсі емансипація набуває форми продукту, який продукує видимість протесту та афективну працю, монетизовану платформами. Цифрові рухи й рекламні кампанії перетворюють феміністичні ідеї на перформативні практики, підкріплюючи ідеологію «культури впевненості» та підміняючи структурну нерівність суспільства індивідуальною відповідальністю. У політичному й воєнізованому дискурсі ідея рівності використовується для легітимації ієрархій, де залучення жінок до військових структур не супроводжується емансипативними змінами, а відтворює традиційні ролі та моделі «мобілізації без визволення».

Висновки підтверджують, що гендер у комунікативному капіталізмі функціонує як універсальна валюта символічного капіталу, яка підтримує існуючі структури влади. Запропоновано напрям подальших досліджень, спрямований на відновлення критичного та структурного виміру фемінізму поза логікою ринку.

Ключові слова: комунікативний капіталізм, гендерна рівність, феміністичний дискурс, комодифікація, афективна праця, медіадискурс

Вступ.

У XXI столітті цифрові технології радикально змінили не лише структуру комунікації, а й характер політичних, економічних і культурних взаємодій. Феміністичний дискурс, який виник як критика патріархальної влади та соціальної нерівності, поступово інтегрується у неоліберальний медійний простір, де ідеї рівності часто набувають ринкових форм. Сучасна медіакультура, орієнтована на візуальність, впізнаваність і афективну взаємодію, перетворює фемінізм на ресурс символічного й економічного капіталу. У цьому контексті постає головне проблемне питання дослідження: як феміністичні ідеї, інтегровані в неоліберальний медійний простір, перетворюються з критики влади на інструмент її підтримки?

Метою статті є дослідити, яким чином феміністичний дискурс функціонує в умовах комунікативного капіталізму, тобто такої форми капіталістичної системи, у якій комунікація стає ключовим ресурсом виробництва, а соціальна активність трансформується у форму економічної вартості. Об'єктом нашого дослідження виступає феміністичний дискурс у цифровому просторі. Предметом – механізми його економічної та символічної експлуатації.

Наукова новизна полягає в уточненні механізмів кооптації феміністичного дискурсу ринковими, медійними та політичними структурами в умовах комунікативного капіталізму. У статті показано, як феміністичні практики трансформуються на афективну та репутаційну працю. Також виявлено, що використання ідей рівності як символічного ресурсу, формує нові режими нормативності, які маскують відтворення гендерної нерівності.

Теоретико-методологічною основою дослідження є положення критичного фемінізму, зокрема марксистської та постмарксистської традицій (Н. Фрейзер, Дж. Дін, С. Федерічі), які дозволяють аналізувати взаємозв'язок гендерної нерівності та капіталістичних структур. Для досягнення поставленої мети використовувався комплекс взаємодоповнюючих методів на міждисциплінарній основі, що інтегрує напрацювання гендерних студій, медіадосліджень і політичної соціології. Ключовим підходом обрано критичний дискурс-аналіз (КДА). Його застосовано для деконструкції домінуючих наративів (таких як #GirlBoss, що відображає ідеологію неоліберального фемінізму, орієнтовану на індивідуальний успіх, підприємництво та культ жіночої впевненості або військової риторики «рівності») у медійному та політичному дискурсі. Цей метод дав змогу виявити приховані ідеологічні структури, що маскують економічну експлуатацію та відтворення патріархальних ієрархій у нових формах.

Для порівняння того, як саме феміністичні ідеї стають інструментом у різних сферах, ми

використали компаративний аналіз конкретних випадків. Цей метод дозволив нам зіставити механізми комодифікації (перетворення на товар чи бренд) у комерційному маркетингу (рекламні кампанії Dove, Always) із механізмами інструменталізації (перетворення на засіб політики) у воєнізованому політичному дискурсі (аналіз руху #MeToo та використання риторики рівності в арміях Ізраїлю, Еритреї, України). Фінальний теоретичний синтез використовувався для формування концепції «гендер у пастці комунікативного капіталізму», що дозволило поєднати теорію комунікативного капіталізму (J. Dean) із критикою гендерної політики у мілітаризованих суспільствах (С. Enloe, N. Yuval-Davis) і сформулювати цілісне уявлення про інструменталізацію рівності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема взаємодії гендерної рівності та капіталістичних структур має тривалу інтелектуальну історію, що охоплює кілька хвиль феміністичної думки, від матеріалістичних досліджень праці до сучасних теорій цифрової медіаекономіки. Історіографія показує, як феміністичний дискурс, що початково постав як критика влади та експлуатації, поступово інтегрувався у логіку ринку й медійної культури, де комунікація і видимість стають економічними ресурсами. Саме ця трансформація, яку Джоді Дін (Dean, 2005, 2009) означила як комунікативний капіталізм, є ключовою для сучасного розуміння функціонування феміністичних ідей у цифрову епоху.

Першою масштабною теоретичною спробою пояснити взаємозалежність гендерної нерівності та капіталістичних відносин стали праці марксистських і соціалістичних феміністок другої хвилі. Сільвія Федерічі, Маріароза Далла Коста, Селма Джеймс, Крістін Делфі показали, що жіноча репродуктивна праця (хатня, доглядова, емоційна) – є не «приватною» чи «додатковою» сферою, а структурною умовою капіталістичного виробництва. Вона забезпечує відтворення робочої сили, але залишається невидимою та неоплачуваною (Dalla Costa & James, 1972; Delphy, 1984; Federici, 1975). Крістін Делфі наголошувала на тому, що домашня праця не є вираженням якихось природних жіночих характеристик; це форма праці, яка виробляє та відтворює одну з умов виробництва – робочу силу (Delphy, 1984). Це поставило питання про політичний характер визнання праці: чи її оплата зможе трансформувати соціально-економічні відносини, чи навпаки інституціалізує гендерні ролі.

На цьому тлі постає рух Wages for Housework (1972), який вимагав не лише оплати хатньої праці, а й політичної артикуляції прихованої експлуатації, що підтримує життєздатність капіталістичної системи (Dalla Costa & James, 1972; Federici, 1975). Матеріалістичний фемінізм таким чином не тільки описав економічну основу гендерної нерівності, а

й заклав методологічний фундамент для подальшої критики процесів кооптації ідей емансипації ринком.

З 1980-х років у контексті поширення неоліберальних політик та ідеологій феміністичний дискурс зазнав суттєвих змін. Неолібералізм, що підкреслює пріоритет ринку та особистої відповідальності, сприяв тому, що держава поступово знімала з себе соціальні функції, перекладаючи їх на приватний сектор або на самих громадян. Унаслідок цього доглядова праця, традиційно виконувана жінками, стає ще більше невидимою, а нерівність поглиблюється (Federici, 2012; Fraser, 2013).

Водночас у публічному дискурсі формується образ «самодостатньої, гнучкої, підприємливої жінки», яка нібито може «досягти всього сама», якщо достатньо працюватиме. Цей індивідуалістичний наратив відсуває на задній план структурні обмеження, економічні нерівності та відсутність системної підтримки. Ненсі Фрайзер (2013) показує, що такий ліберальний фемінізм підмінив колективну боротьбу логікою змагання: модель «універсального годувальника» передбачає, що всі мають працювати повний робочий день і мати власний дохід, ігноруючи той факт, що хтось має виконувати доглядову працю (Fraser, 2013). Вона наголошує на тому, що жінки середнього класу отримали свободу стати «як чоловіки», але лише тому, що інші жінки, переважно мігрантки, узяли на себе їхню доглядову працю (Fraser, 2013). Це явище стає частиною глобальної кризи соціального відтворення, коли капіталістична економіка підриває власні умови існування. У праці «Cannibal Capitalism» Фрайзер (2024) застерігає, що капіталізм «канібалізує ті самі соціально-відтворювальні діяльності», на яких він і сам базується (Fraser, 2024, p. 76).

Паралельно з неоліберальною трансформацією фемінізму в соціально-політичному дискурсі в межах культурних і медійних студій формується окремий напрям досліджень, присвячений аналізу того, як феміністичні ідеї набувають ринкових форм і комодифікуються у сфері бренду, реклами та масової культури. Дослідниці Розалінд Гілл, Шані Оргад, Кетрін Роттенберг показують, що популяризована індустрією медіа ідея empowerment (тобто здобуття особистої здатності контролювати власне життя) поступово втрачає свій колективний і політичний вимір (Gill, 2007; Orgad, 2019; Rottenberg, 2018). У цих працях наголошується, що емансипація переосмислюється як особисте досягнення, здатність до самоменеджменту, інвестицій у себе та ринкової мобільності. Водночас увага до структурних нерівностей, інституційних бар'єрів та колективної дії відсувається на другий план.

На початку ХХІ століття інтенсивний розвиток цифрових платформ трансформує капіталістичну логіку. Комунікація стає продуктивною силою, а участь – ресурсом для нагромадження (процес

накопичення цінності, ресурсів або капіталу, який цифрові платформи отримують завдяки активності користувачів – їхній комунікації, участі, створенню контенту та взаємодіям). У цьому контексті постає концепція так званого комунікативного капіталізму Джоді Дін (2005, 2009). За Дін, мережеві платформи створюють ілюзію демократичної участі, але перетворюють політичну діяльність на нескінченну циркуляцію контенту. Політичне висловлювання стає частиною економічної інфраструктури, а медійну активність можна розглядати як форму афективної або репутаційної праці.

Ці процеси детально описують Сара Бенет-Вайзер (Banet-Weiser, 2012, 2018), Єва Іллоуз (Ilouz, 2007), а також дослідниці цифрової культури дана бойд (boyd, 2014) та Тереза Сефт (Senft, 2008). У своїх працях вони показують, що популярний фемінізм ХХІ століття дедалі більше функціонує в умовах культури бренду, де політичні ідеї перетворюються на елементи ринкової самопрезентації. Сара Бенет-Вайзер аналізує феномен «брендованого фемінізму», пояснюючи, що сьогодні феміністичні меседжі часто існують у форматі впізнаваних візуальних та комунікаційних стратегій, які легко інтегруються у логіку цифрових платформ. Єва Іллоуз у своїх дослідженнях емоційного капіталізму демонструє, як емоції, переживання, «автентичність» і саморефлексія стають частиною ринкової економіки: вони не лише формують суб'єктивність, але й конвертуються у цінність у медійному середовищі. Паралельні дослідження (boyd, 2014; Senft, 2008) деталізують механізми економіки уваги, у якій видимість, кількість підписників, лайків, реакцій, набуває статусу своєрідної валюти. Саме у цьому контексті формується поняття мікро-селебритності, де користувачі інвестують у власну персональну публічність і монетизують її через емоційну та афективну працю. Така праця передбачає постійне підтримання онлайн-присутності, демонстрацію автентичності, роботу з власними вразливостями й емоціями – усе це набуває економічного виміру в індустрії комунікації.

Отже, видимість, емоції, автентичність і публічність стають новими формами капіталу, які не просто циркулюють на цифрових платформах, а перетворюються на ресурси економічного та символічного накопичення. У такій логіці популярний фемінізм частково втрачає політичну гостроту, оскільки його ключові ідеї переосмислюються через механізми брендингу та алгоритмічної уваги.

В українській гуманітаристиці взаємодія гендеру, праці та медійності аналізується крізь призму постсоціалістичних змін, які істотно вплинули на структуру нерівності. Дослідження Оксани Кісь, Марії Маєрчик, Ольги Плахотнік, Тамари Марценюк та інших показують, що глобальні феміністичні концепти в Україні адаптуються крізь локальний

досвід, позначений економічною нестабільністю, нестачею соціальних сервісів та культурними очікуваннями щодо ролей жінок (Кісь, 2015; Маєрчик & Плахотнік, 2014; Марцелюк & Бардіна, 2014; Плахотнік & Маєрчик, 2014).

Згадані українські дослідниці наголошують, що постсоціалістичний період позначився істотною втратою державної підтримки доглядової сфери. Після розпаду СРСР значна частина соціальних функцій була приватизована або перекладена на сім'ї, що збільшило навантаження на жінок і поглибило нерівність між класами. У цих умовах формується явище подвійного навантаження, коли жінки активно інтегруються в ринок праці, але водночас залишаються основними носійками доглядових обов'язків, що створює особливу модель українського гендерного контракту – поєднання емансипації з переобтяженням. Вітчизняні дослідження, зокрема праці Л. Ф. Панченко та ін., підкреслюють, що цифровізація безперечно відкриває нові можливості для жінок, але водночас відтворює наявні соціальні асиметрії, які проявляються у нерівному доступі до цифрових навичок, стигматизації жінок у публічних просторах і недостатньому представництві експертів у медіа (Панченко та ін., 2025). Додатково на український контекст впливають регіональні відмінності та наслідки війни, що супроводжуються соціальною й політичною нестабільністю, масштабними міграційними процесами та поширенням волонтерських практик, заснованих переважно на жіночій безоплатній праці.

Таким чином, український аналітичний ракурс доповнює глобальні теорії, відображаючи гібридність локального досвіду: ринкові механізми, цифрові платформи, соціальні тиски та культурні норми утворюють унікальну конфігурацію гендерних нерівностей. Це створює підґрунтя для аналізу того, як феміністичні ідеї комодифікуються у локальних медіях і як рівність починає функціонувати як ресурс символічної вартості.

Проаналізована історіографія демонструє три великі фази розвитку феміністичної критики: 1. Матеріалістична критика (1970-ті) (виявлення економічної основи гендерної нерівності, невидимості праці та репродукції). 2. Неоліберальна кооптація (1980–2000-ті) (індивідуалізація емансипації, комодифікація феміністичних ідей, поглиблення нерівностей через передачу доглядових функцій менш привілейованим групам). 3. Цифрово-комунікативний етап (XXI століття) (перетворення фемінізму на елемент брендової, медійної та афективної економіки, де комунікація стає капіталом).

Кожна з цих фаз не лише наслідуює попередню, а й трансформує ключові поняття, такі як власність, праця, репродукція, видимість, автентичність. Сучасні дослідження демонструють як феміністичні ідеї дедалі частіше стають ресурсом символічної

й економічної вартості, зокрема у цифровому середовищі, де увага, емоції та комунікація набувають статусу «валюти». Саме тому поняття «гендер як політична валюта» постає не просто як метафора, а як аналітичний інструмент для інтерпретації того, як рівність у сучасному суспільстві може одночасно бути політичною потребою і ринковим ресурсом.

Результати дослідження.

У добу комунікативного капіталізму (Dean, 2009) участь у публічній сфері дедалі частіше набуває форми цифрової видимості. Те, що колись означало політичну дію, наприклад протест, колективну вимогу, маніфест, нині дедалі більше зводиться до комунікаційного акту, вимірюваного кількістю лайків, репостів і підписників. За словами Дін (Dean, 2005, р. 58), «висловлювання стає об'єктом циркуляції, а не трансформації». Цифрова взаємодія набуває економічного значення: активність користувачів перетворюється на дані, а дані – на прибуток. Це означає, що політична енергія участі спрямовується не на зміну структур, а на підтримку їх самовідтворення. У глобальному вимірі цей процес яскраво проявився у хвилях цифрового фемінізму, де солідарність і протест перетворилися на контент і товар.

Так, кампанія #MeToo, що розгорнулася у соціальних мережах, лише протягом перших тижнів зібрала, за оцінками дослідників, потенційне охоплення приблизно від 5,9 до 34,2 млн користувачів у США (Modrek & Chakalov, 2019). Це стало водночас і актом масового спротиву сексуальному насильству, і прикладом того, як навіть радикальна політична ініціатива може бути використана логікою платформи.

Треба зазначити, що у цифровому фемінізмі протестна енергія часто конвертується переважно у видимість і емоційну взаємодію, а не у безпосередню політичну чи правову дію. Так, аналіз активних акаунтів у Twitter показав, що серед найбільш залучених учасників руху «активісти», тобто користувачі, які здійснюють цілеспрямовану діяльність, створюють первинний контент, мобілізують інших та беруть участь у структурованих формах онлайн або офлайн активізму, становили лише близько 7 %. Водночас понад половина твітів не містила особистих свідчень чи розповідей, а функціонувала радше як коментар, обговорення або емоційна реакція (Brünker et al., 2020; Gallagher et al., 2019; Modrek & Chakalov, 2019). Паралельно, дослідження онлайн-медіа засвідчило, що повідомлення про #MeToo здебільшого містили емоційну підтримку жінок, які зазнали домагань, при цьому чоловіки залишалися найбільш впливовими фігурами, а жінки часто зображувалися як пасивні або позбавлені агентності (Field et al., 2019). Отже, цифровий фемінізм в межах кампанії #MeToo демонструє, як масова протестна активність у мережі трансформується у видимість та афективну взаємодію, обмежуючи прямий політичний вплив.

Соціальні мережі, які зробили можливим

глобальне поширення меседжу, водночас конвертували активність користувачів у прибуток: кожен твіт, хештег чи перегляд відео створював дані, що монетизувалися рекламними алгоритмами. У результаті мова травми і протесту стала елементом економіки уваги, у якій страждання транслюється у форматі «вірусного» контенту.

Аналогічно, кампанія Dove Real Beauty (Unilever, 2024) позиціонувала себе як ініціативу, спрямовану на підвищення самооцінки жінок, проте фактично перетворила феміністичну риторику на брендову стратегію емоційного маркетингу. У телевізійних і друкованих рекламах використовували жінок різного віку, розміру, кольору шкіри та типу тіла. Основною задумкою, за словами креативної директорки Огілві (Ogilvy), було «перетворити фемінізм на естетику впевненості» (Powell, 2015). Кампанія декларувала боротьбу з об'єктивацією та підтримку «справжнього жіночого тіла», прямо запозичену із феміністичної критики медіа 1980–1990-х (Bordo, 1993; Mulvey, 1975; Wolf, 1991). «Усі жінки красиві. Не дозволяй медіа диктувати, як ти маєш виглядати» (офіційний рекламний слоган Dove, 2006). Дійсно Dove зруйнував традиційний «глянець», але замінив його естетикою звичайності: природне світло, неідеальні тіла, щирі емоції. Це створило ілюзію «правдивості», яку аудиторія сприйняла як етичну чесність бренду. І це спрацювало! За даними MBA Knol Case Study (2019), уже протягом першого року після запуску продажі Dove зросли на 12,5 %, а бренд отримав понад 1,5 млрд доларів додаткового доходу.

Однак за естетикою «автентичності» насправді стоїть нова форма комерційної експлуатації. Справа в тому, що паралельно з Dove материнська компанія Unilever продовжувала рекламувати інші бренди (Axe, Rexona, Slim-Fast), що відтворювали якраз гіперсексуалізовані образи жінок. Тобто Dove використовував феміністичну риторику як комерційну диференціацію створюючи нішу «етичного бренду», при цьому не змінюючи логіки ринку в цілому. Кампанія перетворила фемінізм на емоційну ідентичність споживачки: «Ти можеш змінити світ, купуючи правильний продукт.» Отже, «реальна краса» стала не політичним закликом до зміни стандартів, а інструментом підвищення капіталізації бренду, що втілює концепцію Бенет-Вайзер про фемінізм як «моральний ресурс ринку» (Banet-Weiser, 2012, с. 32).

Подібна логіка простежується і в кампанії #LikeAGirl (Always, 2014), яку рекламні аналітики назвали «одним із найуспішніших прикладів комерційного фемінізму десятиліття» (OpenDesigns India, 2015; TIME, 2014). Ролик був спрямований на деконструкцію гендерних стереотипів і швидко став вірусним, набравши десятки мільйонів переглядів (TIME, 2014).

Проте, як показує аналіз Крістіни Данс (Dans,

2018), кампанія демонструє елементи commodity-фемінізму (товарного фемінізму), коли фемінізм перетворюється на маркетинговий ресурс. Бренд апелює до емансипації, але використовує це, щоб зміцнити впізнаваність та взаємодію зі споживачами. У анотації її роботи йдеться, що феміністичні знакові цінності найефективніше спрацювали тоді, коли рекламне повідомлення спочатку зачіпало негативний емоційний рівень, а потім переходило до позитивного рішення, запропонованого брендом (Dans, 2018, анотація). Це показує, що емоційний меседж спочатку викликає страх чи тривогу, а потім бренд пропонує рішення, пов'язане з ним, таким чином емансипація продається.

Іншими словами, цифрові феміністичні кампанії демонструють подвійний ефект. З одного боку, вони підвищують видимість жінок і популяризують феміністичні теми, але водночас перетворюють цю видимість на валюту платформи. У цьому контексті Джоді Дін наголошує, що висловлювання у цифровому середовищі не набуває політичної сили, якщо воно функціонує в межах логіки капіталу та зводиться до циркуляції повідомлень, а не до реальної дії (Dean, 2005, с. 65–67). За даними сучасних досліджень і критичних аналізів рекламної індустрії, значна частина кампаній із гендерними меседжами використовує тему рівності жінок для підвищення впізнаваності бренду та взаємодії з аудиторією (Banet-Weiser, 2012; Negm, 2023). Таким чином відбувається комерціалізація емансипації, коли боротьба за рівність стає інструментом капіталізації бренду, а не прямим закликом до соціальної зміни.

Слід зауважити, що подібна логіка комерціалізації стосується не лише феміністичного дискурсу, а й будь-яких суспільно значущих чи «трендових» тем: екології, соціальної нерівності, протидії булінгу тощо. Коли завдяки зусиллям активних громадян суспільство нарешті починає визнавати певну проблему, ринок одночасно перетворює її на привабливий комунікаційний ресурс. У результаті «модне» гасло починає працювати не на вирішення проблеми, а на користь тим, хто вчасно підхопив цю тему та використовує її у власних утилітарних інтересах. Як наслідок, нівелюється фундаментальна ідея первинного гасла.

До того ж активізм у цифровому полі, попри масштабність, часто продукує лише ефект симуляції участі, що Дін описує як «заміщення політики комунікацією», коли участь зводиться до лайків, хештегів і циркуляції контенту, не підтримуючи структур влади (Dean, 2005, с. 65). Публічна перформативність підмінює колективну дію, а символічна взаємодія стає заміником реальної солідарності.

Рекламні наративи на кшталт #GirlBoss, Be yourself чи You can do anything формують образ жінки, яка має бути успішною одночасно в усіх вимірах – професійному, особистому, емоційному та естетичному. Такий ідеал універсальної успішності

приховує нову форму несвободи. Він задає стандарти поведінки й зовнішності, що стають моральною нормою та соціальним обов'язком. Медіапростір активно культивує образ «сильної жінки», яка бездоганно поєднує роботу, материнство, догляд за собою, заняття спортом і постійний розвиток власного бренду. Відмова від цієї моделі на користь більш традиційних чи неопублічних ролей, як-от учительства, материнства чи ведення домашнього господарства, часто інтерпретується як прояв слабкості або браку амбіцій. У такий спосіб неоліберальний фемінізм відтворює нову форму етичного примусу де свобода самореалізації підмінюється правом вибору лише серед соціально схвалених моделей поведінки.

Як зазначає Розалінд Гілл, «культура впевненості» (confidence culture) нав'язує жінці обов'язок бути завжди позитивною, ефективною та самовмотивованою. При цьому фемінізм подається радше як особистий стиль життя, а не політичний проект, спрямований на подолання структурної нерівності (Gill & Orgad, 2016, с. 331–335). Отже, ідеологія успіху постає як модернізована форма патріархального контролю тільки у новому, привабливому дискурсивному пакуванні. При цьому тиск універсальної продуктивності й самовдосконалення дедалі частіше поширюється й на чоловіків, створюючи нові типи гендерних асиметрій.

Під цим тиском суспільству нав'язується нова маскуліність, що також стає полем символічного примусу. Як свідчить дослідження Kantar (2024), рекламні кампанії, що відображають прогресивні образи маскуліності, мають у середньому на 37 пунктів вищу ефективність у довгостроковій цінності бренду, а ймовірність їх короткострокових продажів збільшується приблизно на +21 пункт. З одного боку, це відображає позитивний культурний зсув, бо суспільство дедалі більше приймає чутливість і партнерство як складники та норму сучасної маскуліності. Проте, з іншого боку, навіть цей тренд часто використовується ринком як емоційна стратегія продажу.

Паралельно з цим ринок підтримує й протилежний ідеал, статусного чоловіка, який уособлює успіх, владу й контроль. Рекламні образи, де чоловік зображений за кермом дорогого автомобіля, у брендовому костюмі й з елітним годинником, а поруч з ним молода, худорлява жінка модельної зовнішності, продовжують панувати у масовій культурі. Такі наративи конструюють ілюзію універсального щастя через споживання, де мужність ототожнюється з купівельною спроможністю, а стосунки з володінням. У результаті як жінки, так і чоловіки опиняються втягнутими в єдину систему символічного тиску, де обидві статі мають бути видимими, успішними, привабливими й контрольованими. Для жінки це означає вічну молодість і продуктивність, для чоловіка – силу, заможність і домінування. Ідеали

рівності, турботи й партнерства перетворюються на товари масового споживання, що продають ілюзію гармонії у світі ринкових відносин.

Таким чином, комунікативний капіталізм не лише комерціалізує емансипацію, а й створює нову симетрію несвободи, у той час як фемінізм стає брендом, а маскуліність – маркетинговим міфом. Обидві ідеї зведено до перформативної видимості, яка підмінює реальні суспільні зміни естетикою успіху.

Окрім комерційного інтересу, ідею «гендерної рівності» у суспільному дискурсі дедалі частіше використовують для легітимації нових форм політичного примусу. Прикладом цього є сучасна українська дискусія щодо мобілізації жінок, де поняття «рівності» часто підмінюється «однаковістю». Аргумент «усі рівні, отже, всі мають воювати» нівелює як соціальні, так і біологічні відмінності. Як показують дослідження Нірі Ювал-Девіс (Yuval-Davis, 1997) та Синтії Енло (Enloe, 2014), подібна логіка є типовою для усіх воєнізованих суспільств, у яких мова рівності слугує в першу чергу механізмом мобілізації, а не емансипації.

Аналіз Ювал Девіс демонструє, що національні проекти систематично конструюють гендер як інструмент політичної лояльності та мобілізації. Вона наголошує, що жінки розглядаються не лише як біологічні носії нації, але й як символічні репрезентантки її відтворення, біологічно, культурно та символічно (“women are central to national reproduction, biologically, culturally and symbolically”) (Yuval-Davis, 1997, p. 26). У періоди конфліктів цей символічний статус активується політично: жінкам відводять роль морального та культурного тилу, незалежно від їх реального політичного агентного потенціалу. Дослідниця підкреслює, що мобілізаційні стратегії нації використовують ідеали материнства і жертвовності, продукуючи образ «матері нації» як ключовий елемент воєнної риторики (Yuval-Davis, 1997, с. 93–97).

Синтія Енло (Enloe, 2014), аналізуючи воєнні та поствоєнні суспільства, показує, що риторика інклюзії жінок часто приховує відтворення патріархальних структур влади. Вона зазначає, що багатьом урядам довелося вигадувати способи збільшення чисельності жінок у збройних силах, не підриваючи цінного іміджу армії як місця, де чоловік може довести свою чоловічість (“With many governments ... his manliness”, Enloe, 2014, p. 151). Енло також звертає увагу на важливість так званої «політики замовчування»: «пристальна увага до мовчання є ключовою стратегією дослідження» (“paying close attention to silences is a crucial investigatory strategy”, Enloe, 2014, p. 153). Вона закликає: щоб зрозуміти справжню гендерну динаміку в мілітаризованих суспільствах, треба уважно читати між рядками, звертати увагу на те, що системно замовчується,

а не лише на офіційні заяви чи декларовані «рівні права». Адже замовчування структурної нерівності є ключовим механізмом, який дозволяє державам подати участь жінок як «рівність», уникаючи реальної трансформації влади.

Серед сучасних прикладів використання ідеї гендерної рівності у політичних цілях можна навести Ізраїль. Попри офіційну політику змішаної служби, дослідження Орна Сассон-Леві демонструють, що включення жінок у ЦАХАЛ конструюється через патріархальні уявлення про «громадянський обов'язок», де жіноча участь стає частиною ідеології національної єдності, але не означає реальної зміни владних ієрархій. Жінок активно репрезентують як символ прогресивності, проте їх доступ до бойових посад і стратегічних рішень залишається обмеженим (Sasson-Levy, 2003, 2011).

Іншим показовим прикладом є Еритрея. Під час війни за незалежність приблизно третину сил Eritrean People's Liberation Front (EPLF) становили жінки, які виконували широкий спектр завдань, від бойових та технічних до медичних і адміністративних (Bernal, 2001; Connell, 2019). У риториці визвольного руху така участь подавалася як форма «емансипації через боротьбу», що мала нібито сприяти довготривалій трансформації гендерних відносин (Connell, 2019). Однак після здобуття незалежності відбулося повернення до традиційних патріархальних ролей. Таким чином військова служба була лише формою державного контролю, а не інструментом рівності (Bernal, 2001). Це втілює принцип, який Ювал-Девіс називає «мобілізацією без емансипації».

Подібна ситуація спостерігалася й у Шрі-Ланці. Жіночі підрозділи «Тигрів визволення Таміл-Ілама» широко використовувалися у воєнній пропаганді як доказ нібито революційної гендерної рівності. Проте після завершення конфлікту багато колишніх бійчинь зіткнулися зі стигматизацією, обмеженим доступом до політичної участі та поступовим поверненням суспільства до традиційних патріархальних ролей (Friedman, 2018). У ширшому теоретичному контексті Енло підкреслює, що така «видима участь» жінок у збройних рухах часто функціонує як інструмент легітимації воєнної влади, не змінюючи при цьому стійких структур гендерної нерівності (Enloe, 2014).

А у Північній Сирії образ жінок-воєнок YPJ став не просто регіональним, а світовим символом антиавторитарної боротьби та «революції жінок». Міжнародні медіа, правозахисні організації та академічні дискусії активно використовують цей образ як маркер прогресивності курдського руху та доказ його унікальної гендерної політики. Проте, як зазначає Ділар Дірік, між глобальною символічною репрезентацією та локальними реаліями існує суттєве напруження: участь жінок інколи романтизується, тоді як реальні інституційні структури влади залишаються неоднорідними та частково гендерно

стратифікованими (Dirik, 2016). Міжнародна популярність образу YPJ нерідко приховує внутрішні суперечності «жіночої революції». Жінка-воїтелька у цьому дискурсі репрезентується не стільки як суб'єкт, скільки як символ прогресивності руху, необхідний для міжнародної легітимації (Тах, 2016).

Однак, як слушно зазначає Оксана Кісь, участь жінок у війні має амбівалентний характер. Посилаючись на Елісон Коль, вона зауважує, що «війна позначалася на фемінізмі парадоксальним чином: вона перешкоджає фемінізмові, підсилюючи патріархатні структури, та водночас часто вимагає від жінок діяти без чоловіків, що може стати каталізатором фемінізму» (Кісь, 2015, с. 17). У цьому сенсі державна героїзація жінки-військової є подвійним жестом. Вона одночасно розширює межі жіночої суб'єктності та відтворює традиційні очікування щодо ролі жінки як «берегині» чи «морального тилу».

Хоча деякі феміністки ліберального толку вважають військову службу для жінок однією з можливостей досягнення гендерної рівності «... входячи у чоловічі сфери, виконуючи чоловічі ролі, досягаючи чоловічих стандартів і в такий спосіб демонструючи свою рівноцінність» (Кісь, 2015, с. 17), їм заперечують більш критично налаштовані феміністки. «Щоб стати вояком, жінка має уподібнитися до чоловіка, котрий є еталоном бійця» (Кісь, 2015, с. 17). Вони застерігають від ідеалізації образу жінки-воїна, що «пропагує мілітаристські та маскуліністські цінності, а не переозначає гендерно зумовлені соціальні норми і структури влади» (Кісь, 2015, с. 17).

У війську жінки залишаються «об'єктами ще більших маніпуляцій з боку тих, хто контролює ці інституції: жінок мілітаризують, але не надають їм більших суспільних повноважень» (Кісь, 2015, с. 17). Згідно з висновками дослідниць, «жіночі ролі у війську визначаються потребами війська, а не потребами жінок» (Кісь, 2015, с. 17). Особливо показовим є есенціалістське бачення жіночої місії, глибоко вкорінене в суспільній свідомості: «жінка покликана давати життя, а не відбирати його». Саме тому, як наголошує Кісь, протягом всієї історії «уряди та командування намагалися визначити для жінок таке місце у війську, яке б виключало можливість перебування у цій ролі [вбивці]» (Кісь, 2015, с. 20). Ця логіка простежується й у сучасних державних комунікаціях: видимість жінки в армії формується через гуманізовані, морально «прийнятні» образи, які легітимізують війну, але не руйнують гендерну ієрархію.

У цьому сенсі приклади мобілізації жінок у сучасних воєнних конфліктах демонструють, як ідея рівності може бути залучена державним чи політичним дискурсом, але фактично використовується для легітимації військових структур і підтримки існуючих гендерних ієрархій, втрачаючи свій критичний

емансипативний зміст. Під виглядом інклюзії система фактично нормалізує нерівність, вимагаючи від жінок уподібнення до чоловічих моделей суб'єктності.

Саме про таку пастку уявної «симетрії» попереджають Люс Ірігаре, Елізабет Гросс та Джудіт Батлер, наголошуючи, що справедливість не зводиться до уподібнення, а потребує визнання відмінності як умови суб'єктності (Grosz, 1994; Irigaray, 1993). Ігнорування тілесних і соціальних відмінностей під гаслом універсальної рівності може призводити до того, що, у термінах Батлер і Гросс, можна описати як «насильство нормалізації» – примусове вписування індивідів у заздалегідь визначені нормативні моделі суб'єктності (Butler, 2004, с. 33). У ширшій політико-економічній перспективі Ненсі Фрейзер характеризує такі процеси як «амбівалентну кооптацію фемінізму неоліберальним порядком», коли мова рівності використовується не для розширення можливостей та прав, а для легітимації та підвищення ефективності наявних владних структур (Fraser, 2009, с. 97–117).

Таким чином, комунікативний капіталізм не лише комерціалізує емансипацію, а й створює нову симетрію несвободи, у той час як фемінізм стає брендом, а маскулінність – маркетинговим міфом. Обидві ідеї зведено до перформативної видимості, яка підмінює реальні суспільні зміни естетикою успіху. Водночас процес кооптації феміністичного дискурсу має не лише політичний, а й культурно-економічний вимір. Ідеї рівності та визнання поступово стають елементами системи управління емоціями, символами та репрезентаціями. У межах неоліберальної логіки вони перетворюються на ресурс продуктивності й «емоційного капіталу», який можна виміряти через лояльність, автентичність чи публічну залученість. Таким чином, сучасна економіка емоцій і символів дедалі більше підпорядковує собі політичну мову рівності. Те, що починалося як боротьба за визнання, поступово перетворюється на обов'язок видимості – бути присутньою, активною, щирою, лояльною. У цьому сенсі доречно згадати й про «афективну працю» (Gill & Pratt, 2008; Hardt & Negri, 2004), у якій емоції, турбота й автентичність стають ресурсами капіталу. В умовах цифрової культури ця праця виходить за межі економічного виробництва і стає моральною нормою соціальної участі: демонструвати емоції, бути стійкою, співчутливою, продуктивною – уже не вибір, а вимога.

Для жінок це створює додатковий тиск подвійного навантаження, бо емоційна відкритість і публічна емпатія сприймаються в суспільстві як «природна» (вроджена) складова жіночої ролі, тоді як для чоловіків — як доказ «нової чутливості». Така асиметрія лише підсилює гендерні стереотипи: емоційна праця жінок залишається невидимою й очікуваною за замовчуванням, тоді як аналогічна поведінка чоловіків інтерпретується як прояв прогресивності або соціальної зрілості. У результаті

цифровий простір не долає, а радше відтворює традиційні уявлення про «природну» емоційність жіночого досвіду, інтегруючи їх у нові економічні та культурні режими видимості.

Цифрові платформи та державні комунікації, використовуючи емоційні наративи, від рекламних кампаній до патріотичних меседжів, формують нову етику продуктивних емоцій. Вона вимагає не лише діяти, а й правильно відчувати: любити, підтримувати, надихати, вірити, бути «сильною» чи «відданим». Емоційна експресивність у такій системі перестає бути простором автентичності, вона стає інфраструктурою лояльності, що підкріплює політичний та економічний порядок.

Отже, гендер у логіці комунікативного капіталізму функціонує не лише як соціальна категорія, а як інструмент керування афектами. Під гаслом видимості, рівності та самореалізації відтворюються нові режими підпорядкування, де свобода зливається з примусом, а емоції – з економікою. Фемінізм у цій системі не зникає, але його політична сила розчиняється в потоках комунікацій, перетворюючись на естетику самопрезентації.

Таким чином, комунікативний капіталізм у його гендерному вимірі репрезентує нову форму симетричної залежності: жінки й чоловіки однаково потрапляють в систему, де афекти, видимість і продуктивність стають головними маркерами соціальної вартості. У цьому контексті справжня емансипація вже не означає лише рівність можливостей, вона вимагає критичної рефлексії над самою логікою ринку, що навчився монетизувати навіть прагнення до свободи.

Висновки.

В межах проведеного дослідження було досягнуто поставленої мети – уточнено механізми кооптації феміністичного дискурсу в умовах комунікативного капіталізму та виявлено способи інструменталізації рівності в медійному та політичному просторах. Критичний аналіз засвідчив, що сучасний комунікативний капіталізм (Dean) перетворює феміністичні ідеї з інструмента критики структур влади на ресурс символічного й економічного накопичення. Це відбувається за двома основними напрямками: По-перше, у цифровому середовищі феміністичний дискурс інкорпорується в економіку уваги, де ідеї рівності функціонують як «моральний ресурс ринку» (Banet-Weiser). Виявлено, що публічна активність, як участь у кампаніях #MeToo, Dove, набуває форми афективної та репутаційної праці, яка монетизується алгоритмами платформ. У результаті, боротьба за соціальні зміни трансформується у перформативну видимість та естетику «культури впевненості» (Gill), що сприяє продажу ілюзії гармонії, але не руйнує структурної нерівності. По-друге, дослідження продемонструвало, що поняття гендерної рівності залучається політичним

дискурсом для легітимації існуючих владних ієрархій, особливо в контексті мілітаризованих суспільств. Як показали наведені приклади, ідея рівності може бути інструментом державної мобілізації, що призводить до явища «мобілізації без емансипації» (Yuval-Davis, Enloe). У цьому випадку, «видима участь» жінок слугує для підтримання військових структур та маскування відтворення патріархальних норм, втрачаючи свій первинний

емансипативний зміст. Таким чином, замість підриву нерівності, феміністичні ідеї ризикують стати частиною нової симетрії несвободи, у якій і жінки, і чоловіки підпадають під тиск універсальної продуктивності й символічної контрольованості, а гендер перетворюється на політичну валюту. Це підкреслює необхідність відновлення колективного, критичного виміру фемінізму поза логікою брендингу та комунікаційного накопичення.

REFERENCES

- Alison, M. (2009). *Women and political violence: Female combatants in ethnic conflicts*. Routledge.
- Always. (2014, June 26). *#LikeAGirl* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=XjJQBjWYDTs>
- Banet-Weiser, S. (2012). *Authentic™: The politics of ambivalence in a brand culture*. New York University Press. <https://nyupress.org/9780814787144/authentic/>
- Banet-Weiser, S. (2018). *Empowered: Popular feminism and popular misogyny*. Duke University Press. <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9781478002772/html>
- Bernal, V. (2001). From warriors to wives: Contradictions of liberation and development in Eritrea. *Northeast African Studies*, 8(3), 389–414. <https://doi.org/10.1353/nas.2005.0012>
- Bordo, S. (1993). *Unbearable weight: Feminism, Western culture, and the body*. University of California Press. https://books.google.com/books/about/Unbearable_Weight.html?id=yagwDwAAQBAJ
- boyd, d. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press. https://books.google.com/books/about/It_s_Complicated.html?id=s6PNagAAQBAJ
- Brünker, F., Wischniewski, M., Mirbabaie, M., & Meinert, J. (2020). The role of social media during social movements: Observations from the #MeToo debate on Twitter. *HICSS Proceedings*, 2356–2365. <https://doi.org/10.24251/HICSS.2020.288>
- Butler, J. (2004). *Precarious life: The powers of mourning and violence*. Verso. <https://www.versobooks.com/products/1900-precarious-life>
- Connell, D. (2019). *Rethinking revolution: New strategies for democracy and social justice in Eritrea*. Red Sea Press. <https://aasp.photo/products/rethinking-revolution-new-strategies-for-democracy-and-social-justice-in-eritrea-by-dan-connell-the-red-sea-press-inc-aasp>
- Dalla Costa, M., & James, S. (1972). *The power of women and the subversion of the community*. Falling Wall Press. <https://libcom.org/article/power-women-and-subversion-community-mariarosa-dalla-costa-and-selma-james>
- Dans, C. (2018). *Commodity feminism today: An analysis of the “Always #LikeAGirl” campaign* [Master's thesis]. West Virginia University. <https://researchrepository.wvu.edu/etd/5434>
- Dean, J. (2005). Communicative capitalism: Circulation and the foreclosure of politics. *Cultural Politics*, 1(1), 51–74. <https://muse.jhu.edu/article/584152>
- Dean, J. (2009). *Democracy and other neoliberal fantasies*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822390923>
- Delphy, C. (1984). *Close to home: A materialist analysis of women's oppression*. Hutchinson. <https://www.routledge.com/Close-to-Home-A-Materialist-Analysis-of-Womens-Oppression/Delphy/p/book/9780415510681>
- Dirik, D. (2016). *Feminist pacifism or passive-ism? openDemocracy* 50.50. <https://www.opendemocracy.net/en/5050/feminist-pacifism-or-passive-ism/>
- Federici, S. (1975). *Wages against housework*. Power of Women Collective. https://monoskop.org/File:Federici_Silvia_Wages_Against_Housework_1975.pdf
- Federici, S. (2012). *Revolution at point zero: Housework, reproduction, and feminist struggle*. PM Press. https://pmpress.org/index.php?l=product_detail&p=1086
- Field, A., Bhat, G., & Tsvetkov, Y. (2019). *Contextual affective analysis: A case study of people portrayals in online #MeToo stories*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/1904.04164>
- Fraser, N. (2009). Feminism, capitalism and the cunning of history. *New Left Review*, 56, 97–117. http://www.geo.hunter.cuny.edu/news/fraser_feminism_history.pdf
- Fraser, N. (2013). *Fortunes of feminism: From state-managed capitalism to neoliberal crisis*. Verso. <https://www.versobooks.com/products/2305-fortunes-of-feminism>
- Fraser, N. (2024). *Cannibal capitalism*. Verso. <https://www.versobooks.com/products/2858-cannibal-capitalism>
- Friedman, R. (2018). Remnants of a checkered past: Female LTTE and social reintegration in post-war Sri Lanka. *International Studies Quarterly*, 62(3), 632–642. <https://doi.org/10.1093/isq/sqy019>
- Gallagher, R. J., Stowell, E., Parker, A. G., & Foucault Welles, B. (2019). Reclaiming stigmatized narratives: The networked disclosure landscape of #MeToo. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 3(CSCW), Article 96. <https://doi.org/10.1145/3359198>
- Gill, R. (2007). Postfeminist media culture: Elements of a sensibility. *European Journal of Cultural Studies*, 10(2), 147–166. [https://eprints.lse.ac.uk/2449/1/Postfeminist_media_culture_\(LSERO\).pdf](https://eprints.lse.ac.uk/2449/1/Postfeminist_media_culture_(LSERO).pdf)
- Gill, R., & Orgad, S. (2016). The confidence cult(ure). *Australian Feminist Studies*, 30(86), 324–344. https://eprints.lse.ac.uk/63657/1/Orgad_Confidence%20culture_2016.pdf
- Gill, R., & Pratt, A. (2008). In the social factory? Immaterial labour, precariousness and cultural work. *Theory, Culture & Society*, 25(7–8), 1–30. <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/4114/1/In%20the%20Social%20Factory.pdf>

- Grosz, E. (1994). *Volatile bodies: Toward a corporeal feminism*. Indiana University Press. <https://iupress.org/9780253208620/volatile-bodies/>
- Hardt, M., & Negri, A. (2004). *Multitude: War and democracy in the age of Empire*. Penguin. <https://www.penguinrandomhouse.com/books/162817/multitude-by-michael-hardt-and-antonio-negri/>
- Illouz, E. (2007). *Cold intimacies: The making of emotional capitalism*. Polity. https://books.google.com/books/about/Cold_Intimacies.html?id=benyCRXA95YC
- Irigaray, L. (1993). *Sexes and genealogies*. Columbia University Press. <https://archive.org/details/sexesgenealogies00irig>
- Kis, O. (2015). *Zhinochi oblychchia viiny: Kliuchovi temy i pidkhody u zakhidniy feministychniy istohrafi [Women's faces of war: Key topics and approaches in Western feminist historiography]*. ART KNYHA. <https://ua.boell.org/uk/2018/11/08/zhinki-centralnoyi-ta-shidnoyi-ievropi-u-drugiy-svitoviy-viiny>
- Kantar. (2024). *Connecting with men: How brands can decode modern masculinity*. <https://www.kantar.com/inspiration/advertising-media/connecting-with-men-decoding-modern-masculinity>
- Maierchuk, M., & Plakhotnik, O. (2014). *Ukrainskyi feminizm na perekhresty natsionalnoho, postkolonialnoho ta (post)adianskoho: Teoretyzuiuchy Maidan [Ukrainian feminism at the crossroads of national, postcolonial, and (post)Soviet: Theorizing the Maidan]*. Feminist Krytyka. <https://feminist.krytyka.com>
- Martseliuk, T. O., & Bardina, M. (2014). Henderne rozpodil pratsi v ukrainskomu suspilstvi na prykladi podviinoho navantazhennia [Gender division of labor in Ukrainian society on the example of double burden]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologhiia*, 164, 35–40. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ebebe205-f5b9-46bf-97e9-3a0a0af9c006>
- MBA Knol. (2019). *Case study: Dove's Campaign for Real Beauty*. MBA Knol. <https://www.mbaknol.com/management-case-studies/case-study-doves-campaign-for-real-beauty/>
- Modrek, S., & Chakalov, B. (2019). The #MeToo movement in the United States: Text analysis of early Twitter conversations. *Journal of Medical Internet Research*, 21(9), e13837. <https://doi.org/10.2196/13837>
- Mulvey, L. (1975). Visual pleasure and narrative cinema. *Screen*, 16(3), 6–18. <https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6>
- Negm, E. M. (2023). Femvertising social marketing. *Journal of Humanities and Applied Social Sciences*, 5(5), 435–449. <https://doi.org/10.1108/JHASS-05-2023-0053>
- OpenDesigns India. (2015). *Case study on #LikeAGirl by Always (P&G)*. OpenDesigns India. <https://www.opendesignsin.com/blog/case-study-on-likeagirl-by-always-pg/>
- Orgad, S. (2019). *Heading home: Motherhood, work and the failed promise of equality*. Columbia University Press. <https://cup.columbia.edu/book/heading-home/9780231545631/>
- Panchenko, L. F., Yenina, M. N., & Kukhta, M. (2025). Rozvytok tsyfrovoyi hramotnosti zhynok v konteksti tsyfrovizatsii mist [development of digital literacy of women in the context of urban digitalization]. *Visnyk NTUU «KPI». Politologhiia. Sotsiologhiia. Pravo*, 2(66). [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337621](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337621)
- Plakhotnik, O., & Maierchuk, M. (2014). Mizh kolonialnistiu i natsionalizmom: Henealohii feministychnoho aktyvizmu v Ukraini [Between colonialism and nationalism: Genealogies of feminist activism in Ukraine]. *Feminist Krytyka*. <https://doi.org/10.52323/079441>
- Powell, M. (2015). Freirian pedagogy in the postfeminist age. *International Journal for Critical Pedagogy*, 6(1),. <https://janeway.uncpress.org/ijcp/article/id/717/>
- Rottenberg, C. A. (2018). *The rise of neoliberal feminism*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/the-rise-of-neoliberal-feminism-9780190632599>
- Sasson-Levy, O. (2003). Military, masculinity and citizenship. *Gender & Society*, 17(1), 109–135. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10702890390228892>
- Sasson-Levy, O. (2011). Feminism and military gender practices. *Sociological Inquiry*, 81(1), 144–164. <https://cris.biu.ac.il/en/publications/feminism-and-military-gender-practices-israeli-women-soldiers-in--4/>
- Senft, T. M. (2008). *Camgirls: Celebrity and community in the age of social networks*. Peter Lang. https://www.researchgate.net/publication/343786951_Camgirls_Celebrity_and_Community_in_the_Age_of_Social_Networks_2008
- Tax, M. (2016). *A road unforeseen: Women fight the Islamic State*. Bellevue Literary Press. <https://blpress.org/books/a-road-unforeseen/>
- TIME. (2014, June 27). #LikeAGirl: Always' viral campaign challenges gender stereotypes. *TIME*. <https://time.com/2927761/likeagirl-always-female-empowerment/>
- Unilever. (2024). *20 years on: Dove and the future of Real Beauty*. <https://www.unilever.com/news/news-search/2024/20-years-on-dove-the-future-of-real-beauty/>
- Wolf, N. (1991). *The beauty myth*. HarperCollins.
- Yoon, H. J., & Lee, M. (2021). A femvertising campaign Always #LikeAGirl. *Journal of Gender Studies*, 32(2), 1–12. <https://doi.org/10.1080/09589236.2021.2012135>
- Yuval-Davis, N. (1997). *Gender & nation*. SAGE.

De-commemoration: Toward Conceptualizing the Rethinking of the Soviet Past in Ukraine (2014–2025)

UDC 316.42: 159.955

DOI: <https://doi.org/10.15421/172633>**Prokhvatilova Oksana**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0005-3059-8546>, o.prokhvatilova@gmail.com

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.

The relevance of the article is determined by the need for a sociological conceptualization of the notions of decommunization and decolonization, which are used to denote processes associated with the reinterpretation of the Soviet past in Ukraine in 2014–2025.

The purpose of the study is to introduce the concept of de-commemoration into the Ukrainian academic discourse as an analytical framework for examining transformations of commemorative practices in Ukraine.

Results. The article analyses the process of reinterpreting the Soviet past in Ukraine, which was activated after 2014 in connection to value transformations in Ukrainian society, intensified after 2022, and continues to this day, increasingly acquiring the features of symbolic resistance to Russian aggression. It is proposed – for the first time in the Ukrainian academic discourse – to apply the analytical framework of de-commemoration to conceptualize this process. This framework has gained prominence in the context of rethinking the past from the perspectives of previously marginalized groups (including within decolonial approaches, the #BLM movement, women's rights initiatives, and post-socialist transformations). Three levels of de-commemoration in Ukraine are identified: structural, social, and personal. It is shown that during the analysed period the dominant focus remained on the structural level, manifested in strategies aimed at removing from the public space symbols associated with the propaganda of imperialism and communism. At the same time, the recognition of the dissonant character of a significant part of the Soviet legacy foregrounds strategies focused not on removal, but on reinterpretation as a process, including the reframing of meanings, temporary or artistic interventions, de-canonization, and other forms of symbolic re-signification.

Conclusions. The proposed analytical framework makes it possible to conceptualize transformations of memory as an ongoing process encompassing different levels of interaction with the past. It integrates decommunization and decolonization dimensions and is productive for rethinking commemorative practices in Ukrainian society at multiple levels.

Keywords: social memory, de-commemoration, decommunization, decolonization, Soviet heritage, dissonant heritage, commemoration

Декомеморація: до концептуалізації переосмислення совєтського минулого в Україні (2014–2025)

Прохватілова Оксана

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (Харків, Україна)

Анотація.

Актуальність статті зумовлена потребою соціологічної концептуалізації понять «декомунізації» та «деколонізації», що використовуються для позначення процесів, пов'язаних із переосмисленням совєтського минулого в Україні у 2014–2025 роках.

Метою дослідження є введення в український академічний дискурс поняття декомеморації як аналітичної рамки для дослідження трансформацій комеморативних практик в Україні.

Результати. У статті проаналізовано процес переосмислення совєтського минулого в Україні, що актуалізувався після 2014 року у зв'язку з ціннісними трансформаціями українського суспільства, став інтенсивнішим після 2022 року і триває досі, набуваючи рис символічного спротиву російській агресії. Запропоновано – уперше в українському науковому дискурсі – застосувати для його концептуалізації аналітичну рамку декомеморації, що набуває поширення в контексті переосмислення минулого з перспектив раніше маргіналізованих груп (зокрема в межах деколонізаційних підходів, руху #BLM, ініціатив за права жінок, постсоціалістичних трансформацій). Виділено три рівні декомеморації в Україні: структурний, соціальний і особистісний. Показано, що протягом аналізованого періоду домінував фокус на структурному рівні, що виявлялося у стратегіях усунення з публічного простору символів, пов'язаних із пропагандою імперіалізму та комунізму. Водночас усвідомлення дисонантного характеру значної частини совєтської спадщини актуалізує стратегії, зосереджені не на усуненні, а на переосмисленні як триваючому процесі, зокрема через переформулювання значень, тимчасові або художні інтервенції, деканонізацію та інші форми символічного переозначення.

Висновки. Запропонована аналітична рамка дозволяє осмислити трансформації пам'яті як процес, що охоплює різні рівні взаємодії з минулим. Вона інтегрує декомунізаційні та деколонізаційні виміри, будучи продуктивною для переосмислення сукупності комеморативних практик в українському суспільстві на різних рівнях.

Ключові слова: соціальна пам'ять, декомеморація, декомунізація, деколонізація, радянська спадщина, дисонантна спадщина, комеморація

Стаття надійшла / Article arrived: 11.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2025

Вступ.

У сучасних українських академічному та публічному дискурсах загальним терміном для позначення процесів переосмислення советського минулого та трансформації способів його публічної репрезентації дедалі частіше виступає поняття «деколонізація», яке зміщує акценти із советського на ширший імперський контекст. Утім, значення цього терміну часто звужується до усунення з публічного простору імперських та советських символів, чіткий перелік яких визначено на законодавчому рівні. У цьому сенсі деколонізація часто осмислюється як результат, що може вимірюватися кількістю перейменованих вулиць і усунених із публічного простору символів (робота з простором) або перенесених дат святкувань (робота з часом).

Після Революції Гідності як домінуюча рамка переосмислення советського минулого утвердилася декомунізація, що проявилася як у низових практиках (зокрема ленінопаді), так в подальшому на законодавчому рівні. У 2015 році було ухвалено так званий «декомунізаційний» пакет законів, що зафіксував підхід до советського минулого як спадщини комуністичного тоталітарного режиму. Повномасштабна російська агресія 2022 року актуалізувала усвідомлення того, що трансформація публічного ландшафту має відбуватися з огляду не лише на советський період, а на значно тривалішу й тяглу імперську політику, реалізовану спочатку Російською імперією, а згодом СРСР. Тобто з'явилася потреба в ширшому терміні. Це усвідомлення частково знайшло відображення в законодавчих змінах 2023 року, коли в назві відповідного нормативного акту було прямо зафіксовано термін «деколонізація».

Переосмислення советського минулого в Україні залишається відкритим і суперечливим процесом. Повномасштабна війна, розв'язана Російською Федерацією, істотно актуалізувала потребу не лише у формальному «очищенні» публічного простору, а й у рефлексії щодо місця української ідентичності в часовому та історичному вимірах. Советський проект був пов'язаний із життєвими досвідами мільйонів предків сучасних українців, що унеможлиблює його просте витіснення або редукцію до категорії цілковито «чужого». Механічне усунення цього шару пам'яті часто породжує як індивідуальні, так і суспільні напруження, які проявляються у приватних висловлюваннях і ширших публічних наративах. Наприклад, ідеться про дискусії щодо тягlosti між досвідом сучасних українських військових і біографічною пам'яттю їхніх предків, які воювали в лавах Червоної армії, а також про використання мобілізаційних формул на кшталт «Пам'ятаємо – перемагаємо» (Інститут національної пам'яті, 2015) або «Перемогли фашизм – переможемо й рашизм» (Верховна Рада України, 2022). У таких формулах простежується спроба поєднати європейську

парадигму *never again*, зосереджену на наративі жертв, із героїчним наративом перемоги, характерним для советського способу комеморації Другої світової війни і покладеним в основу комеморативних практик сучасної Російської Федерації.

Колоніальний досвід народів Російської імперії та СРСР також може бути осмислений як дисонантна спадщина, оскільки стратегії колонізації, що застосовувалися на Кавказі, у Центральній Азії та на територіях України й Білорусі, суттєво відрізнялися між собою (Tlostanova, 2024). У випадку України це зумовлює напруження між різними позиціями пам'ятання: з одного боку – досвідом жертв советського (і попередніх імперських) режимів, тягlosti якого була чітко проартикульована, зокрема, українськими дисидентами середини ХХ століття; з іншого – фактом співучасті частини етнічних українців у реалізації імперського та советського проєктів, які суперечили національному українському проєктові. У цьому сенсі деколоніальне мислення передбачає вихід за межі дихотомії агресора та жертви та усвідомлення відповідальності – як перед власним суспільством, так і перед іншими народами колишніх Російської імперії та Советського Союзу. Йдеться, зокрема, про необхідність критичного дистанціювання від расистських квазімультікультуралістських установок, закріплених у риториці «дружби народів», а також від ієрархічної моделі, у межах якої українці разом із білорусами посідали привілейованіші позиції порівняно з вихідцями з Кавказу чи Центральної Азії.

Така амбівалентність унеможлиблює як консервацію советського минулого – у формі його збереження без змін або з мінімальними корекціями, – так і його структурне забуття. Останнє проявляється, зокрема, у мовчазному усуненні з публічного простору проблематичних символів без подальшого осмислення, публічної дискусії та рефлексії над конкретними людськими історіями й моральними виборами.

Формальний підхід до переосмислення минулого та трансформації його репрезентацій у комеморативному ландшафті зберігає потенціал ностальгії й може слугувати перепорою для органічного включення до публічної пам'яті маргіналізованих та внутрішньо суперечливих досвідів. Саме в цьому контексті постає потреба в аналітичній рамці, здатній описати не лише практики усунення символів, а й глибші трансформації способів пам'ятання.

Метою статті є концептуалізація декомеморації як аналітичної рамки для дослідження трансформацій комеморативних практик в Україні. Дослідження зосереджується на уточненні дефініцій, аналітичних меж і методологічних можливостей цього поняття, а також на інтеграції напрацювань міжнародних студій пам'яті до українського академічного дискурсу. Стаття не має на меті вичерпного емпіричного аналізу усіх практик декомеморації в Україні, натомість пропонує

теоретичний інструментарій для якісного аналізу змін у способах взаємодії із советською спадщиною.

Аналіз попередніх публікацій. Ціннісний вимір трансформації українського суспільства після Революції Гідності осмислюється українськими соціологами як тривалий, комплексний і багаторівневий процес, що не зводиться до інституційних або символічних змін (Бакіров, 2016). У вивченні таких трансформацій у контексті соціальної пам'яті та комеморації, найчастіше дослідники зосереджуються на декомунізації, визначаючи її як процес (В'ятрович, Борисенко & Водотика, 2017), державну політику та соціокультурне явище (Гриценко, 2019) і пов'язуючи її із усуненням певної символіки із публічного простору (Тахтаулова, 2017). Декомунізація аналізується через постколоніальну оптику (Кобченко, 2016), у взаємозв'язку із деколонізацією як політичним процесом (Рябчук, 2016; Котляр, 2023), деколоніальністю як звільненням від епістемологічного домінування (Шеремета, 2020), у контексті архітектури соціалістичних міст (Bozhenko & Chagovets, 2024). Відчуваючи методологічну обмеженість існуючих рамок, українські науковці робили спроби окреслити переосмислення минулого через такі терміни, як «дєрадянїзація» (Яковлев, 2014), «деконструкція колоніальних наративів» (Лук'янов, 2025), «укорінення» та «викорінення» (Мулярчук, 2023) або «демеморизація» (Красиков, 2016). У публічному дискурсі цей процес також окреслюється як «дєрусифікація».

На цьому тлі показовим є розвиток міжнародних студій пам'яті, де поняття декомеморації уже закріпилося як загальна аналітична рамка для опису процесів трансформації публічних форм вшанування. Важливу роль у цьому відіграла колективна монографія за редакцією Сари Генсбургер та Джені Вустенберг «De-commemoration: Removing statues and renaming places», яка демонструє аналітичний потенціал поняття на матеріалі з різних контекстів. Декомеморація осмислюється як «процеси, у межах яких матеріальні та публічні репрезентації минулого усуваються, знищуються або зазнають фундаментальних змін» (Gensburger & Wüstenberg, 2024, с. 1). Український контекст також представлений у зазначеній монографії, зокрема у розділі, присвяченому порівняльному аналізу (де-)комеморації Леніна в Україні та Росії (Colas, 2024) та в дослідженні деканонізації советського минулого через категорії об'єкту як радикального відторгнення та кітчу як іронічного переозначення (Yurchuk, 2024a). Важливим є також доробок Трейсі Адамс та Йінона Гуттель-Кляйна щодо типології декомеморації (Adams & Guttel-Klein, 2022). Соціолог Міша Габович, досліджуючи декомеморацію в постсоціалістичній Європі, визначає її як міметичну, наголошуючи на поверхневому, наслідувальному характері (Gabowitsch, 2024). Деканонізація через артистичні практики постає як стратегія переосмислення дисонантної спадщини і

в контексті декомеморації советських монументів у Литві (Goštautaitė, 2020). Водночас у дослідженнях українського та ширшого постсоветського контексту дедалі активніше застосовується деколоніальна оптика, зокрема й у критичному ключі (Yurchuk, 2024b; Tlostanova, 2012; 2024).

Результати дослідження.

У сучасних міжнародних студіях пам'яті поняття декомеморація (англ. de-commemoration) активно використовується як широка аналітична рамка для означення трансформації та перегляду публічних форм вшанування. При цьому декомеморація розглядається як закономірна складова ширших соціальних трансформацій, пов'язаних зі змінами ціннісних орієнтацій та політичних режимів. З цієї точки зору декомеморація є формою комеморації, і навпаки – будь-яка комеморація пов'язана з декомеморацією: так само, як пам'ять і забуття, ці елементи є складовими єдиного процесу (Gensburger, Wüstenberg, 2024). Тут слід зазначити, що комеморація стосується саме перформативних, експліцитних форм пам'яті, тобто йдеться не про весь комплекс соціальної пам'яті, а про її відображення та репрезентації в публічному просторі.

Сара Генсбургер та Джені Вустенберг, аналізуючи мотивацію та акторів із різних контекстів, де відбувається переосмислення комеморативних практик, виокремлюють кілька базових типів:

1. декомеморація як наслідок зміни політичного режиму;
2. декомеморація як результат соцієтальних трансформацій;
3. декомеморація як інструмент або драйвер змін;
4. декомеморація як «димова завіса», що маскує інші політичні процеси;
5. декомеморація як виклик самим рамкам пам'яті та «традиційним» способам пам'ятання (Gensburger, Wüstenberg, 2024, с. 4).

Співвіднесення українського кейсу з типологією Генсбургер і Вустенберг засвідчує його багатшаровість. З одного боку, декомеморація советського минулого в Україні розпочалася ще з 1991 року як наслідок зміни політичного режиму та здобуття незалежності Україною. При цьому помилковими є твердження, що усунення комуністичних символів мало місце лише в західних регіонах України. Так, Марія Тахтаулова зауважує, що «перші паростки декомунізації в Харкові "проросли" в 1989 році», наводячи як приклад ініціативи Євгена Кушнарєва щодо перейменування набережної імені Жданова на Харківську набережну, площі Дзержинського на майдан Свободи, вулиці Свердлова на Полтавський шлях у 1996 році тощо (Суспільне, 2023). Після Революції Гідності у 2014 році ключовим драйвером стала запущена ціннісна трансформація та суспільний запит на переозначення

національної ідентичності й цивілізаційного вектору розвитку: показово, що демонтаж монумента Леніна в Києві відбувся з ініціативи активістів Євромайдану ще до інституційних змін. Водночас українська декомеморація є частиною ширшої боротьби в контексті повномасштабної агресії з боку Російської Федерації, що дозволяє розглядати її як інструмент та драйвер змін. Важливу роль у формуванні пам'яті про спротив російській агресії відіграють тактичні та вернакулярні форми коемеморації – низові, ситуативні практики, що виникають у повсякденному просторі. До них належать, зокрема, ініціатива бізнесу зі встановлення в магазині Goodwine стелажа «Вина, які любила Віка» (Свідомі, 2023) для вшанування пам'яті працівниці, загиблої внаслідок російської атаки цивільної інфраструктури, а також громадський проєкт «Поміж нас», у межах якого в публічних місцях з'являються лавки з написами, що символічно позначають відсутність загиблих, зниклих безвісти або закатованих у полоні (Суспільне, 2024). Такі приклади вернакулярної коемеморації російської агресії в Україні були представлені українською дослідницею меморіальних практик Оксаною Довгополовою та обговорювалися під час Дев'ятої щорічної конференції Memory Studies Association «Beyond Crises: Resilience and (In)stability», що відбулася в Празі 14–18 липня 2025 року. Зазначені практики кидають виклик моделям коемеморації Другої світової війни, характерними для советської традиції, і в цьому сенсі також можуть розглядатися як форма декомеморації.

Продуктивною для концептуалізації українського контексту є типологія, запропонована Трейсі Адамс і Йінон Гуттель-Кляйн, які виокремлюють три основні стратегії декомеморації:

1. дискредитація (англ. desecration) – вандалізм, руйнування або осквернення меморіальних об'єктів;
2. переформулювання (англ. reframing) – зміна смислу через перейменування, переконтекстуалізацію або додавання пояснювальних елементів;
3. заплановане застарівання (англ. planned obsolescence) – створення меморіальних об'єктів із наміром їхнього швидкого демонтажу, де у фокусі перебуває сам перформативний акт і реакція на нього (Adams, Guttel-Klein, 2022).

Третій тип є найменш поширеним, але водночас найбільш показовим із погляду декомеморації як тривалого процесу суспільної трансформації. Класичним прикладом у контексті переосмислення советської спадщини може слугувати інсталяція в Гданську (TVN24, 2013), коли скульптор без погодження з органами влади встановив бетонну фігуру солдата Червоної армії, що гвалтує вагітну жінку, поруч із пам'ятником танку Т-34, відомим як «Монумент визволителям». Автор назвав об'єкт Komm Frau (з нім. «Ходімо, жінко») – відсилання до фрази, яку, за свідченням очевидців, советські

солдати використовували під час сексуального насильства щодо цивільних жінок у Європі, зокрема Східній Пруссії. Інсталяція простояла менше доби й була оперативно демонтована владою. У цьому випадку саме швидке усунення об'єкта стало частиною повідомлення, оголивши межі допустимого в публічній пам'яті та неготовність інтегрувати в офіційний наратив Другої світової війни в Європі теми злочинів Червоної армії проти цивільного населення.

До наведеної вище типології доцільно також включити іронічні форми переосмислення пам'ятників як окрему стратегію декомеморації. Так, Юлія Юрчук на прикладі інтервенції з образом Леніна у вигляді Дарта Вейдера в Одесі описує кітч як художню практику, спрямовану на деканонізацію об'єкта коемеморації: тимчасове іронічне переозначення пам'ятників без їх фізичного знищення (Yurchuk, 2024a). Аналогічним прикладом є розмалювання пам'ятника советським «визволителям» у Софії (Болгарія) у 2011 році, де фігури солдатів були переосмислені як персонажі масової культури (Український тиждень, 2013). Подібні дії радикально змінюють коемеморативну функцію об'єкта, переводячи його із сакральної площини в іронічну або критичну.

З погляду аналітичної перспективи та характеру залучення акторів декомеморацію доцільно розглядати в трьох вимірах. У першому випадку вона постає як політичний та інституційний процес, пов'язаний зі структурними змінами у сфері публічної пам'яті. У другому – як індивідуальна практика та особистий вибір у ставленні до об'єктів коемеморації та ширше – минулого, яке вони репрезентують. Нарешті, у третьому – як соціальний феномен, що формується в контексті ширших суспільних трансформацій і колективних дій.

Структурний вимір охоплює насамперед символічні акти демонтажу, перейменування або нормативного переозначення, що часто ініціюються державою або реалізуються в межах чинного законодавства. В українському випадку деколонізація та декомунізація часто осмислюються саме в цій площині – як виконання юридичних норм, приведення публічного простору у відповідність до законодавства. Такий рівень є важливим і вже достатньо добре описаним у межах культурологічних і політологічних досліджень, однак він становить лише перший крок і не вичерпує всього процесу декомеморації. Про обмеженість цього підходу свідчить, наприклад, наявність публічної дискусії щодо коемеморації таких постатей, як Михайл Булгаков, Володимир Висоцький тощо, які формально не підпадають під дію закону, але осмислюються суспільством як такі, що мають бути переоцінені відповідно до діючих сьогодні ціннісних норм.

Особистісний вимір декомеморації пов'язаний

з індивідуальною рефлексією над родинним та автобіографічним досвідом. Це глибоко приватна сфера, яка не підлягає ані нормативному регулюванню, ані зовнішньому ініціюванню. У цьому контексті продуктивною є деколоніальна теорія, що розглядає деколонізацію як усвідомлений вибір і внутрішню роботу, яка може відбутися або не відбутися, але в разі її здійснення створює підґрунтя для тривалих трансформацій світогляду та ідентичності. Відповідною методологічною рамкою на цьому вимірі виступає автоетнографія, у межах якої різноманітні – часто суперечливі й незручні з позицій сьогодення – досвіди не відкидаються, а осмислюються й поєднуються. Здебільшого такий підхід стосується некемеморативних, імпліцитних форм соціальної пам'яті (зокрема наративних), однак він є важливою складовою процесу декемеморації в значенні, у якому це поняття використовується в даній статті.

Соціальний вимір декемеморації становить найбільший інтерес для соціологів: саме тут декемеморація виходить за межі аналізу культурних артефактів та політичних процесів і розглядається як суспільний феномен, процес взаємодії між індивідами та соціальними групами – через публічні дискусії, музейні практики, тимчасові виставки, художні інтервенції та включення до спільного обговорення раніше маргіналізованих груп. Для аналізу соціального виміру декемеморації особливо релевантними є рівні, окреслені Мішею Габовичем: художній, історичний, меморіальний. Вони дозволяють вийти за межі суто символічного рівня, зведеного до усунення об'єкта з публічного простору (Gabowitsch, 2024). Йдеться про експертні й публічні обговорення не лише того, що робити з об'єктом, а й того, чому та як він функціонує в колективних уявленнях, яким є його художній статус, чи має він цінність як історичне джерело тощо. Важливо підкреслити, що позитивна оцінка окремих вимірів не передбачає автоматичного збереження об'єкта в публічному просторі, проте може бути суттєвою при виборі подальшої стратегії декемеморації.

Висновки.

Процеси переосмислення советського минулого в Україні не можуть бути вичерпно описані в межах наявних концептуальних рамок. Найпоширеніші терміни – деколонізація, декомунізація, дерусифікація – фіксують окремі аспекти цих трансформацій, однак не охоплюють їхньої багатовимірності та процесуального характеру і не дозволяють виділити різні рівні цього процесу. У цьому контексті декемеморація постає як аналітично продуктивніша та концептуально нейтральніша рамка.

По-перше, порівняно з деколонізацією, декемеморація не прив'язана до єдиної історичної моделі колоніальності й не передбачає наперед заданого суб'єкта «колонізатора» та «колонізованого».

Це дозволяє застосовувати її до багатшарових контекстів, як у випадку України. Декемеморація дає змогу аналізувати трансформації пам'яті без необхідності вирішувати теоретичну суперечку щодо статусу СРСР як колоніальної імперії, зосереджуючись натомість на зміні кемеморативних режимів.

По-друге, на відміну від декомунізації, яка історично пов'язана з політикою щодо комуністичної ідеології та її символів, декемеморація не обмежується советським періодом. Вона дозволяє включати до аналізу амбівалентні об'єкти, практики та установки, які не є однозначно комуністичними, але функціонували в советському контексті та продовжують впливати на сучасні способи колективного пам'ятання.

По-третє, порівняно з дерусифікацією та подоланням наслідків русифікації, декемеморація не фокусується виключно на мовному або культурному домінуванні Росії. Вона охоплює ширший спектр кемеморативних практик і дозволяє аналізувати не лише заміну «російського» на «українське», а й способи переозначення, контекстуалізації або критичного осмислення складної спадщини.

По-четверте, на відміну від підходів, що зводять роботу з минулим до усунення об'єктів із публічного простору або до структурованого забуття, декемеморація принципово не тотожна забуттю. Вона передбачає зміну форм публічної присутності минулого, а не його витіснення з культурної пам'яті, і тим самим відкриває можливість для критичного осмислення.

Декемеморація советського в Україні має різноманітні причини, мотиви та цілі і не може бути редукована лише до зміни влади чи політичного режиму, як це часто відбувається в публічному дискурсі. Вона пов'язана з ціннісними зрушеннями, започаткованими Революцією Гідності, є складовою українського спротиву російській агресії та ширших деколоніальних процесів, у межах яких публічний голос отримують ті групи, що раніше залишалися маргіналізованими або виключеними з офіційних наративів. Водночас сучасні формати української кемеморації повномасштабної війни – зокрема вернакулярні практики й низові ініціативи – можуть розглядатися як виклик застарілим і канонізованим моделям пам'ятання війни.

Нарешті, декемеморація є соціальною, а не лише політичною категорією. Вона має структурний вимір, пов'язаний із законодавством і інституційними рішеннями; соціальний вимір – через колективні уявлення, публічні дискусії та конфлікти інтерпретацій; а також особистісний вимір як акт деколоніального вибору та переосмислення власного зв'язку з минулим. Саме ця багаторівневість робить декемеморацію адекватною рамкою для аналізу сучасних трансформацій пам'яті в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бакіров, В. С. (2016). Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства. *Український соціологічний журнал*, (1–2), 15–25. <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/download/9544/9066/>
- Верховна Рада України. (2022, 8 травня). *Перемогли фашизм – переможемо і рашизм!*. <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222602.html>
- В'ятрович, В., Борисенко, М., & Водотика, Т. (2017). Декомунізація: важливий процес, не лише результат. *Місто: історія, культура, суспільство*, (101). <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/download/24/23>
- Гриценко, О. А. (2019). *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/grytsenko_dekomunizatsia.pdf
- Інститут національної пам'яті. (2015, 15 квітня). *Пам'ятаємо! Перемагаємо! До Дня пам'яті та примирення та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні*. <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyatayemo-peremagayemo-do-dnya-pamyati-ta-prymyrennya-ta-dnya-peremogy-nad-nacyzmozom-u-drugiy-svitoviy-viyni>
- Кобченко, К. (2016). Декомунізація в Україні: постколоніальний контекст. *Українознавчий альманах*, (19), 66–70. <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/viewFile/161/153>
- Котляр, Ю. В. (2023). Декомунізація і деколонізація в контексті європейських цінностей. Становлення сучасної Української держави: роль європейських цінностей у формуванні демократичного буття (ТЕЗИ), 13. <https://www.academia.edu/download/111759947/111752860.pdf#page=13>
- Красиков, М. М. (2016). Декомунізація чи демеморизація? У Україна на шляху державотворення: історія та сучасність: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених і студентів (Вип. 26, с. 171–172). <https://repo.btu.kharkiv.ua/bitstreams/b7517e9f-4ab0-4c14-b922-cbf3f9dd24a0/download>
- Лук'янов, Є. (2025). Феномен і проблема деконструкції колоніальних наративів: Теорія та практичні перспективи. *Образ*, 3(49), 18–26. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.3\(49\)-18-26](https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.3(49)-18-26)
- Мулярчук, Ю. (2023). Укорінення vs викорінення: людяність, справедливість та деколонізація життєвого світу в часи війни. *Multiversum. Philosophical almanac*, 2(2(178)), 85–96. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.2.3>
- Рябчук, М. (2016). Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу декомунізаційних законів? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, (2), 104–117. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_2_8
- Свідомі. (2023). *У Goodwine з'явився стелаж «Вина, які любила Віка»*. <https://svidomi.in.ua/page/v-goodwine-ziavyvsia-stelazh-vyna-iaki-liubyla-vika>
- Суспільне. (2023, 27 липня). *«Коли ми прибираємо умовного Пушкіна, ми віднаходимо місце для українського діяча»*. Про перейменування топонімів – УІНП [Інтерв'ю]. <https://suspilne.media/kharkiv/537753-koli-mi-pribirayemo-umovnogo-puskina-mi-vidnahodimo-misce-dla-ukrainskogo-diacha-pro-perejmenuvanna-toponimiv-uipn/>
- Суспільне. (2024, 7 грудня). *«Тут міг сидіти той, хто віддав життя за нас»: у Вінниці встановили пам'ятні таблички на лавках*. <https://suspilne.media/vinnitsia/895593-tut-mig-siditi-toj-hto-viddav-zitta-za-nas-u-vinnici-vstanovili-pamatni-tablicki-na-lavkah/>
- Тахтаулова, М. (2017). Харківська топоніміка: етапи декомунізації. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, (2), 142–151. http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/miks_2017_1_14.pdf
- Український тиждень. (2013, 17 вересня). *У країнах Східної Європи радянські пам'ятники перефарбовують, розбивають та офіційно демонтують*. <https://tyzhden.ua/u-krainakh-skhidnoi-ievropu-radianski-pam-iatnyky-perefarbovuiut-rozbyvaiut-ta-ofitsijno-demontuiut/> Український тиждень
- Шеремета, О. (2020). Декомунізація досліджень історії філософії України: отця М. Конрада та його критика соціалістично-комуністичної ментальності. *Українознавчий альманах*, (27), 147–153. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.22>
- Яковлев, М. В. (2014). Радянська, русифікація та дерадянська як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. *Мазістеріум. Політичні студії*, (58), 24–28. <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/73141889-a982-42f6-a4be-346070983880/download>
- Adams, T. & Guttel-Klein, Y. (2022). Make It Till You Break It: Towards Typology of De-Commemoration. *Sociological Forum*, Vol. 37(2), 603–625. <https://doi.org/10.1111/socf.12809>
- Bozhenko, A., & Chagovets, O. (2024). Decolonization of space: The uncomfortable heritage of Ukrainian socialist cities. *Baltic Worlds*, 17(4), 40–48. <https://balticworlds.com/decolonization-of-the-space/>
- Colas, D. (2024). Contrasting fates of Lenin statues in Ukraine and Russia. In S. Gensburger & J. Wüstenberg (Eds.), *De-commemoration: Removing statues and renaming places* (pp. 73–82). Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
- Gabowitsch, M. (2024). Mimetic de-commemoration: The fate of Soviet war memorials in Eastern Europe in 2022–2023. *Kunsttexte*, (1), Ostblick. <https://doi.org/10.48633/ksttx.2024.1.102647>
- Gensburger, S., & Wüstenberg, J. (2024). Introduction: Making sense of de-commemoration. In S. Gensburger & J. Wüstenberg (Eds.), *De-commemoration: Removing statues and renaming places* (pp. 1–18). Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
- Goštautaitė, R. (2020). Dissonant Soviet monuments in post-Soviet Lithuania: The application of artistic practices. *Baltic Worlds*, 4, 9–19. <https://balticworlds.com/dissonant-soviet-monuments-in-post-soviet-lithuania/>
- Tlostanova, M. (2012). Postsocialist ≠ postcolonial? On post-Soviet imaginary and global coloniality. *Journal of Postcolonial Writing*, 48(2), 130–142. <https://doi.org/10.1080/17449855.2012.658244>
- Tlostanova, M. (2024). The deadlocks of memory and the (no longer) post-Soviet coloniality, or can memory be decolonized? *Baltic Worlds*, 17(4), 57–66. <https://balticworlds.com/can-memory-be-decolonized/>
- TVN24. (2013, 13 жовтня). *Żołnierz radziecki gwałcący ciężarną kobietę. Kontrowersyjny pomnik w Gdańsku*. <https://tvn24.pl/pomorze/zolnierz-radziecki-gwalcacy-ciezarna-kobietę-kontrowersyjny-pomnik-w-gdansk-362576-3446127>

Yurchuk, Y. (2024a). De-canonisation of the Soviet past: Abject, kitsch, and memory. In S. Gensburger & J. Wüstenberg (Eds.), *De-commemoration: Removing statues and renaming places* (pp. 106–113). Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>

Yurchuk, Y. (2024b). Introduction: Decolonization of memory in the former Soviet spaces. *Baltic Worlds*, 17(4), 37–39. <https://balticworlds.com/decolonization-of-memory-in-the-former-soviet-spaces/>

REFERENCES

- Adams, T. & Guttel-Klein, Y. (2022). Make It till You Break It: Towards Typology of De-Commemoration. *Sociological Forum*, Vol. 37(2), 603–625. <https://doi.org/10.1111/socf.12809>
- Bakirov, V. S. (2016). Civilizational transformation of society: The value dimension. *Ukrainian Sociological Journal*, (1–2), 15–25. <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/download/9544/9066/>
- Bozhenko, A., & Chagovets, O. (2024). Decolonization of space: The uncomfortable heritage of Ukrainian socialist cities. *Baltic Worlds*, 17(4), 40–48. <https://balticworlds.com/decolonization-of-the-space/>
- Colas, D. (2024). Contrasting fates of Lenin statues in Ukraine and Russia. In S. Gensburger & J. Wüstenberg (Eds.), *De-commemoration: Removing statues and renaming places* (pp. 73–82). Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
- Gabowitsch, M. (2024). Mimetic de-commemoration: The fate of Soviet war memorials in Eastern Europe in 2022–2023. *Kunsttexte*, (1), Ostblick. <https://doi.org/10.48633/ksttx.2024.1.102647>
- Gensburger, S., & Wüstenberg, J. (2024). Introduction: Making sense of de-commemoration. In S. Gensburger & J. Wüstenberg (Eds.), *De-commemoration: Removing statues and renaming places* (pp. 1–18). Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
- Goštautaitė, R. (2020). Dissonant Soviet monuments in post-Soviet Lithuania: The application of artistic practices. *Baltic Worlds*, 4, 9–19. <https://balticworlds.com/dissonant-soviet-monuments-in-post-soviet-lithuania/>
- Hrytsenko, O. A. (2019). *Decommunization in Ukraine as a public policy and as a sociocultural phenomenon*. Kyiv: I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine; Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/grytsenko_dekomunizatsia.pdf
- Kobchenko, K. (2016). Decommunization in Ukraine: Post-colonial context. *Ukrainian Studies Almanac*, (19), 66–70. <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/viewFile/161/153>
- Kotliar, Y. V. (2023). Decommunization and decolonization in the context of European values. In The formation of the modern Ukrainian state: The role of European values in shaping democratic existence (conference abstracts, p. 13). <https://www.academia.edu/download/111759947/111752860.pdf#page=13>
- Krasikov, M. M. (2016). Decommunization or dememorialization? In Ukraine on the path of state-building: History and modernity (Proceedings of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference of Young Scholars and Students, Vol. 26, pp. 171–172). <https://repo.btu.kharkiv.ua/bitstreams/b7517e9f-4ab0-4c14-b922-ebf3f9dd24a0/download>
- Lukianov, Y. (2025). The phenomenon and problem of deconstructing colonial narratives: Theory and practical perspectives. *Obraz*, 3(49), 18–26. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.3\(49\)-18-26](https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.3(49)-18-26)
- Muliarchuk, Y. (2023). Rooting vs uprooting: Humanity, justice, and the decolonization of the lifeworld in times of war. *Multiversum: Philosophical Almanac*, 2(2(178)), 85–96. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.2.3>
- Riabchuk, M. (2016). Decommunization or decolonization? What political debates around decommunization laws have revealed. *Scholarly Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine*, (2), 104–117. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nziapiend_2016_2_8
- Sheremeta, O. (2020). Decommunization of research on the history of Ukrainian philosophy: Father M. Konrad and his critique of the socialist-communist mentality. *Ukrainian Studies Almanac*, (27), 147–153. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.22>
- Susplne. (2023, July 27). “When we remove the symbolic Pushkin, we make room for a Ukrainian figure.” *On the renaming of toponyms – Ukrainian Institute of National Memory* [Interview, in Ukrainian]. <https://susplne.media/kharkiv/537753-koli-mi-priviraemo-umovnogo-puskina-mi-vidnahodimo-misce-dla-ukrainskogo-diac-pro-perejmenuvanna-toponimiv-uipn/>
- Susplne. (2024, December 7). “Someone who gave their life for us could have sat here”: Memorial plaques installed on benches in Vinnytsia. <https://susplne.media/vinnytsia/895593-tut-mig-siditi-toj-hto-viddav-zitta-za-nas-u-vinnici-vstanovili-pamatni-tablicki-nalavkah/>
- Svidomi. (2023). *A shelf “Wines Vika Loved” appeared in Goodwine*. <https://svidomi.in.ua/page/v-goodwine-ziavyvsia-stelazh-vyna-iaki-liubyla-vika>
- Takhtaulova, M. (2017). Kharkiv toponymy: Stages of decommunization. *City: History, Culture, Society. Journal of Urban Studies*, (2), 142–151. http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/miks_2017_1_14.pdf
- The Ukrainian Week. (2013, September 17). *In Eastern European countries, Soviet monuments are repainted, destroyed, and officially dismantled*. <https://tyzhden.ua/u-krainakh-skhidnoi-ievropy-radianski-pam-iatnyky-perefarbovuiut-rozbyvaiut-ta-ofitsijno-demontuiut/>
- Tlostanova, M. (2012). Postsocialist ≠ postcolonial? On post-Soviet imaginary and global coloniality. *Journal of Postcolonial Writing*, 48(2), 130–142. <https://doi.org/10.1080/17449855.2012.658244>
- Tlostanova, M. (2024). The deadlocks of memory and the (no longer) post-Soviet coloniality, or can memory be decolonized? *Baltic Worlds*, 17(4), 57–66. <https://balticworlds.com/can-memory-be-decolonized/>
- TVN24. (2013, October 13). *A Soviet soldier raping a pregnant woman: A controversial monument in Gdańsk* [In Polish]. <https://tvn24.pl/pomorze/zolniercz-radziecki-gwalcacy-ciezarna-kobiety-kontrowersyjny-pomnik-w-gdansk-uraz362576-3446127>
- Ukrainian Institute of National Memory. (2015, April 15). *We remember! We prevail! For the Day of Remembrance and Reconciliation and the Day of Victory over Nazism in World War II*.

- <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyatayemo-peremagayemo-do-dnya-pamyati-ta-prymyrennya-ta-dnya-peremogy-nad-nacyzmom-u-drugiy-svitoviy-viyni>
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2022, May 8). *We defeated fascism – we will defeat rashism!* .<https://www.rada.gov.ua/news/razom/222602.html>
- Viatrovykh, V., Borysenko, M., & Vodotyka, T. (2017). Decommunization: The process matters, not only the result. *City: History, Culture, Society*, (101). <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/download/24/23>
- Yakovlyev, M. V. (2014). Sovietization, Russification, and de-Sovietization as categories of postcolonial political history of Central and Eastern European countries. *Magisterium. Political Studies*, (58), 24–28. <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/73141889-a982-42f6-a4be-346070983880/download>
- Yurchuk, Y. (2024a). De-canonisation of the Soviet past: Abject, kitsch, and memory. In S. Gensburger & J. Wüstenberg (Eds.), *De-commemoration: Removing statues and renaming places* (pp. 106–113). Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
- Yurchuk, Y. (2024b). Introduction: Decolonization of memory in the former Soviet spaces. *Baltic Worlds*, 17(4), 37–39. <https://balticworlds.com/decolonization-of-memory-in-the-former-soviet-spaces/>

From Genetics to Agro-Industrial Programs: The Role of Agrobiological Knowledge in Ukrainian Agriculture in the Second Half of the Twentieth Century

UDC 57: 001.89: 63(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172634>**Nyzhnyk Svitlana**Ph.D., Senior Researcher, <https://orcid.org/0000-0002-4777-8018>, svitlana_n_v@ukr.net

National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. In the second half of the twentieth century, agrobiological knowledge became a key factor in the modernization of Ukrainian agriculture, combining the achievements of genetics, breeding, and agrotechnology with state food programs. Studying them allows us to better understand the interaction between science and agricultural policy and to evaluate the experience that is important for the current challenges of food security.

Results. The peculiarities of the functioning of the agricultural sector of the Ukrainian SSR as a key region of the Union are summarized: construction of agro-industrial facilities, development of infrastructure, introduction of technical resources and strengthening of the role of collective farms. It is shown that the use of biological science achievements - the creation of new varieties and hybrids of plants, animal breeds, and strains of microorganisms capable of functioning effectively in artificially created production conditions – was crucial for increasing the productivity and sustainability of agrocenoses. The article focuses on the scientific activities of Academician O. Sozinov, who played a key role in the development of agrobiological science and agricultural policy of Ukraine, and his scientific work has become a theoretical and methodological toolkit of modern agricultural science in Ukraine. The scientist emphasized the importance of combining genetics, breeding, and physical and chemical biology in the formation of new approaches to agrobiological food security.

Conclusions. In the second half of the twentieth century, agrobiological knowledge became a key tool for the renewal of Ukrainian agriculture: it determined scientific priorities, ensured the introduction of new varieties and technologies, and formed the basis of food programs, including the USSR Food Program of 1982, contributing to food security. The experience of this period demonstrates that the integration of science and production is the key to food security and agricultural sector development.

Keywords: agrobiology, food program, Ukrainian SSR, O. Sozinov, genetics and breeding, agricultural science

Від генетики до агропромислових програм: роль агробіологічних знань у сільському господарстві України другої половини XX ст.

Нижник Світлана

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність. У другій половині XX ст. агробіологічні знання стали ключовим чинником модернізації українського сільського господарства, поєднавши досягнення генетики, селекції та агротехнологій із державними продовольчими програмами. Їхнє вивчення дає змогу глибше зрозуміти взаємодію науки й аграрної політики та оцінити досвід, важливий для сучасних викликів продовольчої безпеки.

Результати. Узагальнено особливості функціонування аграрного сектору Української РСР як ключового регіону Союзу: будівництво агропромислових об'єктів, розвиток інфраструктури, впровадження технічних ресурсів та зміцнення ролі колективних господарств. Показано, що вирішальне значення для підвищення продуктивності та стійкості агроценозів мало використання досягнень біологічної науки – створення нових сортів і гібридів рослин, порід тварин, штамів мікроорганізмів, здатних ефективно функціонувати у штучно створених умовах виробництва. Акцентовано увагу на науковій діяльності академіка О. Созінова, який відіграв ключову роль у розвитку агробіологічної науки та аграрної політики України, а його науковий доробок став теоретико-методологічним інструментарієм сучасної аграрної науки в Україні. Вчений наголошував на важливості поєднання генетики й селекції у формуванні нових підходів до агробіологічного забезпечення продовольчої безпеки. Висвітлено розвиток таких напрямів, як генетика імунітету та стійкості, культура клітин і тканин *in vitro*, молекулярна генетика й генетична інженерія, що заклали підґрунтя для якісно нового етапу у сільськогосподарській науці.

Висновки. Агробіологічні знання у другій половині XX ст. стали ключовим інструментом оновлення українського сільського господарства: визначали наукові пріоритети, забезпечували впровадження нових сортів і технологій та лягли в основу продовольчих програм, зокрема Продовольчої програми СРСР 1982 р., сприяючи формуванню продовольчої безпеки. Досвід цього періоду демонструє, що інтеграція науки й виробництва є ключем до продовольчої безпеки та розвитку аграрного сектору.

Ключові слова: агробіологія, продовольча програма, Українська РСР, О. Созінов, генетика і селекція, аграрна наука, сільське господарство

Стаття надійшла / Article arrived: 11.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2025

Introduction.

The relevance of the topic is driven by growing global challenges related to food security, climate change, soil degradation, biodiversity loss and population growth. In the second half of the twentieth century, Ukraine, as one of the key agricultural republics of the USSR, played an important role in implementing food programmes aimed at providing the country's population with food. The success or failure of these programmes largely depended on the level of development of agrobiological knowledge – a set of scientific knowledge about soils, crops, agricultural techniques, breeding, genetics, biological plant protection products, etc.

Given the global challenges such as pandemics, environmental disasters, geopolitical crises and shrinking arable land, agrobiological knowledge is becoming a key tool in ensuring food independence and developing sustainable agricultural systems. The use of scientific achievements of both past and present scientists allows not only to increase the effectiveness of food programmes, but also to minimise the negative impact of the agricultural sector on the environment.

Ukraine plays a key role in ensuring global food security. Thanks to its fertile soils, favourable climate and developed agricultural sector, the country is one of the largest exporters of grains and oilseeds in the world. The Russian-Ukrainian war has had a significant impact on all areas of life, including the agricultural sector. The blockade of ports, the destruction of infrastructure, the mining of fields and the lack of resources have made agricultural production difficult. In this context, genetics and breeding are of particular importance, as they help to increase the resilience of crops and animals to stress factors, reduce the need for resources and ensure production sustainability.

Analysis of research and publications. The theoretical and practical foundations of food supply are thoroughly covered in the works of foreign scientists: M. Izraelov, J. Silber (Izraelov & Silber, 2019), J. Cadillo-Benalcazar, A. Renner, M. Giampietro (Cadillo-Benalcazar, Renner & Giampietro, 2020), J. Fanzo, N. Covic, A. Dobermann, S. Henson, M. Herrero, P. Pingali, S. Staal (Fanzo, 2020).

Ukrainian scientists have made a significant contribution to solving food security problems: D. Krylov (2023), V. Zalizniuk (2018), L. Kuchechuk (2022), O. Shevchenko (2021), V. Franchuk, M. Kopytko & S. Melnyk (2022), A. Maryna, Ya. Yankovska (2023).

L. Shynkaruk, K. Alekseeva, V. Bykhovchenko, T. Vlasenko (2022) study the essence of food security, the main principles of its formation in Ukraine, and consider the problem of food sovereignty as the main approach to food security. The authors analyze food security in the context of association with the EU, issues of food safety regulation, and the implementation of the European model of food safety control.

Paying tribute to the achievements of these authors

in this area, it should be noted that agrobiological knowledge in the formation and implementation of food programmes in Ukraine in the second half of the twentieth century has not been studied in depth.

The purpose of the article is to analyze the role of agrobiological knowledge in the implementation of food programs in Ukraine in the second half of the twentieth century, to find out their impact on increasing the productivity of agroecosystems, the formation of highly productive varieties and hybrids, and to show the importance of scientific achievements, in particular of Academician O. Sozinov, in ensuring food security and the development of modern agricultural science.

Outline of the main material of the study. Food security is one of the key challenges of the modern world. It encompasses the availability, quality and sustainability of food systems that provide the population with the necessary food. Today, Ukraine's food security is facing a number of threats that may complicate food supply both in certain regions of the country and globally. These include climate change, armed conflicts and political instability, shortage of natural resources, economic crises and inflation, and dependence on global supply chains.

The development of agricultural science in the USA and Europe had a significant impact on the emergence of agricultural experimentation in Ukraine. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, research institutions established on Ukrainian territory received equipment and scientific literature from European countries, seed materials from the USA and Canada, and talented youth, upon completing university education, were sent abroad to deepen their knowledge and enrich their experience (Vergunov & Shchebetiuk, 2024, p. 85).

After the end of the Second World War, Ukrainian agriculture found itself in an extremely difficult situation. The war caused huge material and human losses. Fields were mined and some areas were devastated, making it impossible to conduct normal agricultural production. Nevertheless, a gradual process of agricultural recovery began in the second half of the 1940s and early 1950s. However, despite some recovery of economic potential, agriculture remained unproductive. Peasants were not motivated to work, as wages were low and the state seized the lion's share of the harvest. Yields remained low, and food supplies were unstable. Despite some successes in restoring the economy, the overall situation remained a crisis for many years.

In the 1950s and 1960s, there was no single approach to solving the food problem. However, global and agricultural policies focused on stimulating the production of key crops, primarily wheat and rice. It was believed that this was the only way to achieve 'freedom from want' and 'freedom from hunger' at the global level. Therefore, the global dynamics of grain production and stocks served as an important indicator of the implementation of these concepts. At the national level, developed countries sought to ensure food independence

and reduce food imports. At the same time, there was a gradual realisation that food aid not only contributed to the improvement of the situation in recipient countries but could also undermine their ability to be self-sufficient in the medium term. As a result, it only worsened the food security of the population. This point of view was reflected in numerous publications and influenced the activities of the World Food Programme (Pylypenko, 2013, p. 48).

In the mid-twentieth century, Ukraine made a transition to industrial food production. An agro-industrial complex (AIC) was formed, which accounted for more than 40% of national income (Sozinov, 1982, p. 3-8). Under these conditions, a new approach to the development of agriculture as a key component of the agricultural production chain was needed.

The USSR Food Programme of 1982 was a large-scale government initiative launched to overcome the food crisis and ensure a stable supply of food to the population of the Soviet Union, including the Ukrainian SSR. Ukraine, as one of the main agricultural regions of the USSR, played a key role in the implementation of the programme.

Implementation features: massive construction of agro-industrial facilities (elevators, meat processing plants, dairies); increased supply of machinery to villages (tractors, combines, trucks); opening of specialized enterprises for storage and processing of products; strengthening the role of collective and state farms (the state stimulated 'labour competitions', introduced bonuses for 'overfulfilment of the plan'); investments in rural infrastructure (roads, housing, schools, clubs, but in very limited amounts).

In the new environment, the nature and role of agricultural science has changed: a systematic approach, comprehensive research and evaluation of the effectiveness of scientific developments based on the final results have come to the fore.

Since the main means of production in the food industry are living organisms - plants and animals - biological science played a key role in the implementation of this programme. One of the main ways in which biology influences this process is through the creation and introduction of new varieties and hybrids of crops, as well as animal breeds and hybrids.

To ensure high and stable yields, it was necessary to form artificial agrobiocenoses, whose productivity was maintained through significant fossil energy consumption for tillage, land reclamation, fertilizers, pesticides, etc. The main feature of such biocenoses was the limited number of components, as in most agricultural regions, the sown areas were used to grow 5-6 main crops. As a rule, the same crops returned to the same field every 3-4 years, and due to the saturation of crop rotations with cereals, they were often grown in the same place for 2-3 years in a row. This made it difficult to comply with the phytosanitary regime and created difficulties in providing

plants with the necessary mineral elements. In addition, the fields differed significantly in terms of soil fertility, erosion, topography and slope exposure. Therefore, in order to obtain high and stable yields, O. Sozinov stressed that it is important to use several varieties or hybrids of major crops in each region and farm, which differ in terms of fertility requirements, length of the growing season and genetic resistance (Sozinov, 1982, p. 5). As a result, the optimal placement of different varieties and hybrids, taking into account their adaptation to specific growing conditions, has significantly increased the productivity and sustainability of agrocenosis without additional fossil energy consumption.

It should be noted that among the cohort of scientists, O. Sozinov (1930-2018) stands out for his broad scientific outlook - a geneticist, breeder, biotechnologist, agroecologist, organiser of genetic and breeding and agricultural science, education and agricultural policy in Ukraine, academician of the Ukrainian Agrarian Academy of Sciences of Ukraine (now the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine), the National Academy of Sciences of Ukraine and 16 other academies of the world (Nyzhnyk, 2024, p. 32).

By the end of the twentieth century, agrobiological science had made significant progress in creating new varieties and hybrids of plants, animal breeds and strains of microorganisms that can effectively use artificially created conditions to produce valuable biomass. On the one hand, huge investments are being made in improving tillage technologies, fertiliser and pesticide production, and on the other hand, in improving the hereditary characteristics of cultivated plants, which is done by relatively small groups of breeders. Obviously, these factors are interconnected: without the right growing conditions, new varieties will not be able to reach their genetic potential. However, if, under the same conditions, a new winter wheat variety produces 10-15 centners more grain per hectare than the old one, the enormous potential of breeding work becomes apparent.

O. Sozinov, being a global expert on grain quality, paid special attention to the quality of the crop. After all, if we evaluate production by the end product, the efficiency of agricultural activities largely depends on the quality of grain, oilseeds, sugar beet roots, etc. Despite technological changes, biological objects - plants, animals and microorganisms - continue to play a key role in food production. To increase yields, intensive tillage, fertilisation and pesticides, the use of modern machinery, and measures to improve soil fertility are used. At the same time, the effectiveness of increasing food production depends to a large extent on the hereditary and genetic characteristics of valuable agricultural organisms.

O. Sozinov identified the establishment of integration between research at the molecular genetic level and genetic analysis of traits and properties of organisms as a priority task of agrobiological science. Particular attention was paid to establishing relationships between

genome structure, functional activity of genes and phenotypic manifestations of organisms. He obtained new data on the mechanisms of functioning of the genetic apparatus of eukaryotic and prokaryotic cells, deciphered the nucleotide sequences of DNA and RNA of numerous plasmids, bacterial chromosomes and individual genes. The peculiarities of molecular chaperones, which ensure the correct folding of proteins, and DNA repair mechanisms, which play a key role in the preservation of genetic information, were elucidated.

The discovery of introns and transposons was a significant achievement, which expanded the understanding of genome variability and its evolutionary development. A major breakthrough was the synthesis of functionally active genes, including the interferon gene, which can be integrated into the chromosomal or plasmid machinery of bacterial and yeast cells. These achievements laid the foundation for the development of genetic engineering and biotechnology, which opened up new opportunities in medicine, pharmacology and agriculture.

We can say that there have been qualitative changes in the breeding process. Already then, it was possible to put on the agenda the development of biotechnologies for the construction of genotypes with a set of necessary traits and properties, which should have led to a significant increase in the efficiency of breeding and a significant increase in its impact on the implementation of the country's food programme.

Effective use of breeding achievements was closely linked to the development of the biological basis of seed production and breeding. In order to obtain high-quality seeds, it was necessary to study more deeply the physiology and biochemistry of the processes of seed formation, accumulation of reserve and physiologically active substances, and to develop methods to stimulate the initial processes of plant development.

The effectiveness of breeding achievements was determined by the development of the biological basis of seed production and breeding. Research on the physiology and biochemistry of seed formation and plant growth regulation contributed to the creation and use of physiologically active substances (gibberellins, retardants, herbicides), which increased yields and product quality while reducing energy costs. The study of photosynthesis, resistance to stress factors and environmental conditions has led to an increase in agricultural productivity.

At the same time, the concentration of crops has led to the spread of diseases and pests, which has led to the massive use of pesticides. Agricultural science has improved the methods of their application, reducing toxicity and application rates. To prevent pest resistance, we introduced the alternation of pesticides. In particular, this approach in cotton farming has reduced treatments and costs, increasing yields.

In the second half of the twentieth century, biological methods of plant protection were developed significantly:

trichogramma, entomophages, entomopathogenic bacteria, fungi, viruses, and nematodes were used; microbiological preparations (in particular, based on *Bacillus thuringiensis*) and the nuclear polyhedrosis virus against the cabbage scoop were created. This helped reduce crop losses. The Ukrainian microbiological industry was formed on the basis of the use of microorganisms, which ensured the production of feed protein, amino acids, antibiotics and biologically active substances. The main areas of biotechnology were the production of amino acids, vitamins, medicines, and the development of technologies based on plant cell culture.

The study of the structure and functions of biological membranes has become important in the development of new effective biotechnologies. The significance of these studies was evidenced by the Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR 'On Further Development of Physical and Chemical Biology and Biotechnology and the Use of Their Achievements in Medicine, Agriculture and Industry', adopted on 26 August 1985, number 807. This document defined the strategic directions for the development of biological sciences and biotechnology in the USSR, in particular in the fields of medicine, agriculture and industry. The Resolution provided for the intensification of research in molecular biology, genetics, and biochemistry and the implementation of their results in practice. It also focused on the creation of new biotechnological drugs, the development of genetic engineering, and the use of scientific achievements to improve the efficiency of the national economy. It should be noted that the CPSU Central Committee and the Council of Ministers of the USSR considered further expansion and deepening of fundamental research in the field of physical and chemical bases of life phenomena to be one of the most important tasks of Soviet science. On this basis, it was planned to ensure the prevention and effective treatment of human diseases, as well as the production of medicines, food and feed substances using new methods.

Research on the genetics of immunity and resistance to adverse environmental conditions played a crucial role in the Food Programme. The *in vitro* cultivation of cells and tissues was of particular importance in solving this key problem. At that time, in addition to the already mentioned uses of *in vitro* culture, the production of somaclonal variations became widespread. The genetic nature of this phenomenon was not fully understood, but under certain conditions, real mutational "explosions" occurred in the cultured callus, covering numerous loci (Kimura, 1979).

In the second half of the twentieth century, significant progress was made in genetics: introns and transposons were discovered, and their role in gene regulation and evolution was clarified. Molecular genetics and genetic engineering of plants were actively developed, and gene cloning was introduced. This led to the use of molecular

biology methods in the creation of new forms of plants and animals. At the same time, the effectiveness of these approaches depended on the development of classical genetics and physicochemical biology, in particular methods of DNA cloning, in situ hybridization, and protein and DNA sequencing.

O. Sozinov noted that a qualitatively new stage in the development of genetics and breeding had begun. In his opinion, provided that genetic research is developed at the appropriate intensity in close cooperation with breeding centres and research teams working in the field of physical and chemical biology, the role of genetics and breeding in solving the problem of providing the country's population with diverse and high-quality food could increase immeasurably (Sozinov, 1987, p. 13).

To increase the productivity of the land, the rhythms of seasonal plant development were used to form compacted crops and agrocenoses with similar growing and ripening periods. This allowed for 2–3 harvests per field during the warm season, which significantly increased the efficiency of land use. The USSR Food Program in the second half of the twentieth century also envisaged the creation of complex biogeocenoses of terrestrial and aquatic organisms linked by ecological interconnections.

The urgency of the problem was exacerbated by the fact that agricultural technologies and other forms of natural resource management were focused on cultivating large homogeneous areas, which contributed to increased risks of erosion, the spread of diseases and pests, and disruption of natural ecosystem regulation mechanisms.

O. Sozinov prepared a number of fundamental works in which he consistently substantiated the importance of genetic and breeding research for the modernization of agricultural production. Among them are his works «Genetics and Breeding in the Implementation of the Food Program» (1987), «Scientific Support of the Agricultural Industry» (1988), «Agricultural Science and the Food Problem» (1990) (Sozinov, 1987; 1988; 1990) and others. In his publications, the scientist focused on the integration of agrobiological achievements into agricultural practice, justified the need to strengthen interdisciplinary research and introduce the latest breeding methods to increase crop productivity and the stability of the country's food supply. His works became the conceptual basis for the formation of agro-industrial programs of the second half of the

twentieth century, combining theoretical achievements of genetics with the actual needs of state agricultural policy.

Conclusions.

A study of the role of agrobiological knowledge in the implementation of food programmes in Ukraine in the second half of the twentieth century has shown that it played a key role in the transformation of the agricultural sector in the Soviet period. Agribiology – including genetics, breeding, biotechnology and agroecology – became one of the main tools for ensuring food security and increasing the productivity of agroecosystems within a centrally planned economy.

The importance of scientific research in the creation of highly productive plant varieties, animal breeds and strains of microorganisms adapted to the natural and climatic conditions of Ukraine was identified. The development of agrobiological science has contributed to the rational use of natural resources and the reduction of energy costs in production processes.

Despite administrative and command restrictions and ideological pressure, Ukrainian scientists, including O. Sozinov, made a significant contribution to the modernization of the agricultural sector. The experience of this period convincingly proved that an effective food policy is possible only if it is based on scientifically sound approaches and close integration of scientific knowledge into agricultural production practices.

The introduction of agrobiological knowledge into the implementation of national food programmes has contributed to increasing the efficiency of agricultural production, preserving natural resources, adapting to climate change, and providing the population with quality and safe food. The prospects for the development of agrobiological knowledge in Ukraine remain significant, and its further integration into agricultural practice is a key to the sustainable development of the industry and the achievement of global food security goals.

Thus, agrobiological knowledge in the second half of the twentieth century played not only an applied but also a strategic role in shaping the food policy of the USSR. The experience gained during this period became the methodological basis for the further development of innovative approaches in the agricultural sector of independent Ukraine.

REFERENCES

- Cadillo-Benalcazar, J. J., Renner, A., & Giampietro, M. (2020). A multiscale integrated analysis of the factors characterizing the sustainability of food systems in Europe. *Journal of Environmental Management*, 271, 110944. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.110944>
- Fanzo, J., Covic, N., Dobermann, A., Henson, S., Herrero, M., & Pingali, P., & Staal, S. (2020). A research vision for food systems in the 2020s: Defying the status quo. *Global Food Security*, 26, 100397. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2020.100397>
- Franchuk, V., Kopytko, M., & Melnyk, S. (2022). Ensuring Ukraine's food security in a changing security environment. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 3(67), 9–17. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-9-17>
- Izraelov, M., & Silber, J. (2019). An assessment of the global food security index. *Food Security*, 11, 1135–1152. <https://doi.org/10.1007/s12571-019-00941-y>
- Kimura, M. (1979). The neutral theory of molecular evolution. *Scientific American*, 94–104.
- Krylov, D. (2023). Problems of ensuring food security of Ukraine in modern conditions. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: ekonomika ta upravlinnia*, 7, Article 03-07. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-03-07>

- Kuchechuk, L. (2022). Global food security: trends and challenges. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriya «Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm»*, 16, 4. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-16-04>
- Malik, M., & Lupenko, Y. (2009). State regulation of the sector of economy in the studies of domestic scientists. *Ekonomika APK*, 10, 153–158.
- Maryna, A., & Yankovska, Ya. (2023). Research on the state of global food security. *Ekonomichniy prostir*, 184, 4. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/184-4>
- Nyzhnyk, S. (2024). Coverage of the scientific activity of Academician O. O. Sozinov in Ukrainian periodicals of the late 20th and early 21st centuries. *History of Science and Biography*, 2, 32–46. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2024-14-1-85-102>
- Pylypenko, K. (2013). Food security of the country – its social and economic directions. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*, 12, 48–51.
- Shevchenko, O. (2021). Environmental and food security as components of Ukraine's economic security in a strategic format. *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu*, 68, 18. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.18>
- Shynkaruk, L., Alekseeva, K., Bykhovchenko, V., & Vlasenko, T. (2022). Food security: global trends and opportunities for the agro-food complex of Ukraine. Kyiv.
- Sozinov, A. (1982). Role of biology in the food programme. *Agricultural Biology*, 1, 3–8.
- Sozinov, A. (1986). The problem of grain quality in intensive farming. *Bulletin of Agricultural Science*, 1, 55–65.
- Sozinov, A. (1987a). Acceleration of the plant breeding process on the basis of modern genetic methods. *Agricultural Biology*, 11, 26–33.
- Sozinov, A. (1987b). Biology – food programme. Kyiv.
- Sozinov, A. (1987c). Genetics and selection in the realization of the Food Program. *Biology – Food Program*, 3–14.
- Sozinov, A. (1988). Scientific support of agroindustry. *Khliborob Ukrainy*, 1, 16–17.
- Sozinov, A. (1990). Agrarian science and the food problem. *Agronomist of Ukraine*, 2, 3–7.
- Vergunov, V., Derlemenko, T., Anikina, O., & Kirilenko, L. (2010). *Sozinov Oleksii Oleksiiovych: Biobibliographic index of scientific works (1954–2009)*. Kyiv: Agrarian Science.
- Vergunov, V., & Shchebetiuk, N. (2024). Development of natural knowledge as a basis for agricultural research organization in the forest-steppe zone of Ukraine (1st quarter of the 20th century). *History of Science and Technology*, 14(1), 85–92. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2024-14-1-85-102>
- Zalizniuk, V. (2018). Modern interpretation of the essence of food security in the context of state regulation. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia*, 1(18).

Concentric Approach to History Teaching in Ukrainian Education: Traditions, Challenges, and New Perspectives

UDC 37.016:93/94

DOI: <https://doi.org/10.15421/172635>**Okhrimenko Oleksandr¹**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-5646-4133>, ookhrimenko@kse.org.ua**Topolnytska Yuliia²**Ph.D., Assist. Prof., <https://orcid.org/0009-0009-2425-4551>, tischenkus@gmail.com¹ *Kyiv School of Economics (Kyiv, Ukraine)*² *Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)***Abstract.**

Relevance. The Russian-Ukrainian war, European integration, and the «New Ukrainian School» reform necessitate a rethinking of approaches to history education. The traditional linear-chronological model, separating the history of Ukraine and world history, shows signs of crisis, leading to fragmented student knowledge and hindering a holistic understanding of the past. Current challenges highlight the importance of finding models that more effectively shape national identity and civic competencies.

The purpose of the study is to analyze the potential of the concentric approach in Ukrainian school education, drawing on international experience and new regulatory documents.

Methods. Comparative analysis methods were used to juxtapose chronological, thematic, and concentric approaches. History education models of Great Britain, Finland, and Singapore were analyzed. An analysis of the «Conceptual Framework for Reforming History Education» (2024) was conducted.

Results. The study substantiates the effectiveness of the concentric approach, which involves a cyclical return to the study of historical epochs with a gradual deepening of content. A new structure of history education consisting of three levels is examined: adaptive-play (grades 1–4), basic problem-thematic (grades 5–9), and specialized (grades 10–12). The expediency of introducing a single Ukraine-centric course is argued, where national history is studied as an integral part of world history, bridging the gap between local and global contexts.

Conclusions. Implementing the concentric model allows for considering students' age psychology and shifting the emphasis from mechanical memorization of facts to developing critical thinking and civic responsibility. However, the reform's success depends on addressing several challenges: high-quality teacher retraining, creating new methodological support, and developing a competence assessment system.

Keywords: history education, concentric approach, Ukraine-centric course, New Ukrainian School, history teaching methodology, education reform, competence-based approach

Концентричний підхід до вивчення історії в українській освіті: традиції, виклики та нові перспективи

Охріменко Олександр¹, Топольницька Юлія²¹ *Київська школа економіки (Київ, Україна)*² *Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)***Анотація.**

Актуальність. В умовах широкомасштабної російсько-української війни, динамічних євроінтеграційних процесів та активного впровадження реформи «Нова українська школа» (НУШ), українська система історичної освіти поставала перед необхідністю докорінних змін. Традиційна лінійно-хронологічна модель, що базується на розділенні курсів історії України та всесвітньої історії, виявляє ознаки кризи, спричиняючи фрагментарність знань учнівства та ускладнюючи формування цілісного розуміння історичних процесів.

Мета дослідження полягає в системному аналізі потенціалу концентричного підходу та оцінці перспектив його імплементації в українську шкільну освіту з урахуванням кращих світових практик.

Методи. Використано методи порівняльного аналізу для зіставлення хронологічного, тематичного та концентричного підходів. Проаналізовано моделі історичної освіти Великої Британії, Фінляндії та Сінгапуру. Здійснено аналіз «Концептуальних засад реформування історичної освіти» (2024).

Результати. Дослідження обґрунтовує ефективність концентричного підходу, який передбачає циклічне повернення до вивчення історичних епох із поступовим поглибленням змісту. Розглянуто нову структуру історичної освіти, що складається з трьох рівнів: адаптаційно-ігрового (1–4 класи), базового проблемно-тематичного (5–9 класи) та профільного (10–12 класи). Аргументовано доцільність запровадження єдиного україноцентричного курсу, де національна історія вивчається як невід'ємна складова світової, що дозволяє подолати розрив між локальним і глобальним контекстами.

Висновки. Імплементація концентричної моделі дозволяє врахувати вікову психологію здобувачів освіти і змістити акцент із механічного запам'ятовування фактів на розвиток критичного мислення та громадянської відповідальності. Водночас успіх реформи залежить від розв'язання низки викликів: якісної перепідготовки педагогічних кадрів, створення нового методичного забезпечення та розробки системи оцінювання компетентностей.

Ключові слова: історична освіта, концентричний підхід, україноцентричний курс, Нова українська школа, методика навчання історії, реформа освіти, компетентнісний підхід

Стаття надійшла / Article arrived: 17.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2025

Вступ.

Актуальність. Сучасна система історичної освіти в Україні перебуває на етапі суттєвих трансформацій, зумовлених як внутрішніми викликами, так і зовнішніми чинниками. Російсько-українська війна, процес євроінтеграції, реформа «Нова українська школа» та утвердження української державності створюють новий контекст для переосмислення підходів до вивчення історії.

Традиційно вивчення історії в українських школах відбувалося за хронологічним принципом з виразним поділом на історію України та всесвітню історію. Таке структурування навчального матеріалу має глибоке історичне коріння, проте в сучасних умовах дедалі більше освітян, науковців та експертів ставлять під сумнів його ефективність. Основними аргументами критики є: фрагментація історичних знань, складність встановлення взаємозв'язків між українською та всесвітньою історією, переважання фактографічним матеріалом, недостатній розвиток критичного мислення та аналітичних навичок учнів.

Актуальність переосмислення підходів до вивчення історії підтверджується затвердженням у 2024 році Міністерством освіти і науки України Концептуальних засад реформування історичної освіти, які пропонують перехід до концентричної моделі та запровадження єдиного україноцентричного курсу історії. Ці зміни спрямовані на подолання недоліків традиційної системи та адаптацію історичної освіти до сучасних викликів.

Метою дослідження є аналіз концентричного підходу до вивчення історії в українській освіті, дослідження міжнародного досвіду (з особливим фокусом на фінській та сингапурській моделях) та оцінка перспектив впровадження концентричного підходу в контексті реформування історичної освіти в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання ефективних підходів до вивчення історії досліджували як українські, так і зарубіжні науковці. Серед зарубіжних досліджень варто відзначити роботу Ібрагіма Турана (Turan, 2020), який аналізував погляди вчителів на переваги та недоліки хронологічного та тематичного підходів до вивчення історії на основі аналізу дискусій у соціальних мережах.

Важливі дослідження ефективності різних моделей вивчення історії здійснили також Харріс і Берн (Harris & Burn, 2016), які виявили, що 71% британських учителів історії не погоджуються з твердженням, що хронологічне вивчення забезпечує найкращий спосіб розвитку історичного розуміння учнями. Р. Стредлінг (Stradling, 1997) досліджував виклики викладання історії Європи XX століття та запропонував підходи до подолання цих викликів.

Фінську модель історичної освіти, що поєднує хронологічний та проблемно-тематичний підходи з елементами інтеграції, досліджували такі науковці, як Сіркка Ахонен, Юкка Ранта (Ahonen, Rantala, 2001) та Марко ван ден Берг (Löfström & van den Berg, 2012). Сингапурський досвід історичної освіти, зокрема використання спірального курикуліуму та диференціації за академічними здібностями, був предметом дослідження міжнародних експертів з порівняльної педагогіки (Deng, 2013).

Серед нормативних документів, які визначають сучасний напрям реформування історичної освіти в Україні, ключовими є Концептуальні засади реформування історичної освіти (2024) та Державний стандарт базової середньої освіти (2020). Важливим практичним доробком є Модельна навчальна програма «Інтегрований курс історії та громадянської освіти. 7-9 класи» (Кафтан та ін., 2024), яка демонструє практичне втілення концентрично-хронологічного підходу.

Результати дослідження

Основні підходи до організації навчального матеріалу з історії.

Хронологічний підхід.

Хронологічний підхід до вивчення історії є традиційним і найпоширенішим у світовій освітній практиці. Його суть полягає в послідовному викладі історичних подій та явищ у часовій послідовності, зазвичай від давнини до сучасності. Цей підхід ґрунтується на уявленні про лінійний розвиток історичного процесу та важливості розуміння причинно-наслідкових зв'язків між подіями різних епох.

У своєму дослідженні Ібрагім Туран (Turan, 2020) проаналізував погляди вчителів на переваги та недоліки хронологічного підходу. Серед основних переваг було визначено: легкість для розуміння, ефективність у навчанні хронології, можливість бачити зміни в часі, простоту в плануванні та організації навчання, можливість легко підготувати матеріали.

У традиційній системі освіти в Україні хронологічний підхід залишається домінуючим. Він знаходить своє відображення в структурі навчальних програм, підручників та інших матеріалів, де вивчення історії починається з давніх часів і завершується подіями недавнього минулого.

Тематичний підхід.

Тематичний підхід до вивчення історії передбачає організацію навчального матеріалу навколо ключових тем, проблем або концепцій, а не в хронологічній послідовності. Історичні події розглядаються не лінійно в часі, а через призму певних тематичних блоків, які можуть охоплювати різні історичні періоди.

Уперше тематичний підхід було запропоновано професором Чиказького університету Генрі

Моррісоном у 1926 році. Метою було не відмовитися від хронологічного підходу, а радше зосередитися на вивченні декількох ключових тем, які могли б надати учням більш глибоке розуміння історичних процесів.

За результатами дослідження Турана (Turán, 2020), вчителі визначили ряд переваг тематичного підходу, серед яких: більша відповідність для використання особистісно орієнтованих методів навчання, можливість розвивати навички критичного мислення, краще відображення різноманітності та різних точок зору, більша привабливість для учнів, здатність робити історію більш значущою.

Однак були визначені й недоліки: складність для вчителів у оволодінні цим підходом, менша ефективність у навчанні хронології, потенційна суб'єктивність у виборі тем, а також можлива плутанина для учнів, оскільки історичні періоди можуть вивчатися не послідовно. В Україні елементи тематичного підходу почали з'являтися з впровадженням реформи «Нова українська школа».

Концентричний підхід.

Концентричний підхід є альтернативою як хронологічному, так і тематичному підходам, хоча має спільні риси з обома. Його суть полягає в повторному вивченні тих самих історичних періодів на різних етапах навчання, але щоразу на новому, більш глибокому рівні.

За цим підходом, матеріал організовується за принципом концентричних кіл, де кожне наступне коло (концентр) розширює та поглиблює знання, отримані на попередньому етапі. На кожному новому рівні ті самі історичні періоди розглядаються з урахуванням зростаючого рівня зрілості учнів, їхніх когнітивних здібностей та здатності до абстрактного мислення.

Як зазначається в Концептуальних засадах реформування історичної освіти (2024), «принцип концентрів, який використовується в більшості держав ЄС, забезпечує повторюваність і поступову зануреність у найважливіші для власне історії питання та теми, враховує вікові особливості, можливості формування відповідних компетенцій у школярів». Концентричний підхід має низку переваг: він дозволяє враховувати вікові та психологічні особливості учнів, забезпечує поступове формування історичних знань та навичок, а також сприяє систематизації та узагальненню знань на кожному новому етапі навчання.

Міжнародний досвід організації вивчення історії.

Європейські моделі вивчення історії.

Європейський досвід викладання історії характеризується різноманітністю підходів, що відображають як загальноєвропейські тенденції, так і національні особливості освітніх систем. Спільною рисою для більшості європейських країн є прагнення до формування критичного мислення,

розвитку навичок аналізу історичних джерел та компетентісного підходу до навчання.

Британська модель вивчення історії є одним із прикладів успішного поєднання тематичного та концентричного підходів. У Великій Британії, особливо після впровадження «Шкільного історичного проєкту» (SHP) у 1970-х роках, широко використовується тематичний підхід, який зосереджується на розвитку історичних навичок та концепцій замість простого засвоєння фактів (Harnett, 2009).

Фінська модель вивчення історії вважається однією з найбільш інноваційних та ефективних. Вона поєднує хронологічний та проблемно-тематичний підходи з елементами інтеграції (Ahonen & Rantala, 2001). Ключовими особливостями фінської моделі є: феноменологічний підхід до навчання, який передбачає вивчення історичних явищ у їх комплексному взаємозв'язку з іншими сферами життя. Інтеграція історії з іншими суспільними дисциплінами, що дозволяє формувати цілісне уявлення про соціальні процеси. Акцент на розвитку критичного мислення, аналітичних навичок та здатності до історичної інтерпретації. Використання різноманітних джерел та активних методів навчання, включаючи проєктну діяльність та дослідницькі завдання (Löfström, 2012). Фінський національний основний курикулум визначає загальні цілі та компетентності, але залишає значну свободу вчителям у виборі конкретних тем, методів та матеріалів.

Сінгапурська модель вивчення історії.

Сінгапурська модель історичної освіти є яскравим прикладом концентричного підходу з чітким структуруванням за віковими категоріями. Особливості сінгапурської моделі вивчення історії: Система «потоків» навчання: Учні розподіляються за різними «потокками» навчання відповідно до їхніх академічних здібностей. Для кожного «потокку» розробляються адаптовані навчальні програми з історії, які враховують здібності та можливості учнів.

Спиральний курикулум: Навчальна програма з історії побудована за принципом «спіралі», коли певні теми та концепції повторюються на різних етапах навчання, але щоразу на вищому рівні складності. Інтеграція національної освіти та історичного навчання: Сінгапурська модель приділяє значну увагу формуванню національної ідентичності та громадянських цінностей через вивчення історії.

Підхід історичного дослідження: В останні роки сінгапурська історична освіта переорієнтувалася з передачі фактичних знань на розвиток дослідницьких навичок.

Оцінювання в сінгапурській історичній освіті включає як традиційні письмові іспити, так і альтернативні форми: дослідницькі проєкти, аналіз джерел, творчі завдання. Особлива увага приділяється оцінюванню не лише знання фактів, але й здатності

аналізувати, інтерпретувати та критично оцінювати історичну інформацію.

Американська модель вивчення історії.

Американська модель характеризується значною різноманітністю підходів через децентралізовану систему освіти. Ключовими характеристиками є поділ на американську та світову історію. Традиційно викладаються окремі курси з історії США та світової історії. Курс історії США часто вивчається двічі: спочатку в середній школі, а потім у старшій школі на більш глибокому рівні, що відображає концентричний принцип. Американська модель приділяє значну увагу розвитку навичок критичного мислення, аналізу історичних джерел та інтерпретації. Історичні курси інтегровані з громадянською освітою і спрямовані не лише на передачу знань про минуле, але й на виховання активних та відповідальних громадян. З 1980-х років американська історична освіта зазнала значного впливу мультикультуралізму, що призвело до розширення змісту курсів та включення історії різних етнічних, расових та соціальних груп. Дослідження Турана (Turan, 2020) показало, що американські вчителі часто висловлюються на користь змішаного підходу, який поєднує елементи хронологічного та тематичного структурування матеріалу.

Перспективи впровадження концентричного підходу в українській освіті.

Концентрична структура історичної освіти за новими Концептуальними засадами.

Затверджені Міністерством освіти і науки України Концептуальні засади реформування історичної освіти (2024) представляють системний підхід до реорганізації історичної освіти на основі концентричного принципу. Запропонована структура передбачає поділ історичної освіти на шість циклів у межах трьох освітніх рівнів:

Початкова освіта (1-4 роки навчання):

- Перший цикл (1-2 класи) – адаптаційно-ігровий (інформаційно-ознайомлювальний)
- Другий цикл (3-4 класи) – основний (інформаційно-фрагментарний)

Базова середня освіта (5-9 роки навчання):

- Перший цикл (5-6 класи) – адаптаційний (пропедевтичний сюжетний)
- Другий цикл (7-9 класи) – базове предметне навчання (проблемно-тематичний)

Профільна середня освіта (10-12 роки навчання):

- Перший цикл (10 клас) – профільно-адаптаційний
- Другий цикл (11-12 класи) – профільний (профільний проблемно-тематичний)

Ключовою інновацією є запровадження єдиного загальноосвітнього україноцентричного курсу «Історія», який має замінити окремі курси всесвітньої історії та історії України. Це рішення спрямоване на подолання фрагментації історичних знань та формування цілісного уявлення про історичний

процес. Важливою умовою єдиного курсу є його україноцентричність, яка передбачає, що не менше 2/3 змісту присвячується історії України, яка представляється в широких контекстах європейської та світової історії.

Проблемно-тематичний підхід до організації навчального матеріалу.

Проблемно-тематичний підхід до організації навчального матеріалу є одним із ключових аспектів реформування історичної освіти в Україні. Цей підхід передбачає побудову навчального процесу навколо значущих історичних проблем та тем, що дозволяють учням розвивати ключові компетентності. Концептуальні засади визначають змістові лінії як основу для формування ключових компетентностей. Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти (2020), змістові лінії надають можливість представити історію як взаємодію:

- людини і природи;
- людини і суспільства;
- людини і влади;
- людини і світу матеріальних речей;
- людини і світу уявлень та ідей.

На сучасному етапі актуальними змістовими акцентами в межах загальноосвітнього курсу історії визначено: територіальні та демографічні зміни; історія українського націєтворення і державотворення; європейська та євроатлантична інтеграція України; деколонізація української історії; українська ідентичність і належність; історія українського Півдня та Сходу; культурна спадщина України.

Реалізація концентрично-хронологічного підходу в Модельній навчальній програмі.

Важливим кроком у реформуванні історичної освіти в Україні стала розробка Модельної навчальної програми «Інтегрований курс історії та громадянської освіти. 7-9 класи» (Кафтан та ін., 2024). Ця програма демонструє практичне втілення ідей, закладених у Концептуальних засадах. Ключовою особливістю програми є реалізація концентрично-хронологічного підходу, який дозволяє учням повторно звертатися до одних і тих самих історичних періодів на різних етапах навчання, щоразу вивчаючи їх на глибшому рівні з різних тематичних перспектив.

Навчальний матеріал програми організований навколо трьох основних тематичних осей для кожного класу:

- 7 клас: «Людина, суспільство та природа від минулого до наших днів»;
- 8 клас: «Людина, суспільство та світ матеріальних речей і винаходів у минулому і в сучасності»;
- 9 клас: «Людина, суспільство та влада в минулому і сучасності».

Важливим принципом програми є україноцентричність із одночасною інтеграцією історії України в загальносвітовий контекст: «Історія

України в кожному класі виступає ключовим компонентом змісту і викладається в контексті глобальних подій і процесів». Значною перевагою програми є різноманітність запропонованих видів навчальної діяльності, які виходять за межі традиційного уроку: практичні заняття, спрямовані на історичну реконструкцію; рольові ігри та симуляції; проектна діяльність; дослідницькі завдання; робота з історичними джерелами; дискусії та дебати; створення медіапродуктів. Ще однією важливою особливістю програми є інтеграція історичного та громадянсько-національного компонентів. Громадянсько-національний компонент галузі присутній як наскрізний в навчальній діяльності учнів та учениць та інтегрується в історичні теми, доповнюючи їх та збагачуючи актуальним змістом.

Серед переваг програми: формування цілісного уявлення про історичний процес, подолання проблеми перевантаження фактографічним матеріалом, інтеграція національної та всесвітньої історії, поєднання історії та громадянської освіти, різноманітність методів та форм навчання.

Водночас існують виклики: необхідність розробки нових підручників та методичних матеріалів, потреба в перепідготовці вчителів, ризик формування фрагментарного уявлення про історичний процес, складність оцінювання компетентностей.

Методичні рекомендації щодо впровадження нових підходів.

Успішне впровадження нових підходів до вивчення історії в українській освіті потребує комплексного методичного забезпечення. На основі аналізу Концептуальних засад та досвіду інших країн можна визначити кілька ключових напрямків методичної роботи. Внутрішня інтеграція історичного матеріалу є одним із найважливіших аспектів впровадження концентричного та проблемно-тематичного підходів. Внутрішньопредметна інтеграція в навчанні історії має потрійне значення: інтеграція національної та всесвітньої історії в єдиному україноцентричному курсі; інтеграція різних історичних періодів через концентричний підхід; інтеграція різних аспектів історії через змістові лінії. Зовнішня інтеграція в навчанні історії передбачає органічне взаємопроникнення матеріалу з різних освітніх галузей. Методичні рекомендації щодо зовнішньої інтеграції включають проблемно-хронологічну синхронізацію змісту історії з іншими суспільствознавчими дисциплінами та інтеграцію історії з природничо-математичними та мистецькими галузями.

Важливим аспектом впровадження нових підходів є підготовка та перепідготовка вчителів. Необхідно забезпечити осучаснення змісту освітніх програм підготовки майбутніх вчителів, а також системи підвищення кваліфікації діючих педагогів. Для методичного забезпечення вчителів важливою є розробка навчально-методичних матеріалів, які

відповідатимуть новим підходам: модельні навчальні програми, побудовані за концентричним і проблемно-тематичним принципами; підручники нового покоління; методичні посібники для вчителів; банки навчальних завдань; електронні освітні ресурси.

Виклики та перспективи нової моделі вивчення історії в Україні.

Переосмислення цілей історичної освіти в умовах війни.

Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року кардинально змінило контекст функціонування всієї освітньої системи, особливо історичної освіти. В умовах війни відбувається трансформація розуміння цілей та завдань історичної освіти, її ролі у формуванні національної ідентичності та громадянської позиції. Концептуальні засади реформування історичної освіти (2024) підкреслюють, що в сучасних умовах історична освіта стає базовим складником національної безпеки держави. Це зумовлено кількома чинниками.

По-перше - увиразнення та консолідація української політичної нації. Історична освіта має відобразити та підтримати цю консолідацію, формуючи в учнів чітке розуміння процесів націєтворення.

По-друге - потреба усвідомлення геополітичних змін. Війна Росії проти України врешті «остаточно підкріпила чітку геополітичну орієнтацію України – на євроатлантичний напрям розвитку». Історична освіта має допомогти учням зрозуміти цей вибір у контексті історичного досвіду.

По-третє - необхідність протидії дезінформації та пропаганді. В умовах інформаційної війни історична освіта стає інструментом формування критичного мислення та здатності відрізняти факти від маніпуляцій.

Олександр Панарін, кандидат історичних наук, офіцер ЗСУ, так коментує потребу змін у вивченні історії в контексті війни: «Сьогодні ми живемо у стані війни, і наша освіта має відповідати на виклики, які ставить перед нами цей стан. Історична освіта не може залишатися нейтральною - вона має формувати громадянську позицію, критичне мислення, здатність протистояти маніпуляціям» (Топольницька, 2024).

Важливим аспектом переосмислення цілей історичної освіти є інтеграція історії та громадянської освіти. У Концептуальних засадах (2024) наголошується, що вивчення минулого в поєднанні з освітою з прав людини, демократії та громадянськості дає учням можливість зрозуміти процеси суспільного розвитку та сформувати власну громадянську позицію.

Дискусійні питання впровадження нових підходів.

Впровадження концентричного підходу та єдиного україноцентричного курсу історії супроводжується рядом дискусійних питань та викликів:

Проблеми переходу від традиційної моделі до нової. Зміна підходу потребує перебудови всієї системи історичної освіти, включаючи навчальні програми, підручники, методичне забезпечення. Як показує досвід інших країн, зокрема Угандійської реформи історичної освіти (Altinyelken, 2010), такий перехід може зустрічати опір з боку вчителів, які звикли до традиційних методів викладання.

Складнощі добору навчального матеріалу. Тематичний та концентричний підходи потребують ретельного відбору історичних тем та сюжетів. Олександр Охріменко, історик, викладач Київської школи економіки, зазначає в інтерв'ю Юлії Топольницької (2024): «Головний виклик - це вибір того, що саме вивчати. Коли ми переходимо від лінійної хронології до тематичного підходу, виникає питання: які теми обрати, які історичні періоди і події вважати найважливішими?»

Готовність учителів та учнів до роботи за новими підходами. Результати дослідження Турана (Turan, 2020) показують, що навіть учителі, які позитивно ставляться до тематичного підходу, часто не мають достатньо досвіду та підготовки для його ефективного впровадження.

Баланс між національною історією та всесвітньою. Впровадження єдиного україноцентричного курсу історії викликає питання про баланс між національною та всесвітньою історією. Концептуальні засади (2024) пропонують співвідношення не менше 2/3 на користь історії України, проте конкретна реалізація цього принципу залишається предметом обговорення.

Оцінювання компетентностей у новій моделі історичної освіти. Перехід від фактографічного підходу до компетентнісного потребує нових форм оцінювання, які б вимірювали не лише знання фактів, але й уміння аналізувати, інтерпретувати, критично оцінювати історичну інформацію.

Узгодження нових підходів із національними та міжнародними освітніми стандартами. Впровадження концентричного підходу має відбуватися у відповідності до Державного стандарту базової середньої освіти (2020) та враховувати міжнародні тенденції в історичній освіті.

Забезпечення наступності між різними рівнями освіти. Концентричний підхід передбачає повторення історичного матеріалу на різних рівнях з поступовим поглибленням, що потребує чіткої координації між різними ланками освітньої системи.

Попри ці виклики, запропонований концентричний підхід та єдиний україноцентричний курс історії мають значний потенціал для підвищення якості історичної освіти в Україні. За умов належного методичного забезпечення, підготовки вчителів та поступового, продуманого впровадження, ці зміни можуть суттєво покращити розуміння учнями історичних процесів, розвинути їхнє критичне мислення та сформувати громадянську позицію.

Висновки.

Аналіз різних підходів до організації навчального матеріалу з історії дозволяє зробити ряд важливих висновків щодо перспектив реформування історичної освіти в Україні.

Хронологічний, тематичний та концентричний підходи мають свої переваги та недоліки, які потрібно враховувати при розробці нової моделі історичної освіти. Хронологічний підхід забезпечує послідовне розуміння історичного процесу та причинно-наслідкових зв'язків, проте може призводити до перевантаження фактографічним матеріалом. Тематичний підхід сприяє розвитку критичного мислення та глибшому розумінню історичних процесів, але може створювати складнощі в формуванні цілісного хронологічного уявлення. Концентричний підхід дозволяє поєднати переваги обох підходів, забезпечуючи поступове поглиблення знань з урахуванням вікових особливостей учнів.

Дослідження міжнародного досвіду свідчить про тенденцію до поєднання різних підходів у викладанні історії. Британська модель успішно інтегрує тематичний та концентричний підходи, фінська система демонструє ефективність феноменологічного підходу з міждисциплінарною інтеграцією, сингапурська модель показує можливості спірального курикулуму з чітким структуруванням за віковими категоріями. Цей досвід має бути критично осмислений та адаптований до українського контексту.

Впровадження концентричного підходу та єдиного україноцентричного курсу історії в українській освіті відповідає сучасним викликам та потребам суспільства. Запропонована в Концептуальних засадах (2024) структура історичної освіти за шістьма циклами в межах трьох освітніх рівнів забезпечує системне та послідовне формування історичних компетентностей. Об'єднання історії України та всесвітньої історії в єдиному курсі дозволяє подолати фрагментацію історичних знань та сформувати цілісне уявлення про місце України в світовому історичному процесі.

Проблемно-тематичний підхід до організації навчального матеріалу, який пропонується застосовувати в межах кожного концентру, дозволяє зосередити увагу на ключових змістових лініях та формуванні компетентностей, а не на механічному запам'ятовуванні фактів. Модельна навчальна програма «Інтегрований курс історії та громадянської освіти. 7-9 класи» (Кафтан та ін., 2024) демонструє практичні можливості реалізації цих принципів.

В умовах російсько-української війни особливого значення набуває переосмислення цілей історичної освіти в контексті формування національної ідентичності, громадянської відповідальності та критичного мислення. Історична освіта стає інструментом консолідації української нації, протидії

дезінформації та виховання свідомих громадян. Інтеграція історії з громадянською освітою посилює виховний потенціал історичних курсів.

Успішне впровадження нової моделі історичної освіти потребує вирішення ряду викликів: забезпечення належної підготовки вчителів, розробки якісних навчально-методичних матеріалів, координації між різними рівнями освіти, створення нових форм оцінювання компетентностей. Необхідно враховувати міжнародний досвід, але адаптувати його до українських реалій, традицій та потреб.

Важливими напрямками подальших досліджень є: розробка конкретних методик реалізації концентричного підходу на різних освітніх рівнях; створення системи оцінювання історичних компетентностей; дослідження ефективності різних

моделей інтеграції національної та всесвітньої історії; вивчення впливу нових підходів на формування національної ідентичності та громадянської позиції учнів; аналіз досвіду впровадження аналогічних реформ в інших країнах.

Загалом, запропонована концептуальна модель реформування історичної освіти має значний потенціал для підвищення якості навчання історії в Україні. За умови поступового, системного впровадження з урахуванням виявлених викликів та на основі ретельного методичного опрацювання, ця модель може забезпечити формування в українських учнів глибокого розуміння історичних процесів, критичного мислення, національної ідентичності та громадянської відповідальності.

REFERENCES

- Ahonen, S., & Rantala, J. (Eds.). (2001). *Nordic Lights: Education for Nation and Civic Society in the Nordic Countries, 1850–2000*. Finnish Literature Society.
- Altinyelken, H. K. (2010). Curriculum change in Uganda: Teacher perspectives on the new thematic curriculum. *International Journal of Educational Development*, 30(2), 151–161. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2009.03.002>
- Basic Secondary Education State Standard. (2020). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 30, 2020, No. 898.
- Deng, Z., Gopinathan, S., & Lee, C. K. E. (Eds.). (2013). *Globalization and the Singapore Curriculum: From Policy to Classroom*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-4451-57-4>
- Fanzo, J., Covic, N., Dobermann, A., Henson, S., Herrero, M., Pingali, P., & Staal, S. (2020). A research vision for food systems in the 2020s: Defying the status quo. *Global Food Security*, 26, 100397. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2020.100397>
- Franchuk, V., Kopytko, M., & Melnyk, S. (2022). Ensuring Ukraine's food security in a changing security environment. *Vcheni Zapsyky Universytetu "KROK"*, 67(3), 9–17. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-9-17>
- Harnett, P. (2009). History teaching and the value of a balanced approach to the past. In S. Aktekin, P. Harnett, M. Öztürk, & D. Smart (Eds.), *Teaching History and Social Studies for Multicultural Europe* (pp. 15–26). Harf Education Publishing.
- Harris, R., & Burn, K. (2016). English history teachers' views on substantive content for young people. *Journal of Curriculum Studies*, 48(4), 518–546. <https://doi.org/10.1080/00220272.2015.1122091>
- Izraelov, M., & Silber, J. (2019). Assessment of the Global Food Security Index. *Food Security*, 11, 1135–1152. <https://doi.org/10.1007/s12571-019-00941-y>
- Kimura, M. (1979). The neutral theory of molecular evolution. *Scientific American*, 94–104.
- Löfström, J., & Van den Berg, M. (2012). Interpretation of the financial crisis in economic education. *Journal of Social Science Education*. <https://doi.org/10.4119/jsse-647>
- Malik, M., & Lupenko, Y. (2009). State regulation of economic sectors in domestic scientific studies. *Economy of Agro-Industrial Complex*, 10, 153–158.
- Maryna, A., & Yankovska, Y. (2023). Research on global food security conditions. *Economic Space*, 184, 1–10. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/184-4>
- Ministry of Education and Science of Ukraine. (2022). *Curriculum for General Secondary Education Institutions: History of Ukraine and World History, Grades 5–11*. Kyiv: Ministry of Education and Science of Ukraine.
- Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine. (2024, July 30). No. 1072: *The Conceptual Framework for Reforming History Education in the System of General Secondary Education*.
- Pylypenko, K. (2013). Food security of the country: Social and economic directions. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*, 12, 48–51.
- Stradling, R. (1997). *Teaching the History of Europe in the 20th Century: Approaches and Problems*. Strasbourg: Council for Cultural Cooperation.
- Topolnytska, Y. (2024). Thematic or chronological? Principles of studying history at school. *New Ukrainian School*.
- Turan, I. (2020). Thematic vs chronological history teaching debate: Social media research. *Journal of Education and Learning*, 9(1), 205–216. <https://doi.org/10.5539/jel.v9n1p205>
- Vergunov, V., Derlemenko, T., Anikina, O., & Kirilenko, L. (2010). *Sozinov Oleksii Oleksiiovich: Biobibliographic Index of Scientific Works (1954–2009)*. Kyiv: Agrarian Science.
- Zalizniuk, V. (2018). Interpretation of food security essence in the context of public regulation. *Public Administration and Customs Administration*, 1(18).

Personalism, Populism and Socio-Political Polarization in Slovakia

UDC 323 + 316.3 (437.6)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172636>**Klyuchkovych Anatoliy****Dr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>, anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua*****Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)***

Abstract.

The relevance of this study is determined by the spread of personalized forms of populism in Central European countries, and particularly in Slovakia, where the increasing role of leader-centred politics has been accompanied by a weakening of party-ideological mechanisms of political representation. The Slovak case is chosen as the most illustrative in both conceptual and empirical dimensions of the problem under investigation.

The aim of the study is to identify the characteristics of personalist populism in Slovakia and to reveal its impact on the intensification of socio-political polarization. The research focus is directed toward analyzing the discursive strategies employed by the two most prominent representatives of personalist populism – V. Mečiar (HZDS) and R. Fico (Smer-SD).

Results. The analysis demonstrates that leader-driven populism operates as an effective tool of electoral mobilization in the Slovak political arena. It is shown that the personalist cleavages “Mečiar vs anti-Mečiar” and “Fico vs anti-Fico” at different stages became central axes of socio-political polarization. It is established that both leadership cases influenced political dynamics through populist rhetoric of “defending the people”, paternalism, etatism, nationalism, and a critical stance towards elites and external institutions. Under conditions of weak institutionalization of political parties and high electoral volatility, personalist populism generates significant risks for the stable functioning of democracy.

Conclusions. Both cases of personalist populism triggered waves of societal polarization that intensified confrontational patterns of political interaction and led to changes in power. The Slovak experience is indicative in the broader Central European context, as it confirms the vulnerability of “new democracies” to personalized forms of populist discourse and political mobilization.

Keywords: leadership, populism, socio-political polarization, political discourse, Slovakia, Central Europe

Персоналізм, популізм і суспільно-політична поляризація у Словаччині

Ключкович Анатолій***ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)***

Анотація.

Актуальність дослідження обумовлена поширенням персоналізованих форм популізму в країнах Центральної Європи та Словаччині зокрема, де посилення ролі лідероцентричної політики супроводжується ослабленням партійно-ідеологічних механізмів політичного представництва. Словацький кейс обрано як найбільш показовий у концептуальному та емпіричному аспектах досліджуваної проблематики.

Метою дослідження є з'ясування особливостей персоналістського популізму в Словаччині та розкриття його впливу на загострення суспільно-політичної поляризації. Дослідницький фокус зосереджено на аналізі дискурсивних стратегій двох найбільш успішних репрезентантів персоналістського популізму – В. Мечіара (HZDS) та Р. Фіцо (Smer-SD).

Результати. Визначено, що у словацькому політичному просторі лідерський популізм функціонує як ефективний інструмент електоральної мобілізації. Показано, що персоналістські поділи «Мечіар / анти-Мечіар» та «Фіцо / анти-Фіцо» в різні періоди ставали центральними осями суспільно-політичної поляризації. Встановлено, що обидва лідерські кейси впливали на політичну динаміку через популістську риторику «захисту народу», патерналізму, етатизму, націоналізму, критичного ставлення до еліт і зовнішніх інституцій. В умовах слабкої інституціоналізації політичних партій і високої електоральної волатильності персоналістський популізм створює суттєві ризики для стабільного функціонування демократії.

Висновки. Обидва кейси персоналістського популізму спричинювали хвилі суспільної поляризації, що посилювали конфронтаційність політичної взаємодії та призводили до зміни влади. Досвід Словаччини є показовим для ширшого центральноєвропейського контексту, оскільки підтверджує вразливість «нових демократій» до персоналізованих форм популістського дискурсу та політичної мобілізації.

Ключові слова: лідерство, популізм, суспільно-політична поляризація, політичний дискурс, Словаччина, Центральна Європа

Вступ.

Популізм є однією з ключових характеристик політичного процесу в країнах Центральної Європи, що істотно впливає на динаміку партійної конкуренції та якість функціонування демократичних інститутів. В останні десятиліття особливої актуальності набуває його персоналістський вимір, пов'язаний з посиленням ролі лідероцентричної політики та ослабленням партійно-ідеологічних механізмів політичного представництва. Посилення впливу персоналістського популізму відбувається паралельно з поширенням ліберальних тенденцій в регіоні, що зумовлюють соціально-поляризаційні процеси та ставлять під загрозу сталість демократичних інститутів. Словацький контекст є концептуально та емпірично важливим для розуміння цих процесів, адже впродовж трьох десятиліть політична динаміка країни значною мірою визначалася лідероцентричними формами мобілізації та циклічними хвилями поляризації суспільства.

Метою дослідження є з'ясування специфіки персоналістського популізму в Словаччині та висвітлення його впливу на загострення суспільно-політичної поляризації. Основну увагу зосереджено на двох ключових репрезентантах персоналістського популізму – політичних лідерах В. Мечіарі та Р. Фіцо, які в різні періоди ставали центральними осями соціополітичних розмежувань. Аналіз словацького кейсу має важливе значення у ширшому центральноєвропейському контексті, оскільки він демонструє яким чином у «нових демократіях» персоналізовані форми популізму здатні змінювати параметри партійної конкуренції та впливати на структуру соціополітичних розмежувань.

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика персоналізму та популізму набула особливої ваги в контексті сучасних політичних трансформацій. Дослідники все частіше розмірковують над тим, як персоналізація політики змінює демократію, наголошуючи здебільшого на критичних аспектах її впливу (Frantz et al, 2021; Dudinská et al, 2020; Landau, 2020). У словацькому контексті феномен персоналістського популізму знайшов висвітлення в публікаціях Ю. Марушяка, О. Гіарфашової, Р. Глаткого, М. Секерака і Я. Немеца. Автори наголошують на тенденціях поєднання слабкої інституціоналізації партій із домінуванням харизматичних лідерів, що спричиняє формування персоналістських розмежувань. У цих дослідженнях обґрунтовуються висновки, що «політична культура у поєднанні з інституційними стимулами визначає персоналізацію словацької політики» (Sekerák & Němec, 2023, p. 153), а «лідерськоорієнтовані партії є домінуючим стандартом у словацькій політиці» (Gyárfášová & Hlatký, 2023, p. 4).

Попри помітний науковий інтерес, низка аспектів залишаються недостатньо дослідженими, зокрема

питання взаємозв'язку популізму та персоналізму, а також механізми перетворення персоналістського популізму на джерело відносно стійких ліній соціально-політичної поляризації. Саме ці аспекти знаходяться у фокусі даного дослідження, яке поєднує концептуалізацію персоналістського популізму з емпіричним аналізом політичного дискурсу та його впливу на динаміку суспільно-політичної поляризації в Словаччині.

Результати дослідження.

Персоналістський популізм характеризується концентрацією влади навколо харизматичного лідера, який претендує на пряме представництво народу. Персоналізм і популізм знаходять сприятливий ґрунт для симбіотичного розвитку насамперед у незрілих демократіях, де вони постають на перетині інституційної нестабільності, фрагментації партійної системи та високої електоральної волатильності.

Персоналізація політики в країнах Центральної Європи, і зокрема Словаччині, виступає одним із проявів трансформації представницької демократії, у межах якої традиційна роль партій як основних агентів народного представництва поступово поступається індивідуалізованому політичному лідерству. Ці процеси здебільшого критично розглядаються в науковому дискурсі. Посилення персоналістського виміру політики супроводжується низкою негативних наслідків: зростає інтенсивність популістської риторики, підвищується ризик ерозії демократії, а політична конкуренція дедалі частіше набуває поляризованого характеру (Frantz et al, 2021, p. 94).

Популістські лідери можуть ініціювати формальні та неформальні конституційні зміни, які часто сприймаються як потенційна загроза демократичному порядку (Landau, 2020, p. 293). Адже просуваючи такі зміни, лідери прив'язують конституціоналізм до власної харизми й прагнення утримати владу. У цьому контексті персоналістська та популістська вразливість словацької політики є проявом глибшого процесу, що в політологічному дискурсі трактується як «криза або виснаження демократії» (Dudinská et al, 2020, p. 6).

У словацькому політичному просторі лідерський популізм став одним із найефективніших інструментів електорального маркетингу та мобілізації виборців. Електоральні успіхи І. Матовіча, П. Пеллегріні, Р. Суліка, Б. Коллара та М. Котлеби засвідчують, що політики можуть створювати ефективні партійні проекти, спираючись насамперед на власну репутацію, медійність і лідерські якості. Проте в даному контексті варто виокремити дві найбільш успішні та контраверсійні постаті, які виразно демонструють дієвість і багатогранність механізму впливу персоналістського популізму на суспільно-політичну поляризацію. Мова йде про В. Мечіара та Р. Фіцо – політичних лідерів, ставлення до яких

розділяло словацьке суспільство на два антагоністичні табори та суттєво впливало на партійно-політичну конкуренцію.

На ранньому етапі державності Словаччини (1993–1998 рр.) політичне життя країни визначалося поляризацією навколо постаті прем'єр-міністра Владіміра Мечіара (словац. *Vladimír Mečiar*). Харизматичний стиль, популістська риторика та авторитарні методи управління зумовили появу нестандартного типу суспільно-політичного поділу за віссю «Мечіар vs анти-Мечіар». У цей період словацька політика виразно демонструвала, що її структурування може відбуватися не за класичними ідеологічними чи соціальними лініями поділу, а за ставленням до лідера.

Риторика Мечіара еkleктично поєднувала патерналістські, націоналістичні, народоцентричні та сувереністські мотиви, що забезпечувало широкий резонанс серед різних суспільних груп. У патерналістському дискурсі він підкреслював власну виняткову роль у творенні словацької державності, що підживлювало логіку протиставлення політичним опонентам. Показовим є фрагмент його виступу в парламенті в 1994 р.: «Я один з архітекторів цієї конституції і знаю, що в ній я написав» (*Stenografická*, 1994). Таке позиціонування формувало образ «засновника держави» чи «батька нації», який володіє «особливим» мандатом і виходить за межі звичайної демократичної легітиматії.

Народоцентричний популістський стиль В. Мечіара спирався на сконструйований образ «лідера з народу», який нібито уособлював «справжню» волю громадян. Хоча популізм зазвичай апелює до абстрактного «народу», Мечіар підмінив його етнічно маркованою категорією «словацького народу» (*Deegan-Krause*, 2012, р. 186). Після розпаду Чехословацької федерації Мечіар позиціонував себе як символ «суверенної Словаччини», регулярно протиставляючи «простих словаків» «празьким» і «брюссельським» елітам. Такий антиелітизм формував у суспільстві відчуття прямої демократії, за якої Мечіар виступав чи не єдиним справжнім представником інтересів народу та суверенної Словаччини. Персоналістський кліваж, підсилений апеляціями до «простого народу», присутній і в програмних положеннях партії HZDS (*HZDS*, 1998).

У політичній діяльності Мечіар спирався на організаційний і мобілізаційний потенціал своєї партії HZDS (словац. *Hnutie za demokratické Slovensko*), водночас персонально підживлюючи її електоральну привабливість. Це закріпило в словацькій політиці модель лідероцентричної партії, у межах якої персональна влада домінує над програмними чи ідеологічними засадами. На чолі HZDS він перетворив харизматичне лідерство на центральну вісь партійної конкуренції та головне джерело політичної мобілізації. На перших парламентських

виборах у незалежній Словаччині (1994 р.) HZDS отримала 35% голосів, що дозволило В. Мечіару сформувати урядову коаліцію (*Statistical Office*, 2025).

Антиелітна риторика, апеляція до «народу» та вимога «порядку» легітимізували концентрацію влади в руках лідера та сприяли зсуву в бік недемократичних практик. Як слушно зауважують дослідники: «Роль харизматичного лідера, уряд якого демонстрував авторитарні тенденції, була настільки визначальною, що конфліктна лінія “мечіаризм – антимечіаризм” стала основним чинником формування політичної арени» (*Sekerák & Němec*, 2023, р. 143).

Посилення авторитарних практик у Словаччині в середині 1990-х рр. спричинило формування широкої коаліції опозиційних сил (від правих лібералів до лівоцентристів), об'єднаних спільною метою усунення від влади В. Мечіара. Однак, попри різку критику та зростаюче суспільне розчарування, Мечіар зберігав лідерські позиції у рейтингах політичної довіри. Наприклад, за даними досліджень FOCUS/IVO в 1998 р. (останній рік урядування) В. Мечіару довіряли 19,8% респондентів, тоді як лідеру опозиції М. Дзурінді – 14,8% (*Bútorová*, 1998). Образ «захисника словаків» забезпечував Мечіару емоційну лояльність частини виборців, тоді як інша частина суспільства сприймала його діяльність як загрозу демократії та європейській інтеграції країни.

Протести 1997–1998 рр. і парламентські вибори 1998 р. перетворилися фактично на плебісцит «за або проти Мечіара». Хоча на виборах 1998 р. партія HZDS зберегла першість (27% голосів), однак не змогла сформувати коаліцію, що означало політичну поразку Мечіара (*Statistical Office*, 2025).

Отже, попри визначальний вплив на політичну динаміку 1990-х рр., персоналістський популізм не набув глибокого соціального укорінення. Відсутність стабільної електоральної бази й довготривалої ціннісної ідентичності не дозволила цьому поділу закріпитися інституційно, але перетворила його на дієвий ресурс політичної мобілізації впродовж двох виборчих циклів.

Інший приклад антагоністичного персоналістського популізму демонструє кейс Роберта Фіцо (словац. *Robert Fico*). Як підкреслюють М. Секерак та Я. Немец, починаючи з 2006 р., ключовим чинником парламентських виборів у Словаччині стало суспільне ставлення до прем'єра Фіцо, яке після виборів 2010 р. оформилося у стійку дихотомію «Фіцо – анти-Фіцо» (*Sekerák & Němec*, 2023, р. 147).

Подібно до В. Мечіара, Фіцо у своїй діяльності спирався на організаційний ресурс партії «Smer-SD» (словац. *Smer-sociálna demokracia*), будучи її засновником і беззмінним лідером. Формально партія тривалий час займала лівоорієнтовану позицію в ідеологічному спектрі, але це не заважало Фіцо ситуативно поєднувати патерналістські,

націоналістичні, соціально-протекціоністські та сувереністські меседжі у варіативному дискурсі.

Популістсько-патерналістський акцент виборчої кампанії 2012 р. відображав слоган «Люди заслуговують на впевненість» (Czvitkovics, 2012), який підкреслював образ Фіцо як захисника «простих людей» і гарантованої стабільності. Сувереністське протиставлення «Брюсселю» набуло особливої виразності в контексті міграційної кризи 2015–2016 рр. Під час виступів проти міграційних квот Фіцо використав сувереністський наратив: «Ніхто не буде диктувати нам, що Словачка Республіка повинна робити, а що ні!» (Vystúpenie, 2015). На з'їзді партії у грудні 2017 р. Фіцо виступив з гаслом «Словачка, а не брюссельська соціал-демократія» (Marušiak, 2021), трансформуючи соціал-демократичний меседж у євроскептичний. Ці риторичні маркери (безпека, гідність, суверенність) стали центральними в популістському дискурсі Smer-SD, забезпечивши партії значну електоральну підтримку. На парламентських виборах 2012 р. вона здобула 44,4 % голосів, що дозволило Р. Фіцо сформувати перший в історії Словачкої Республіки однопартійний уряд.

Європейська міграційна криза 2015 р. принесла електоральні дивіденди не тільки правим популістам. Частина владних партій, зокрема Smer-SD, адаптували антимігрантські правопопулістські меседжі, прагнучи утримати свою електоральну базу на тлі зростання суспільної тривожності (Androvičová, 2016, р. 63). У риторичній Smer-SD домінували націоналістичні акценти, де Словаччина поставала як держава для словаків. На парламентських виборах 2016 р. партія здобула 28,3 % голосів, що дозволило Р. Фіцо знову сформувати урядову коаліцію (Statistical Office, 2025).

Подібно до періоду урядування HZDS, правління Smer-SD супроводжувалося політико-інституційними кроками, спрямованими на концентрацію влади, ігнорування опозиції та поширення клієнтелістських практик, що посилювало розчарування громадян політичною елітою та державною системою загалом (Klyuchkovych, 2023, с. 282). Наприклад, згідно з даними OECD у 2017 р. 85 % словаків вважали корупцію поширеним явищем (OECD, 2019, р. 36), що свідчило про високий рівень суспільного невдоволення.

Каталізатором подальшого загострення стало резонансне вбивство журналіста-розслідувача Яна Куціака у 2018 р., після якого виникла широка суспільна дискусія про політичну відповідальність влади. У країні відбулися масові протести «За гідну Словаччину» (Postavme sa za slušné Slovensko, 2019), які вимагали дострокових виборів і відставки уряду Р. Фіцо. У цей період політична криза та суспільне протистояння досягли свого піка.

Кульмінацією цієї хвилі політичної поляризації стали парламентські вибори 2020 р., які привели до влади опозицію на чолі з популістським рухом

ОЕaNO (словац. Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti, ОЕaNO). Виборча кампанія ОЕaNO під керівництвом Ігоря Матовіча (словац. Igor Matovič) була побудована на різкій антикорупційній риторичній та жорсткій опозиції до Р. Фіцо. Ці вибори, подібно до кампанії 1998 р. проти Мечіара, набули ознак плебісциту щодо контраверсійної особи політика, відтворивши персоналізований характер розмежування. Хоча конфлікт «Фіцо – анти-Фіцо» мав радше ситуативний, ніж ідеологічний вимір, він істотно вплинув на суспільну поляризацію, електоральну волатильність і конфігурацію партійної системи (Klyuchkovych, 2023, с. 273-274).

На наступних парламентських виборах 2023 р. Р. Фіцо зумів повернутися до влади, використовуючи зростання суспільного невдоволення діяльністю правлячої коаліції та поляризаційний ефект, пов'язаний зокрема і з російсько-українською війною. Цей результат показав, що персоналістський поділ здатен відтворюватися у змінених політичних умовах, коли лідер отримує можливість повторно акумулювати підтримку. У словацькій політичній системі персоналізм продовжує виконувати роль механізму мобілізації та конкуренції, частково заміщаючи програмно-ідеологічний вимір партійних змагань.

Висновки.

Досвід Словаччини засвідчує, що персоналістський популізм здатен стати джерелом політичної нестабільності й каталізатором суспільної поляризації. Протистояння «за/проти лідера» нерідко підмінювало партійно-ідеологічні розбіжності та переводило конфлікти в емоційно-персоналізовану площину.

Обидва проаналізовані лідерські кейси (В. Мечіар і Р. Фіцо) суттєво впливали на політичну динаміку завдяки поєднанню популістської риторичної щодо захисту народу, етатизму, націоналізму, критичного ставлення до еліт і зовнішніх інституцій. Для популістських лідерів характерним є розуміння мандата як «виключного права» на втілення волі народу, що відкриває шлях до використання неліберальних практик та посилення концентрації влади. В обох випадках персоналістський популізм спричинював хвилі суспільної поляризації, які посилювали конфронтаційність політичної взаємодії та зрештою призводили до зміни влади.

У центральноєвропейському контексті досвід Словаччини підтверджує регіональну тенденцію: демократичні системи зі слабкою інституціоналізацією партій і високою електоральною волатильністю є особливо вразливими до персоналізованих форм популізму. Саме тому словацький кейс має важливе значення для розуміння суспільно-політичних процесів у Центральній Європі та прогнозування потенційно ризикових тенденцій їх розвитку.

REFERENCES

- Androvičová, J. (2017). The migration and refugee crisis in political discourse in Slovakia: Institutionalized securitization and moral panic. *AUC Studia Territorialia*, 16(2), 39–64. <https://doi.org/10.14712/23363231.2017.11>
- Bútorová, Z. (1998). *Changes in the Ranking of Trustworthy Politicians*. http://www.ivo.sk/buxus/docs/vyskum/subor/produkt_4004.pdf
- Czwitkovič, T. (2012). *Smer Campaign: Let's Dance with Kaliňák... Even on the iPad*. <https://medialne.trend.sk/marketing/kampan-smeru-let-dance-kalinakom-aj-ipade?Utm>
- Deegan-Krause, K. (2012). Populism, democracy, and nationalism in Slovakia. In C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser (Eds.). *Populism in Europe and the Americas: Threat or corrective for democracy?* (pp. 182–204). <https://doi.org/10.1017/CBO9781139152365.010>
- Dudinská, I., Cirner, M., Székely, G. (Eds.). (2021). *Parliamentary Elections 2020 in Slovakia*. Prešov University in Prešov.
- Frantz, E., Kendall-Taylor, A., Nietzsche, C., & Wright, J. (2021). How Personalist Politics Is Changing Democracies. *Journal of Democracy*, 32(3), 94–108. <https://dx.doi.org/10.1353/jod.2021.0036>
- HZDS. (1998). *Contract for the Third Millennium between HZDS and the Citizens of the Slovak Republic. Programme Intentions*.
- Klyuchkovych, A. (2023). The Party System of Slovakia in the Context of Contemporary Challenges. In *Political Institutions and Processes in the Countries of Central and Eastern Europe at the End of the 20th – Beginning of the 21st Centuries: Collective Monograph* (pp. 269–294). Uzhhorod: Lira.
- Landau, D. (2020). Personalism and the trajectories of populist constitutionalism. *Annual Review of Law and Social Science*, 293–309. <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-041420-113519>
- Marušiak, J. (2021). ‘Slovak, not Brussels Social Democracy’: Europeanization/De-Europeanization and the ideological development of Smer-SD before 2020 parliamentary elections in Slovakia. *Czech Journal of Political Science*, 1, 37–58. <https://doi.org/10.5817/PC2021-1-37>
- NRSR. (1994). *Stenographic Record of the 27th Session of the National Council of the Slovak Republic held on 9–11, 16–18, 22–25 March 1994*. <https://www.nrsr.sk/dl/Browser/dsdocumentvariant?Documentvariantid=12499&filename=zazn.pdf&ext=pdf>
- OECD. (2019). *OECD Economic Surveys: Slovak Republic 2019*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/eco_surveys-svk-2019-en
- Postavme sa za slušné Slovensko. (2019). *Let Us Stand Up for a Decent Slovakia*. <https://www.zaslusneslovensko.sk/>
- Sekerák, M., & Němec, J. (2023). Slovak political parties and party system: Between cleavages and strong leaders. In A. Lorenz & D. Dalberg (Eds.). *Das politische System der Slowakei* (pp. 141–164). Wiesbaden: Springer VS. https://doi.org/10.1007/978-3-658-42633-0_8
- Speech by R. Fico. (2015). 54th Session of the NCSR. <https://tv.nrsr.sk/archiv/schodza/6/54?Id=149236>
- Statistical Office of the Slovak Republic. (2025). <https://volby.statistics.sk/>

Digital Diplomacy of Azerbaijan's Civil Society: Current Status and Prospects

UOT 327; 339.9

DOI: <https://doi.org/10.15421/172637>**Suleymanzada Laman Surkhay**Ph.D., Student, <https://orcid.org/0009-0003-8647-277X>, lyama13@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

Relevance of the study Rethinking traditional diplomatic activities and turning to multi-level, multi-directional diplomacy armed with innovative digital tools and algorithms is a pressing issue for the international community. The purpose of the study is to analyze the potential influence of non-state actors in Azerbaijan on the diplomatic agenda in the context of digital reality. The scientific novelty of the study lies in its attempt to analyze the political modernization of non-governmental organizations (NGOs), associations, and institutions in the digital reality, the role of digital communication platforms as a factor in the free participation of civil society members in inter-state processes, as well as the associated problems and risks.

Results. In the future, non-state actors may become more effective than state agencies in areas of diplomacy such as trade, health care, human rights, and the environment, where they already represent not so much national as global interests, changing the very nature of diplomacy, which promotes and protects exclusively the national interests of the state.

Conclusions. In academic literature, the concepts of "civil diplomacy" and "digital civil diplomacy" have not yet been theoretically conceptualized or comprehensively analyzed. Nevertheless, the rapid development of digital technologies is already contributing to the growth of the influence of citizens and civil society institutions in global foreign policy processes. Civil society in Azerbaijan is essentially in the process of formation, with a dynamic process underway to define its functions in the state, the extent of its participation in international, inter-state, and inter-regional processes, and mechanisms for interaction with government structures. The need to define the mechanisms and directions for the transformation of Azerbaijan's civil society institutions in the digital reality predetermined the topic of this study.

Keywords: digital diplomacy, civil society, state monopoly, track II diplomacy, non-governmental organizations, digital communication platforms

Цифрова дипломатія громадянського суспільства Азербайджану: сучасний стан та перспективи

Сулейман-заде Ламан Сурхай*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Актуальність дослідження Переосмислення традиційних дипломатичних заходів та перехід до багаторівневої, багатовекторної дипломатії, озброєної інноваційними цифровими інструментами та алгоритмами, є нагальним питанням для міжнародної спільноти. Метою дослідження є аналіз потенційного впливу недержавних акторів в Азербайджані на дипломатичний порядок денний в контексті цифрової реальності. Наукова новизна дослідження полягає в спробі проаналізувати політичну модернізацію неурядових організацій (НУО), асоціацій та інституцій у цифровій реальності, роль цифрових комунікаційних платформ як чинника вільної участі членів громадянського суспільства в міждержавних процесах, а також пов'язані з цим проблеми та ризики.

Результати. У майбутньому недержавні суб'єкти можуть стати ефективнішими за державні органи в таких сферах дипломатії, як торгівля, охорона здоров'я, права людини та навколишнє середовище, де вони вже представляють не стільки національні, скільки глобальні інтереси, змінюючи саму природу дипломатії, яка просуває та захищає виключно національні інтереси держави.

Висновки. В академічній літературі поняття «цивільна дипломатія» та «цифрова цивільна дипломатія» ще не отримали теоретичного осмислення та всебічного аналізу. Проте стрімкий розвиток цифрових технологій уже сприяє зростанню впливу громадян та інститутів громадянського суспільства на глобальні процеси зовнішньої політики. Громадянське суспільство в Азербайджані, по суті, перебуває в процесі формування, триває динамічний процес визначення його функцій у державі, ступеня його участі в міжнародних, міждержавних та міжрегіональних процесах, а також механізмів взаємодії з урядовими структурами. Необхідність визначення механізмів та напрямків трансформації інститутів громадянського суспільства Азербайджану в цифровій реальності зумовила тему цього дослідження.

Ключові слова: цифрова дипломатія, громадянське суспільство, державна монополія, дипломатія другого треку, неурядові організації, цифрові комунікаційні платформи

Introduction.

Global problems of our time: climate change, hunger, poverty, economic inequality, local and ethnic conflicts, terrorism, cyber threats, migration these are complex and long-term challenges, the solution of which is hampered by competing national interests, asymmetrical power dynamics, geopolitical and geoeconomic tensions, and the instability of global political processes. In these conditions, rethinking traditional diplomatic activity and turning to multi-level, multi-directional diplomacy armed with innovative digital tools and algorithms is a pressing issue for the states of the international community. According to Spanish sociologist Manuel Castells, digital diplomacy is a source of new opportunities for development and resolution of contemporary global problems, the scale of which is incomparable to the resources of any single state, since the institutions of modern society are built around networks, information, and communication technologies. (Castells, 1999, p.495). Of course, digital diplomacy does not change the essence of traditional diplomatic practice, but by facilitating the free participation of new actors directly involved in solving global problems, as well as the use of digital algorithms, it significantly transforms many of its processes.

The article analyzes the following priority issues of the foreign policy of the Azerbaijan Republic: the growing participation of a new actor in international relations civil society in solving supranational problems; the presence of Azerbaijani civil society institutions in international processes; digital means of communication that contribute to these processes; and the related issues of state security.

Analysis of previous research and publications. The process of steadily reducing the state's monopoly on diplomacy began in the 1990s. According to American political analyst Robert Kelly, this is due to the "expansion of the concept of international agencies to include companies, non-governmental organizations, and other entities" that are increasingly encroaching on diplomatic activities and "have global interests and the will to make them felt on the world stage" (Kelly, 2007, p. 87).

The vertical, hierarchically structured interaction with civil society institutions established by the state in the digital reality has gradually transformed into a horizontal one. The perspective of French philosophers Félix Guattari and Gilles Deleuze is interesting, as they compare digital society to a rhizome a root system whose central root has been replaced by a multitude of chaotically intertwined shoots that develop spontaneously. "The rhizome is an image of the modern world in the postmodern era polycentric, asymmetrical, and disordered" (Deleuze & Guattari, 2010. p.6).

In the 1980s, American diplomat Joseph Montville and psychiatrist William Davidson coined the term "second-track diplomacy", which originally referred to

the emerging practice of informal interaction between unofficial but influential actors in armed conflicts. (Davidson & Montville, 1981-1982, p. 147).

By the mid-1990s, a more profound definition of "second-track diplomacy" had emerged, proposed by American scholars Louise Diamond and John Macdonald: "non-governmental, informal, and unofficial contacts and interactions between private individuals and organizations (non-governmental actors) in the international arena in the interests of public policy" (Diamond & McDonald, 1996, p. 63).

Referring to the global growth of non-state diplomacy, Loughborough University professor Brian Hocking defines post-globalist diplomacy as "diplomacy conducted by states, international organizations, and non-state actors [...] integrated into complex, multifaceted models of world politics" (Hocking, 1999, p.277).

According to Stuart Murray, associate professor at Bond University in Australia, this "post-globalist" perspective can be attributed to the Innovative School of Diplomatic Studies, which recognizes the complex coexistence of various types of actors on the world stage, from civil society activists to transnational business corporations, from non-governmental organizations to terrorist groups (Murray, 2008, p. 25).

Defined as "non-sovereign entities" capable of exercising economic, political, or social power and exerting influence at the national or international level, non-state actors are increasingly influencing political discourse and agenda setting, mobilizing resources to address problems, and engaging directly with civil societies in different countries through participation in global networks. Non-state actors are gradually increasing their influence, power, legitimacy, and authority, acting both in addition to and independently of states, and even challenging their role. Participants in "second track diplomacy" today include: non-governmental organizations; multinational corporations; academic communities, think tanks, and universities; epistemic communities or political networks; trade union organizations at the national or international level; international media organizations; representatives of religious circles; transnational diasporas; local, national, and international political parties; armed groups, criminal and terrorist organizations; nationally and internationally known individuals and representatives of big business, former political leaders, and prominent public figures.

According to J. Nye and R. Cohen, "thanks to the global mass communication system, groups belonging to different strata of society students, radicals, the military, racial minorities, etc. have the opportunity to observe each other's behavior." Thus, in the digital reality, the civil society of a particular country interacts with civil societies of other countries and the international community of civil societies that are external to it but similar in their goals and objectives. These include multinational enterprises, international trade union secretariats, global religious

organizations, and foundations with a broad geographical reach (Nye & Cohen, 2002, p.1 57).

At the same time, it is necessary to take into account the fact that the initiatives of civil diplomacy actors can often be critical to state security. For example, NGOs financed by foreign forces exporting colour revolutions, entering into confrontation with the state, are capable of interfering in political processes, serving as a cover for the illegal activities of private commercial organizations, the criminal world, armed groups, etc. It is necessary to develop legal mechanisms for the implementation of citizens' rights and freedoms in the digital reality and, at the same time, if necessary, to restrict these freedoms when it comes to state interests. (Nagiyev, 2003, p. 77).

The methodological basis of the study consisted of the dialectical method, applied to analyze civil society institutions in digital reality; the systemic method, to reveal digital reality as a complex and multifunctional system; the institutional method, used to study the specifics of civil society institutions; and the sociological method, used to study various political views on the role of civil society and the state in the context of digital reality.

Results.

The integration of national civil society organizations into transnational networks of civil activists leads to the transnationalization of a wide range of social relations that were traditionally considered exclusively internal issues of the state.

In the long term, non-state actors may become more effective than state agencies in areas of diplomacy such as trade, health care, human rights, and the environment, where they already represent global rather than national interests, changing the very nature of diplomacy, which promotes and protects exclusively the national interests of the state.

Digital communication platforms have provided the potential for global discussions that foster an atmosphere of trust in multifaceted and varied international relations formed and implemented by various actors. The Internet is shaping a new type of democracy network democracy which creates an environment and mechanisms for civic activism and volunteerism, protection of vulnerable groups, effective vertical and horizontal communication in society, creative work, accumulation of social capital, and acceptance of innovation.

Over the past twenty years, Azerbaijan has seen a noticeable increase in civic participation in the country's public and international life and in political decision-making processes, which led to the creation of the Agency for State Support of Non-Governmental Organizations in 2021. The distinctive features of Azerbaijani civil society are: developing an active civic stance, participation in social movements and organizations, formation of patriotic feelings and civic identity, education in civil law norms and values, shaping civic awareness, free exchange of information, media freedom, information

literacy, combating disinformation and hate speech online, introduction of digital technologies, simplifying and speeding up processes of interaction between citizens and the state, development of civil society networks and initiatives in the online space, protection of citizens' rights and interests.

Over 4,000 institutions in the country represent a diverse range of organizations, including human rights, cultural and educational, religious, ethnocultural, environmental, independent media, academic, and expert communities. Among them are: Azerbaijan Environmental Standards Monitoring Center, Azerbaijan Union of Journalists, Azerbaijan Public Association of Volunteers, Azerbaijan Center for the Protection of Human Rights, Azerbaijan Young Educators Organization, Azeri-Turk Women's Union, Azerbaijan Youth Union, Public Association "Center for the Protection of the Rights of Refugees and Internally Displaced Persons in Azerbaijan", Youth Organization of Internally Displaced Persons and Refugees in Azerbaijan, Azerbaijan Public Association of the Blind, Public Association of the Migration Center of Azerbaijan, Union of Veterans of the Great Patriotic War of Azerbaijan, Public Association "Association for the Support of Civil Society Development in Azerbaijan" and others. The Heydar Aliyev Foundation undoubtedly plays a leading role in the structure of Azerbaijan's non-governmental organizations, as it is an authoritative public institution both in the republic and throughout the region. The foundation has implemented a large number of international projects in the fields of science and education, healthcare, culture, social welfare, sports, IT, and others. (Yagublu, 2013, p. 12).

The dynamic ecosystem of Azerbaijan's civil society actors is a combination of objectively formed social communities of people; relationships between the state, political parties, socio-political movements and associations; the political and cultural choices and values of citizens; scientific, educational, cultural, religious institutions and organizations; and the social information system, which is the result of people communicating via the Internet. It should be noted that the Internet space in Azerbaijan is an important factor in the modernization of the country, influencing the formation, cooperation, and systematization of civil society institutions. Social networks, blogs, forums, and online media are becoming not only platforms for interaction, but also key tools for self-organization and civic mobilization. In addition, digital means of communication facilitate the search for foreign partners, participation in international movements, membership in various online communities, and rapid response to important events in the world and the region. (Bayramli, 2025, p. 119).

On July 18, 2023, Azerbaijani civil society organizations appealed to the international community and the United Nations regarding the environmental disaster caused by mining operations on the border of Azerbaijan carried out by Armenia. The appeal noted

that the ongoing work is leading to the degradation of the region's ecosystem, causing irreparable damage to the environment.

On September 19, 2023, representatives of Azerbaijani civil society and survivors of anti-personnel mine explosions sent a joint appeal to the UN, demanding condemnation of the mine terror against Azerbaijan and an assessment of Armenia's actions in laying approximately 95,000 mines on the territory of our country.

In September 2024, on the initiative of Azerbaijani civil society, an open letter was sent to the leadership of the OSCE and the Council of Europe calling on them to urge Armenia to restore and preserve, in accordance with its international obligations, monuments of the tangible cultural heritage of the Azerbaijani people, whose representatives, forcibly expelled from their historical homeland more than thirty years ago, still do not have the opportunity to return to Yerevan, Goycha, and other places.

On November 15, 2024, as part of the UN Climate Change Conference, COP29, at the initiative of the Azerbaijan National Forum of Non-Governmental Organizations, an international conference of NGOs from the Non-Aligned Movement countries was held, entitled "Developing Climate Action through South-South Cooperation: The Role of NGOs" was held as part of the UN Climate Change Conference, COP29, at the initiative of the Azerbaijan National Forum of Non-Governmental Organizations. As a result, a statement was signed by 1,023 NGO representatives from 137 countries, and an initiative was put forward to create a Global South NGO Platform.

Since 1997, women's non-governmental organizations in Azerbaijan have been represented in international networks: «Women Against Violence Europe» (WAVE); the organization "Integration of the South Caucasus: An Alternative Beginning"; Network for Combating Trafficking and Violence against Women in the South Caucasus (WRMG); in electronic women's information and documentary resources (REWINDNET); European Consortium for Political Research (ECPR); the Karat coalition; South Caucasus Regional Coalition "Women for Peace"; Stop Violence Against Women Network (STOPAW); Caucasian Women's Assembly (WRMG); networks for the development of gender education in CIS countries, etc.

The integration vectors of Azerbaijan's academic community within the framework of international cooperation in science and education, which significantly influence the country's foreign policy strategy, are: relations with scientific organizations in Turkic-speaking countries; membership in prestigious international institutions; integration of NAS publications into authoritative international databases; use of interdisciplinary social networks for researchers, such as Academia.edu and ResearchGate, with the aim of integrating Azerbaijani scientists into the international

scientific community; integration of articles by Azerbaijani scientists into international databases: Scopus, Web of Science, «Google Scholar» etc.

The Azerbaijan Youth Fund periodically holds grant competitions for the creation of international-level digital projects to unlock the creative potential of the younger generation. At one of the meetings with youth representatives, Azerbaijani President Ilham Aliyev said: "Today, the youth of Azerbaijan must unite to solve the pressing problems of our time. [...] Youth organizations can contribute to ensuring Azerbaijan's national interests in the international arena."

The diaspora plays a significant role in maintaining Azerbaijan's positive international image by establishing and developing ties between representatives of international business, public, scientific, and cultural communities. On August 18, 2024, the opening ceremony of the "Azerbaijan House" was held in Virginia, USA. There are plans to create information hubs that will provide opportunities for communication, professional networking, exchange of experience, and provision of extensive information about Azerbaijan's politics, culture, and tourism potential to foreign citizens and compatriots living abroad.

In April 2025, Baku hosted the forum "Solidarity in Action: Strengthening Global South NGOs for a New and Just World," which established the Global South NGO Platform.

An analysis of the participation of Azerbaijani civil society institutions in foreign policy events and processes leads to the conclusion that the use of their capabilities and competencies is situational in nature, which cannot serve as an indicator of the success of their activities. Linking the development of foreign policy decisions to public interests is expedient because Azerbaijan's civil society forms a critically important infrastructure for democracy and plays a central role in all areas of the country's international interaction. (Seyidov, 2016. p. 17).

Conclusions.

Civil society in Azerbaijan is essentially in its formative stage, undergoing a dynamic process of defining its functions within the state, the extent of its participation in international, inter-state, and interregional processes, and mechanisms for interaction with government structures. It is not always ready to accept the peculiarities of the digital age, the value of knowledge and information culture, and the norms of the information society. As noted by Rafiga Azimova, Doctor of Philosophy at the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, "A certain level of civic and political culture among the population is required, without which it is impossible to accept the values of civil society and understand the need to implement them in public life." (Azimova, 2016, p. 11).

Second-track diplomacy as a foreign policy resource for Azerbaijan is conducted in a haphazard and limited manner, despite the existence of clear strategic

goals for the country in its relations with regional and global powers. This is due to a lack of serious scientific research, theoretical concepts, strategies, and practical measures. In the future, information and communication technologies will only improve and develop, and therefore the state must use their advantages, taking into account national interests, as the basis for forming foreign and domestic policy. To this end, Azerbaijan needs digital diplomatic initiatives focused on improving soft power, as well as relevant scientific research in the field of digital technologies and education. Digital civic diplomacy has the potential to be an important tool for realizing Azerbaijan's national interests in the international arena, provided that the necessary intellectual, technological, and organizational resources are invested in it, with the active support of government structures and the business cluster.

It should be emphasized that as civil society

develops and becomes institutionalized in international unions, associations, etc., the national-ethnic component is increasingly receding into the background. Therefore, in shaping Azerbaijan's civil society and its focus on the future, there must be room for national ideology with its philosophy, patriotism, and positive attitude toward science, information technology, etc. The state and civil society are essentially the two main components of national interests, which have developed over a long historical process. When civil society reaches a sufficient degree of maturity, a holistic entity emerges, known as the "nation-state," with mechanisms for balancing private and public interests (Huseynov, 2017, p. 100).

At the inauguration ceremony on February 14, 2024, President of Azerbaijan Ilham Aliyev stated, "We will continue to take steps to build civil society in Azerbaijan. The solidarity of the Azerbaijani people is one of our main successes."

REFERENCES

- Azimova, R. J. (2016). *Human studies: The science of the 21st century*. Berlin, Germany: Palmarium Academic Publishing.
- Bayramli, N. S. (2025). *The role of public diplomacy in the modern foreign policy strategy of the Republic of Azerbaijan* (Candidate dissertation).
- Castells, M. (1999). The rise of the network society. In *The new post-industrial wave in the West* (pp. 492–505).
- Davidson, W. D., & Montville, J. W. (1981–1982). Foreign policy according to Freud. *Foreign Policy*, (45), 145–157.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2010). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*.
- Diamond, L., & McDonald, J. (1996). *Multi-track diplomacy: A systems approach to peace* (3rd ed.). West Hartford, CT: Kumarian Press.
- Hocking, B. (Ed.). (1999). Introduction: Foreign ministries: Redefining the gatekeeper role. In *Foreign Ministries: Studies in Diplomacy*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- Huseynov, R. (2017). *The rule of law and civil society* (136 pp.). Baku, Azerbaijan.
- Kelly, R. E. (2007). From international relations to global governance theory: Conceptualizing NGOs after the Rio breakthrough of 1992. *Journal of Civil Society*, 3(1), 81–99. <https://doi.org/10.1080/17448680701298878>
- Murray, S. (2008). Consolidating the gains made in diplomacy studies: A taxonomy. *International Studies Perspectives*, 9(1), 22–39. <https://doi.org/10.1111/j.1528-3585.2007.00314.x> (OUP Academic)
- Nagiyev, O. G. (2023). Formation of cultural and spiritual values in Azerbaijan as a consequence of the "soft power" policy. *Journal of Social and Human Sciences*, 50(1), 75–86.
- Nye, J. S., Jr., & Cohen, R. O. (2002). Transnational relations and world politics. In P. A. Tsygankov (Ed.), *Theory of International Relations: Reader* (pp. 152–167). Gardariki.
- Seyidov, K. R. (2016). *Democratic political regime and civil society* [Abstract of doctoral dissertation in philosophy, p. 17]. Baku, Azerbaijan.
- Yagublu, N. (2013). *The first non-governmental organizations of Azerbaijan* (120 pp.). Baku, Azerbaijan.

The Visual Turn as a Cultural and Epistemological Phenomenon: Artistic Practices, Reception, and Visual Thinking

UDC 130.2:7.01:159.937

DOI: <https://doi.org/10.15421/172638>**Ivanova Svitlana**Ph. D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9065-8687>, isaivanova2014@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.

The article examines the visual turn as a cultural and epistemological phenomenon that emerged at the intersection of artistic transformations of the late nineteenth and early twentieth centuries and fundamental changes in the structure of human perception. It is argued that the visual turn cannot be reduced to stylistic shifts in art but represents a deeper reconfiguration of modes of thinking, interpretation, and meaning-making, in which the visual acquires the status of an autonomous form of knowledge. The study is grounded in an interdisciplinary framework combining philosophy of culture, visual studies, psychology of reception, and the neurobiology of visual perception.

Main content. Special attention is paid to the psychological mechanisms of visual reception, including the roles of attention, emotional evaluation, imagination, and cognitive processing. The visual image is conceptualized as an active epistemological agent involved in the construction of meaning and influencing cognitive, affective, and embodied processes of the subject. Findings from neurobiological research on aesthetic experience are discussed as empirical support for the constructive and embodied nature of visual perception. The article also analyzes the contribution of modernist and avant-garde artistic practices to the formation of the visual turn, particularly the shift from mimetic representation toward the exploration of vision itself and the active role of the viewer.

Perspectives and recommendations. A dedicated section presents an educational case from the course “Visual Culture,” demonstrating the practical implementation of visual turn concepts in the development of visual thinking and critical reception skills. The study addresses key limitations and risks associated with the visual turn, including visual reductionism, the manipulative potential of visual media, and attention overload in media-saturated environments.

Conclusions. The article concludes that visual epistemology offers significant theoretical and applied potential for contemporary culture, education, and communication, while requiring reflexive and ethically responsible engagement with visual forms.

Key words: visual turn, visual epistemology, psychology of reception, visual perception, neuroaesthetics, visual thinking, critical visual literacy

Візуальний поворот як культурно-епістемологічне явище: художні практики, рецепція та візуальне мислення

Іванова Світлана

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.

У статті досліджується візуальний поворот як культурно-епістемологічне явище, що сформувалося на межі художніх трансформацій кінця XIX – початку XX століття та змін у структурі людського сприйняття. Показано, що візуальний поворот не зводиться до стилістичних змін у мистецтві, а відображає глибшу перебудову способів мислення, інтерпретації та смислотворення, у межах якої візуальне набуває статусу самостійної форми пізнання. Теоретичною основою дослідження є міждисциплінарний синтез філософії культури, візуальних студій, психології рецепції та нейробіології зорового сприйняття.

Основний матеріал. Особливу увагу приділено аналізу психологічних механізмів візуальної рецепції, зокрема ролі уваги, емоційної оцінки, уяви та когнітивної обробки візуальної інформації. Обґрунтовано розуміння візуального образу як активного епістемологічного агента, що бере участь у формуванні смислів і впливає на когнітивні, афективні та тілесні процеси суб'єкта. Нейробіологічні дослідження естетичного досвіду розглядаються як емпіричне підтвердження конструктивного характеру зорового сприйняття. Проаналізовано роль художніх практик модернізму та авангарду в підготовці візуального повороту, зокрема перехід від мімесису до дослідження самого акту бачення та активної ролі глядача.

Перспективи та рекомендації. Окрему увагу приділено освітньому кейсу курсу «Візуальна культура», що демонструє практичну реалізацію ідей візуального повороту у формуванні візуального мислення та критичної рецепції. Розглянуто також обмеження візуального повороту, зокрема ризики візуального редукціонізму, маніпулятивний потенціал візуальних медіа та ефект перевантаження уваги в умовах медіанасиченого середовища.

Висновки. Зроблено висновок про значний теоретичний і прикладний потенціал візуальної епістемології для сучасної культури, освіти та комунікацій за умови рефлексивного й етично відповідального використання візуальних форм.

Ключові слова: візуальний поворот, візуальна епістемологія, психологія рецепції, зорове сприйняття, нейроестетика, візуальне мислення, критична візуальна грамотність

Стаття надійшла / Article arrived: 12.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.12.2025

Вступ.

Наприкінці XIX – на початку XX століття в європейській культурі формується феномен, який у сучасній гуманітарній науці позначається як візуальний поворот (visual turn, pictorial turn). Він виражає глибокий зсув у способах сприйняття, інтерпретації та смислотворення, за якого візуальне перестає відігравати допоміжну, ілюстративну роль щодо тексту й логосу та починає функціонувати як самостійна форма мислення і пізнання.

Цей зсув був підготовлений не лише соціально-технологічними змінами (урбанізація, прискорення темпу життя, розвиток фотографії та кіно), а й радикальними художніми практиками модернізму. Саме художники рубежу XIX–XX століть першими поставили під сумнів традиційну репрезентативну функцію мистецтва та ініціювали перегляд базових категорій форми, образу, суб'єкта й реальності.

Мета статті – розглянути візуальний поворот як культурно-епістемологічний процес, що сформувався на стику нового сприйняття світу та художніх трансформацій рубежу XIX–XX століть, а також показати роль ключових художніх практик у формуванні візуальної епістемології сучасності. Увага також приділяється психологічним механізмам рецепції візуальних образів, нейробіологічним основам зорового сприйняття та їхньому впливу на процеси смислотворення. У статті аналізується, яким чином зміни в роботі уваги, емоційної оцінки та когнітивного опрацювання візуальної інформації зумовили розширення ролі візуального в культурі та визначили його вплив на сучасні форми комунікації, медіа, освіти й економіки уваги. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному розгляді візуального повороту як перцептивного механізму смислотворення, що поєднує художні трансформації, психологічні механізми рецепції та нейробіологічні основи зорового сприйняття. На відміну від наявних досліджень, зосереджених переважно на естетичному або медіа-аспекті візуальності, у статті запропоновано інтегративну модель візуальної епістемології, що розкриває роль уваги, емоційної оцінки та когнітивного опрацювання в процесах смислотворення. Додатковий внесок дослідження полягає у включенні освітнього кейсу як емпіричної ілюстрації функціонування візуального повороту в сучасній культурній практиці.

Огляд останніх публікацій. Сучасні дослідження візуального повороту формуються на перетині філософії культури, візуальних досліджень, психології сприйняття та нейробіології, що відображає міждисциплінарний характер цього феномена. У науковому дискурсі візуальний поворот розглядається не лише як естетичне або художнє явище, а й як зміна епістемологічних основ культури, у межах якої візуальне набуває статусу автономного способу виробництва й трансляції смислу.

У філософсько-культурологічному контексті важливе місце посідає праця «Wie Bilder Sinnerzeugen» (Böhme, 2007), у якій зображення трактується як активні агенти смислотворення. Автор показує, що візуальні форми не просто репрезентують реальність, а беруть участь у формуванні афективних, когнітивних і тілесних станів суб'єкта. Тим самим візуальне осмислюється як середовище взаємодії між суб'єктом і світом, що безпосередньо співвідноситься з ідеєю візуальної епістемології.

Критичне осмислення візуальних досліджень як самостійного наукового поля представлено в роботі дослідника Елкінса (Elkins, 2003). Автор підкреслює, що візуальний поворот супроводжується ослабленням домінування текстоцентричних моделей аналізу та переходом до вивчення образу як складного культурного й когнітивного феномена. У цьому контексті візуальні дослідження виступають не як допоміжний напрям, а як методологічна альтернатива традиційним гуманітарним підходам.

Розвиток цих ідей відображено в роботі української дослідниці О. Павлової (Pavlova, 2021), де візуальна культура розглядається як особлива галузь наукового знання з власним інструментарієм і дослідницькими стратегіями. Авторка акцентує увагу на необхідності враховувати соціальні, медійні та перцептивні аспекти візуального досвіду, що підсилює міждисциплінарну спрямованість досліджень візуального повороту.

Психологічні основи візуальної рецепції представлені в класичних працях з когнітивної психології та психофізіології сприйняття. У монографії «Image and brain: The resolution of the imagery debate» (Kosslyn, 1994) візуальні образи аналізуються як результат роботи ментальних репрезентацій, що мають нейронні кореляти. Це дозволяє розглядати візуальний досвід не лише як культурну конструкцію, а й як когнітивний процес, вкорінений у роботі мозку. Історичний та міждисциплінарний огляд досліджень зорового сприйняття запропоновано в роботі «Visual allusions: Pictures of perception» (Wade, 2017), яка демонструє стійкий зв'язок між розвитком мистецтва та науковими моделями сприйняття.

Істотний внесок у розуміння механізмів візуальної рецепції робить теорія уваги, запропонована М.Познером (Posner, 1980), що описує процеси орієнтації уваги та опрацювання візуальних стимулів. Ці положення активно використовуються в сучасних дослідженнях візуальної культури та економіки уваги, де візуальні образи розглядаються як інструменти когнітивного та афективного впливу.

Нейробіологічний ракурс візуального повороту представлений дослідженнями естетичного досвіду та художнього сприйняття. Однією з ключових робіт є дослідження «Neural correlates of aesthetic preference: An fMRI study» (Vartanian & Goel, 2004), у якому з використанням fMRI виявлено нейронні

кореляти естетичних уподобань. Автори показують, що сприйняття художніх образів активує зони мозку, пов'язані з емоціями, оцінкою та прийняттям рішень, що підтверджує тілесно-когнітивну природу візуального досвіду.

Сучасні дослідження розвивають цей підхід, поєднуючи мистецтвознавство та нейронауку. Так, у роботі «The beholder's share: Bridging art and neuroscience to study individual differences in subjective experience» (Durkin et al., 2025) автори аналізують «частку глядача» в інтерпретації мистецтва, підкреслюючи роль когнітивних і нейронних механізмів у процесі смислоутворення. Міждисциплінарну модель взаємодії візуального сприйняття і зображення подано в дослідженні (Wijntjes & van Middelkoop, 2024), яке демонструє, що художні зображення і перцептивні процеси формують єдину систему.

Доповнює цей корпус досліджень робота «Aesthetic experiences across visual perception and mental imagery» (Kathofer et al., 2025), у якій показано, що естетичний досвід виникає на перетині візуального сприйняття і ментальної уяви. Експериментальні дані підтверджують, що візуальний поворот спирається не лише на культурні зміни, а й на трансформації способів когнітивного та нейронного опрацювання образів.

У контексті зазначеної проблематики слід відзначити й власні публікації автора, у яких візуальний поворот і візуальна рецепція аналізуються у зв'язку з сучасними медіапрактиками та культурними трансформаціями. Автор статті (Іванова, 2025) також розглядає візуальний образ як ресурс смислоутворення і комунікації в умовах медіанасиченого середовища. У пізнішій роботі (Іванова & Анпілогов, 2025) ця проблематика розвивається з акцентом на взаємодію візуальної культури, уваги та інтерпретації в умовах економіки уваги.

Таким чином, аналіз останніх публікацій дозволяє зробити висновок про те, що візуальний поворот є комплексним явищем, у якому художні трансформації, психологічні механізми рецепції та нейробіологічні основи сприйняття утворюють єдину дослідницьку рамку. Це підтверджує актуальність міждисциплінарного підходу до вивчення візуальної епістемології сучасності.

Основний матеріал.

Художні практики рубежу XIX–XX століть виступили не лише відображенням, а й активним каталізатором візуального повороту. Відмова від мімесису як домінантної функції мистецтва супроводжувалася переходом до експериментів із формою, кольором, композицією та самим актом зорового сприйняття. У цьому контексті художник дедалі частіше осмислюється не як інтерпретатор зовнішньої реальності, а як дослідник візуального досвіду, який пропонує нові режими бачення та способи організації зорового поля.

За таких умов художній твір перестає бути завершеним об'єктом із фіксованим значенням і постає як відкрита структура, що передбачає активну участь глядача. Візуальне більше не «передає» готовий смисл, а ініціює його конструювання в процесі сприйняття. Цей зсув принципово змінює статус глядача, який із пасивного спостерігача перетворюється на співучасника смислотворення. Відповідно, візуальний поворот формує передумови для розуміння візуальності як епістемологічного інструменту, а не виключно як естетичного феномена.

Зазначені теоретичні положення знаходять підтвердження не лише в академічних дослідженнях, а й в освітніх практиках, орієнтованих на розвиток візуального мислення та критичної рецепції образів. У межах викладання курсу «Візуальна культура» в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара відповідна проблематика була реалізована у форматі проєктно-орієнтованого навчання, спрямованого на осмислення внутрішньої трансформації мистецтва.

Зокрема, студентами було створено навчально-дослідницький фільм «Від лінії до ідеї: подорож візуальною культурою XIX–XX століть», розміщений у відкритому доступі (Students of the course Visual Culture, 2025). Метою цього проєкту стала популяризація ідеї внутрішньої трансформації художніх практик – переходу від репрезентативних форм до візуального мислення як самостійної культурної та когнітивної практики. Візуальний наратив фільму вибудовується навколо еволюції художніх стратегій від академізму й романтизму до модернізму, авангарду та візуальних форм масової культури, при цьому акцент зроблено не на лінійній зміні стилів, а на трансформації способів бачення та сприйняття.

Структура фільму ґрунтується на аналізі ключових фігур європейського мистецтва XIX–XX століть, внесок яких інтерпретується в логіці візуального повороту: від експресивної динаміки кольору (Е. Делакруа, В. ван Гог) до формування візуальної мови масової комунікації та плаката (А. де Тулуз-Лотрек, А. Муха), редукції форми та абстракції (К. Малевич), концептуалізації візуального жесту й подальшого розширення візуального поля у фотографії, дизайні та поп-арті (М. Рей, Е. Воргол, Р. Ліхтенштейн, Ж.-М. Баскія).

Принципово важливим є те, що візуальна історія мистецтва в цьому проєкті представлена не як послідовність художніх напрямів, а як процес внутрішнього зміщення акцентів – від зображення об'єкта до фіксації руху, емоції, структури сприйняття й, зрештою, до дослідження самого візуального досвіду. Таким чином, фільм функціонує як форма візуальної рефлексії, у межах якої глядач залучається до активного процесу інтерпретації та співвіднесення художніх практик із власним перцептивним досвідом.

З філософської та когнітивної перспективи такий

формат дозволяє інтегрувати теоретичні положення візуальних студій, психології рецепції та нейробіології сприйняття в освітню практику. Робота з візуальним наративом активізує механізми уваги, емоційної оцінки та асоціативного мислення, що узгоджується із сучасними уявленнями про конструктивну природу зорового сприйняття (Kosslyn, 1994; Posner, 1980). У цьому сенсі освітній кейс демонструє, яким чином візуальний поворот реалізується не лише на рівні художніх стратегій, а й на рівні формування когнітивних та інтерпретаційних навичок.

Таким чином, досвід викладання курсу «Візуальна культура» та створений у його межах студентський фільм підтверджують, що візуальний поворот є не лише предметом теоретичного аналізу, а й дієвим інструментом освітньої та культурної практики. Він сприяє осмисленню мистецтва як процесу внутрішньої трансформації способів бачення та виступає ресурсом формування візуальної епістемології сучасності в умовах медіанасиченої й орієнтованої на увагу культури (Ivanova & Anpilohov, 2025).

Однак поряд із евристичним і методологічним потенціалом візуального повороту його розвиток супроводжується низкою обмежень і ризиків, що потребують критичного осмислення. Усвідомлення цих аспектів є необхідною умовою відповідального використання візуальних форм пізнання в сучасній культурі.

Передусім ідеться про ризик візуального редукціонізму, за якого складні соціальні, культурні та когнітивні процеси зводяться до візуальної форми або окремого образу. У таких випадках візуальне починає виконувати функцію спрощеного заміника аналітичного мислення, створюючи ілюзію розуміння завдяки наочності та емоційній виразності, але не забезпечуючи глибинної інтерпретації. Надмірна довіра до візуальних репрезентацій може призводити до втрати контексту, історичної складності та багатовимірності досліджуваних явищ.

Другим істотним обмеженням є маніпулятивний потенціал візуальних медіа. Психологічні та нейробіологічні механізми візуальної рецепції – зокрема увага, афективна реакція та автоматична оцінка – активно використовуються в сучасних медіа, рекламі та цифрових платформах для управління сприйняттям і поведінкою аудиторії. В умовах економіки уваги візуальні образи дедалі частіше конструюються з метою викликати швидкі та передбачувані реакції, минаючи рефлексивне осмислення. Це знижує рівень критичної дистанції суб'єкта щодо візуальних повідомлень і посилює залежність від зовнішніх стимулів.

Третім важливим чинником є ефект перевантаження уваги, характерний для медіанасиченого інформаційного простору. Постійна взаємодія з великими обсягами візуальної інформації

призводить до фрагментації сприйняття, поверхневої обробки образів і зниження здатності до тривалої концентрації. За таких умов візуальний поворот ризикує втратити свій епістемологічний потенціал, трансформуючись з інструменту смислотворення на джерело когнітивного виснаження та сенсорного перевантаження.

Таким чином, критичний аналіз візуального повороту не передбачає відмови від візуальних форм пізнання, а, навпаки, вимагає усвідомлення їхніх меж і умов відповідального застосування. Це підкреслює необхідність розвитку візуальної грамотності, рефлексивних практик і аналітичних навичок, здатних урівноважити експресивний потенціал візуального з раціональним та етичним вимірами культурного досвіду.

Перспективи.

Проведений аналіз дозволяє розглядати візуальний поворот не як різкий розрив із попередньою художньою традицією, а як процес, поступово підготовлений усередині культурного поля XIX–XX століть. Художні експерименти модернізму, авангарду та ранніх форм масової візуальної культури сформували нові способи бачення, які з часом вийшли за межі професійної художньої майстерності та інституційного мистецтва. У такий спосіб візуальний поворот створив умови для розширення самого поняття творчості та переосмислення суб'єкта художньої діяльності.

В історичній перспективі ключовим наслідком візуального повороту стало зміщення акценту з техніки та канону на процеси сприйняття, інтерпретації та індивідуального смислотворення. Це дало змогу подолати жорсткі межі між «високим» і «прикладним», художнім і нехудожнім, професійним і аматорським. У результаті людина перестає осмислюватися виключно як носій спеціалізованої художньої майстерності й дедалі більше постає як людина, що творить, здатна до створення нових візуальних форм у різноманітних культурних, соціальних і технологічних контекстах.

Сучасний етап розвитку візуальної культури засвідчує, що візуальний поворот породив широкий спектр креативних практик, заснованих на використанні нових матеріалів і технологічних середовищ. Нетрадиційні художні носії – цифрові поверхні, інтерактивні екрани, дані, алгоритми, біоматеріали, світлові та аудіовізуальні середовища – стають рівноправними елементами візуального висловлювання. Відповідно, художнє та дизайнерське мислення дедалі частіше працює не з формою як статичним об'єктом, а з процесами, системами та змінними структурами.

Особливе місце в цьому контексті посідає розвиток технологій штучного інтелекту. Генеративні моделі, алгоритмічне проєктування та системи машинного навчання трансформують саму логіку

візуальної творчості, зміщуючи акцент із ручного виробництва форми на роботу з правилами, параметрами та сценаріями. У такому розумінні штучний інтелект постає не лише як інструмент автоматизації, а як співучасник і медіатор візуального мислення, що розширює поле можливих образів і способів їх конструювання.

З позицій візуальної епістемології це означає подальше посилення ролі візуального як способу дослідження та моделювання реальності. Художник, дизайнер або користувач дедалі частіше виступає куратором процесів, інтерпретатором алгоритмічних результатів і учасником діалогу між людським сприйняттям і машинною генерацією. Така взаємодія спричиняє переосмислення категорій авторства, креативності та меж між людським і технологічним у культурі.

Психологічні та нейробіологічні аспекти візуального повороту в умовах цифрових і AI-орієнтованих середовищ набувають особливої актуальності. Візуально насичені, динамічні й інтерактивні образи активізують механізми уваги, емоційної оцінки та предиктивного сприйняття, посилюючи залученість суб'єкта. Водночас зростає значення критичної візуальної грамотності, оскільки здатність інтерпретувати, відбирати й осмислювати візуальні потоки стає ключовою когнітивною компетенцією сучасної людини.

Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз того, яким чином візуальний поворот, посилений новими матеріалами, технологіями та штучним інтелектом, впливає на формування креативних практик поза межами традиційних художніх професій – в освіті, комунікаціях, публічному управлінні, науці та цифровій економіці. Особливий інтерес становить вивчення візуального мислення як міждисциплінарної навички, що поєднує художню інтуїцію, когнітивні процеси та технологічну уяву.

Таким чином, візуальний поворот слід розглядати як тривалий і безперервний культурно-епістемологічний процес. Будучи підготовленим художніми трансформаціями XIX–XX століть, у XXI столітті він реалізується в умовах технологічного та медійного середовища, де людина отримує можливість виходити за межі традиційної майстерності й створювати нові форми візуального досвіду, спираючись на гібридні матеріали, цифрові технології та інтелектуальні системи. Це відкриває перспективи для переосмислення ролі людини в культурі – не лише як глядача або споживача образів, а як активного конструктора візуальної реальності майбутнього.

Практичні рекомендації.

Результати дослідження візуального повороту як культурно-епістемологічного явища дають змогу сформулювати низку практичних рекомендацій, орієнтованих на застосування ідей психології

творчості та психології рецепції в освітніх, культурних і комунікаційних практиках. З огляду на конструктивний характер візуального сприйняття та активну роль суб'єкта в процесах смислотворення, ці рекомендації спрямовані на розвиток візуального мислення, креативних здібностей і критичної візуальної грамотності.

По-перше, в освітніх програмах доцільно зміщувати акцент із відтворення художніх технік і канонів на формування процесуального розуміння творчості. З позицій психології творчості творчий акт варто розглядати як динамічний процес генерації, відбору та трансформації ідей, а не лише як результат володіння певним набором навичок. Візуальні завдання мають стимулювати дивергентне мислення, експеримент із формою та матеріалом, а також заохочувати роботу з невизначеністю й множинністю інтерпретацій.

По-друге, під час проектування візуального контенту слід враховувати психологічні механізми рецепції, насамперед особливості уваги та емоційної оцінки. Візуальні образи, призначені для освітнього або комунікаційного середовища, мають вибудовуватися з урахуванням обмеженості когнітивних ресурсів: структурованість візуального поля, ритм подання інформації та використання контрастів сприяють стійкішому утриманню уваги й зменшенню когнітивного перевантаження. Водночас емоційна виразність образу може посилювати запам'ятовування та залученість, але потребує усвідомленого й етично відповідального застосування.

По-третє, доцільно активно використовувати рефлексивні практики візуального аналізу, які дозволяють поєднати безпосереднє сприйняття з осмисленням. З погляду психології рецепції, обговорення візуальних вражень, фіксація суб'єктивних реакцій і зіставлення різних інтерпретацій сприяють формуванню метакогнітивних навичок і розвитку здатності до критичного сприйняття образів. Це особливо важливо в умовах візуально насиченого медіасередовища, де швидкість споживання зображень часто випереджає їх осмислення.

По-четверте, у креативних та освітніх проєктах варто заохочувати використання нетрадиційних матеріалів і технологій, зокрема цифрових та алгоритмічних інструментів, як засобів розширення творчого досвіду. З позицій психології творчості взаємодія з новими медіумами стимулює перебудову усталених когнітивних схем і сприяє виникненню інсайтних рішень. При цьому важливо зберігати баланс між технологічними можливостями та суб'єктивним досвідом, розглядаючи технології не як заміну творчого мислення, а як його каталізатор.

По-п'яте, у роботі з візуальними образами доцільно приділяти особливу увагу формуванню усвідомленої

позиції глядача. Розуміння того, що візуальний смисл виникає у взаємодії між образом і суб'єктом сприйняття, дозволяє розвивати відповідальність за інтерпретацію та зменшувати ефект маніпулятивного впливу візуальних повідомлень. Це має особливе значення в контексті економіки уваги та масових

комунікацій, де візуальні стратегії часто спрямовані на автоматизацію реакцій.

У систематизованому вигляді психологічні принципи візуального сприйняття та відповідні напрями їх практичного застосування подано в таблиці (Табл. 1).

Табл. 1.

Психологічні принципи візуального сприйняття та їх практичне застосування

Психологічний принцип	Коротке пояснення	Практичне застосування у візуальній культурі
Конструктивність сприйняття	Візуальне сприйняття є активним процесом, в якому сенс конструється суб'єктом, а не зчитується безпосередньо	Проектування візуальних завдань і медіа-продуктів з відкритою структурою, що допускає множинність інтерпретацій; використання візуальних наративів без однозначного «прочитання»
Дивергентне мислення (психологія творчості)	Творчість пов'язана зі здатністю генерувати альтернативні рішення та виходити за рамки шаблонів	Експериментальні завдання з нетрадиційними матеріалами, змішування медіумів, відмова від жорстких критеріїв «правильності» результату
Обмеженість уваги	Увага – кінцевий когнітивний ресурс, схильний до перевантаження	Структурування візуального поля, використання ієрархії елементів, ритму, пауз; мінімізація візуального шуму в освітніх і комунікаційних матеріалах
Емоційна попередня оцінка	Емоційна реакція виникає раніше раціонального аналізу і направляє інтерпретацію	Усвідомлене використання кольору, контрасту, динаміки та метафор для посилення залученості при збереженні етичної відповідальності
Асоціативність мислення	Візуальні образи активують ланцюжки асоціацій, спираючись на індивідуальний і культурний досвід	Робота з візуальними метафорами, символами, колажами; зіставлення різнорідних образів для стимулювання смислових зв'язків
Роль уяви та ментальних образів	Уявні та сприймані образи мають подібні когнітивні та нейронні механізми	Використання ескізування, сторібордів, візуалізації ідей як етапу мислення, а не лише презентації результату
Рефлексивність рецепції	Осмилення візуального досвіду посилюється через рефлексію та вербалізацію	Обговорення візуальних робіт, фіксація суб'єктивних реакцій, порівняльний аналіз інтерпретацій у групі
Інсайтний характер творчості	Нові рішення часто виникають раптово після періоду невизначеності	Припущення «незавершеності» завдань, робота з процесом, а не лише з результатом; заохочення пауз і зміни перспектив
Співавторство глядача	Сенс візуального повідомлення формується у взаємодії з тим, хто його сприймає	Проектування інтерактивних, імерсивних і користувачьких візуальних форматів
Критична візуальна грамотність	Усвідомлене сприйняття знижує маніпулятивний вплив образів	Аналіз візуальних стратегій медіа, реклами та цифрових платформ; навчання розпізнаванню візуальних тригерів уваги

Джерело: власна розробка автора

Представлена таблиця показує, що практична реалізація ідей візуального повороту спирається на конкретні психологічні механізми творчості та рецепції. Їх усвідомлене застосування дозволяє розглядати візуальні практики не лише як засоби передачі інформації, але й як інструменти активного смислоутворення та розвитку креативного мислення. У цьому контексті візуальний поворот може бути ефективно інтегрований в освітні, культурні та комунікаційні практики, сприяючи формуванню візуальної епістемології сучасності як простору відповідальної та рефлексивної взаємодії з образами.

Висновки.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що візуальний поворот є складним культурно-епістемологічним процесом, сформованим на перетині художніх трансформацій рубежу XIX–XX століть і змін у структурі людського сприйняття. Він не зводиться до стилістичних зрушень у мистецтві, а відображає глибшу перебудову способів мислення, інтерпретації та смислотворення, у межах якої візуальне набуває статусу самостійної форми пізнання.

У статті візуальний поворот проаналізовано як

єдине поле взаємодії художніх практик, психології рецепції та нейробіології сприйняття, що дозволяє вийти за межі традиційного мистецтвознавчого й медіааналізу. Аналіз філософсько-культурологічних, психологічних і нейробіологічних досліджень показав, що візуальний образ функціонує як активний епістемологічний агент, який впливає на когнітивні, емоційні та тілесні процеси суб'єкта. Візуальне сприйняття має конструктивний характер, спирається на механізми уваги, уяви та емоційної оцінки й не може розглядатися як пасивне відображення реальності. Це підтверджує обґрунтованість залучення психології рецепції та нейробіології як необхідних компонентів аналізу візуальної епістемології.

Художні практики модернізму та авангарду відіграли ключову роль у підготовці візуального повороту, ініціювавши відмову від мімесису як домінантної функції мистецтва та переорієнтацію на дослідження самого акту бачення. У результаті художній твір трансформувався із замкнутого об'єкта у відкриту структуру, що передбачає активну участь глядача. Цей зсув змінив статус суб'єкта сприйняття, перетворивши його на співучасника смислотворення та заклавши підґрунтя сучасної візуальної культури.

Обґрунтовано розуміння візуального образу як активного епістемологічного агента, що формує процеси смислотворення через механізми уваги, емоційної оцінки та когнітивної інтерпретації. У цьому контексті візуальний поворот постає не лише як історико-культурний феномен, а й як модель функціонування сучасного знання, у межах якої візуальне виступає засобом дослідження, інтерпретації та конструювання реальності.

Розглянутий освітній кейс, реалізований у межах курсу «Візуальна культура», продемонстрував

прикладний потенціал запропонованої теоретичної моделі. Проектно-орієнтована робота зі студентами та створений ними візуальний наратив підтвердили, що візуальне мислення може бути цілеспрямовано сформоване через поєднання історичного аналізу, візуальної рефлексії та психологічного розуміння процесів сприйняття. Це засвідчує, що візуальний поворот має не лише теоретичне, а й практичне значення, проявляючись в освітніх і креативних практиках як інструмент розвитку візуального мислення та критичної рецепції.

В умовах цифрової культури та економіки уваги візуальний поворот набуває нового розвитку, проявляючись у використанні гібридних матеріалів, цифрових середовищ і технологій штучного інтелекту. Сучасні візуальні практики дедалі частіше орієнтуються на процеси, алгоритми та інтерактивні форми, що зумовлює переосмислення авторства, творчості й меж між людським і технологічним. Водночас психологічні та нейробіологічні механізми сприйняття залишаються ключовими чинниками, які визначають ефективність і етичну відповідальність візуального впливу на людину.

Отже, візуальний поворот слід розглядати як тривалий міждисциплінарний процес, який, будучи підготовленим культурними та художніми трансформаціями XIX–XX століть, у XXI столітті стає підґрунтям масової креативності та нових форм візуального мислення. Його дослідження відкриває перспективи подальшого розвитку візуальної епістемології, а також практичного застосування в освіті, медіа, комунікаціях, публічному управлінні та культурній політиці, де візуальне постає не лише як засіб вираження, а як спосіб осмисленої й відповідальної взаємодії з реальністю.

REFERENCES

- Böhme, G. (2007). *Wie Bilder Sinn erzeugen*. Berlin University Press.
- Durkin, C., Apicella, M., Baldassano, C., Kandel, E. R., & Shohamy, D. (2025). The beholder's share: Bridging art and neuroscience to study individual differences in subjective experience. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 122(15), e2413871122. <https://doi.org/10.1073/pnas.2413871122>
- Elkins, J. (2003). *Visual studies: A skeptical introduction*. Routledge.
- Ivanova, S. (2025). Visual culture: Studies, concepts and research horizons. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(4), 56–63. <https://doi.org/10.15421/172584>
- Ivanova, S., & Anpilohov, A. (2025). Visual turn, attention economy, investment attractiveness: Aspects of interaction. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(5), 270–277. <https://doi.org/10.15421/172629>
- Kathofer, M., Lamm, C., Leder, H., & Crone, J. S. (2025). Aesthetic experiences across visual perception and mental imagery: Behaviorally indistinguishable, neurally distinct. *iScience*, 28(6), 112588. <https://doi.org/10.1016/j.isci.2025.112588>
- Kosslyn, S. M. (1994). *Image and brain: The resolution of the imagery debate*. MIT Press.
- Pavlova, O. (2021). Visual studies: Scientific and educational perspectives. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 2(5), 47–54. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/5-5/8>
- Posner, M. I. (1980). Orienting of attention. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 32(1), 3–25.
- Vartanian, O., & Goel, V. (2004). Neural correlates of aesthetic preference: An fMRI study. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 16(7), 121–131.
- Wade, N. J. (2017). *Visual allusions: Pictures of perception*. Routledge.
- Wijntjes, M. W. A., & van Middelkoop, C. (2024). A framework connecting vision and depiction. *Visual Cognition*, 32(6), 535–550. <https://doi.org/10.1080/13506285.2024.2320762>

AUDIOVISUAL SOURCE

Students of the course *Visual Culture*, Oles Honchar Dnipro National University. (2024). *Internal transformation of art: From representation to visual thinking* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=-ri3WBpprKk>

Investing in the context of the evolution of monetary systems: an economic analysis

UDC 330.88:336.71:332.055

DOI: <https://doi.org/10.15421/172639>**Anpilohov Artem**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-8673-4285>, zergoglot@gmail.com

Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Introduction. The article analyzes investment in the context of the evolution of monetary systems and the transformation of the financial architecture of the modern economy. Unlike classical and neoclassical approaches, which treat the monetary system as an institutionally neutral environment, this study proceeds from the assumption that the structure of money, emission mechanisms, and interest-debt logic have a systemic impact on investment behavior and the distribution of capital between the real and financial sectors. The relevance of the work is determined by the growth of financialization, the digitization of financial infrastructure, and the spread of sustainable investment practices.

Methodology. The study is theoretical and analytical in nature and is based on institutional and comparative approaches. Methods of conceptual analysis, historical and economic comparison, and typology are used. The theoretical basis is provided by classical and modern investment theories, institutional economics, and critical monetary theory, as well as a review of recent scientific publications and materials from international financial organizations.

Main material. It is shown that the dominance of the interest-debt monetary system leads to an institutional shortening of the investment horizon and a shift in capital flows towards short-term and highly liquid projects. Alternative interpretations of the role of money and interest are considered, including approaches that treat money as a social and institutional agreement. Particular attention is paid to Bernard Lietaer's concept, in which monetary architecture is an active factor in the formation of investment incentives. Using the example of government bonds, infrastructure investments, complementary currencies, and sustainable financial instruments, the dual role of financial institutions in stimulating growth and reproducing systemic risks is demonstrated.

Prospects and recommendations. It is argued that a new investment equilibrium is possible with the development of complementary monetary and financial circuits, the integration of sustainable finance into regulatory standards, the digitalization of investment infrastructure, and the expansion of investment performance criteria beyond purely financial returns.

Conclusions. We conclude that there is a need to revise the classical understanding of investment towards an institutionally expanded framework that takes into account monetary architecture, socio-environmental effects, and the long-term sustainability of investment decisions.

Keywords: investment, monetary systems, financialization, institutional economics, sustainable finance

Інвестування в контексті еволюції грошових систем: економічний аналіз

Анпілогов Артем

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)

Анотація.

У статті аналізується інвестування в контексті еволюції грошових систем і трансформації фінансової архітектури сучасної економіки. На відміну від класичних і неокласичних підходів, у межах яких грошова система розглядається як інституційно нейтральне середовище, дослідження ґрунтується на припущенні, що структура грошей, механізми емісії та процентно-боргова логіка мають системний вплив на інвестиційну поведінку та розподіл капіталу між реальним і фінансовим секторами. Актуальність роботи зумовлена зростанням фінансiалiзацiї, цифровiзацiєю фiнансової iнфраструктури та поширенням практик сталого iнвестування.

Методологія. Дослідження має теоретико-аналітичний характер і базується на інституціональному та порівняльному підходах. Використано методи концептуального аналізу, історико-економічного зіставлення та типологізації. Теоретичною основою слугують класичні й сучасні теорії інвестування, інституціональна економіка та критична грошова теорія, а також огляд новітніх наукових публікацій і матеріалів міжнародних фінансових організацій.

Основний матеріал. Показано, що домінування процентно-боргової грошової системи призводить до інституційного скорочення інвестиційного горизонту та зміщення потоків капіталу в бік короткострокових і високоліквідних проєктів. Розглянуто альтернативні інтерпретації ролі грошей і процента, зокрема підходи, що трактують гроші як соціальну та інституційну угоду. Особливу увагу приділено концепції Бернара Лієтара, у межах якої грошова архітектура постає активним чинником формування інвестиційних стимулів. На прикладах державних облігацій, інфраструктурних інвестицій, додаткових валют і сталих фінансових інструментів продемонстровано подвійний характер ролі фінансових інститутів у стимулюванні зростання та відтворенні системних ризиків.

Перспективи та рекомендації. Обґрунтовано, що формування нової інвестиційної рівноваги можливе за умов розвитку комплементарних грошових і фінансових контурів, інтеграції сталих фінансів у регуляторні стандарти, цифровізації інвестиційної інфраструктури та розширення критеріїв інвестиційної ефективності за межі виключно фінансової дохідності.

Висновки. Зроблено висновок про необхідність перегляду класичного розуміння інвестування в бік інституційно розширеної рамки, яка враховує грошову архітектуру, соціально-екологічні ефекти та довгострокову стійкість інвестиційних рішень.

Ключові слова: інвестування, грошові системи, фінансiалiзацiя, iнституцiональна економiка, сталі фiнанси

Стаття надійшла / Article arrived: 11.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 24.12.2025

Introduction.

In economics, investment is traditionally defined as the process of allocating capital with the aim of generating future income. In neoclassical and Keynesian models, investment is seen as a key factor in economic growth, the formation of aggregate demand, and the expansion of the economy's productive capacity (Keynes, 1936; Solow, 1956). At the same time, the monetary system is often assumed to be an institutionally neutral environment that does not independently influence the structure of investment decisions.

However, research in recent decades has shown that the nature of investment is largely determined by the structure of the monetary system, primarily by the mechanisms of issuance, lending, and interest rates. The development of financial markets and the associated financialization of the economy are changing the investment behavior of economic agents, affecting the distribution of capital between real and financial assets (Ferguson, 2008; Lietaer, 2001). These transformations prompt a rethinking of classical ideas about investing as a purely rational choice in favor of models that take institutional and financial factors into account.

On the one hand, the institutional features of monetary policy, including central bank objectives and money creation mechanisms, influence the structure of investment flows and the risk profile of assets (see Bank for International Settlements, 2025). On the other hand, the financialization of the corporate sector leads to a reorientation of the strategies of capital-intensive firms in favor of financial transactions and speculative investments (Rabinovich, 2025). Taken together, this changes traditional investment trajectories, reducing the share of long-term real investments in favor of short-term financial strategies.

The research hypothesis is that the structure of the monetary system, in particular the dominance of the interest-debt mechanism, has a systemic impact on investment behavior, shifting investment flows towards short-term and highly liquid projects, thereby limiting the development of long-term socially significant investments. At the same time, the transformation of the institutional characteristics of the monetary system – including the digitization of financial infrastructure and the spread of sustainable investment practices – can lead to the formation of a new investment equilibrium in which investment strategies will be determined not only by traditional factors of profitability and risk, but also by long-term socio-environmental effects, and the interaction between the real and financial sectors of the economy will become more integrated.

Analysis of publications. Contemporary scientific literature on the subject of investment indicates a shift in emphasis from classical investment theory to research that takes into account the influence of financial structure, the banking system, and monetary policy on investment behavior. Thus, the issue of financialization of the

economy has become the subject of active discussion. The term "financialization" refers to the growing importance of the financial sector and financial motives in the economy, which is reflected in the investment activity of firms and states (Qi, 2019; Epstein, 2005). Although Qi's (2019) review covers studies after the global financial crisis, it shows that financialization affects real investment, often reducing the rate of investment in fixed capital and increasing speculative capital flows.

Mamuti et al. (2025) analyzes the relationship between financialization and economic growth using Croatia as an example, identifying a stable long-term equilibrium between financialization and GDP growth, but without a proven causal link (Mamuti et al., 2025). This work demonstrates that financialization affects the economy not only through traditional investment channels, but also through complex mechanisms of resource allocation between segments of the economy.

Rabinovich (2025), in his work on corporate financialization, emphasizes that the financialization of the corporate sector leads to changes in investment strategies, reducing the share of long-term capital investments in favor of financial transactions, which reflects a change in the investment paradigm in both micro- and macroeconomic contexts.

Monetary policy is also becoming a key element of investment analysis. Monetary conditions, interest rates, and the availability of credit resources have a direct impact on the cost of capital and investment decisions. New research, such as Liu (2025), examines the impact of financialization on the link between monetary policy and innovation in green technologies, reflecting a growing interest in investments that combine financial returns with environmental sustainability.

Other publications examine the impact of central bank policies on market investment and asset pricing, reinforcing the thesis that investment activity is inseparable from the institutional context of the monetary system (Han, 2025).

A separate vector of research is related to technologies and digital transformations of the monetary and financial system. BIS (2025) highlights the potential of central bank digital currencies and asset tokenization as a factor that can change investment mechanisms by improving access to capital and reducing transaction costs. This points to a possible shift in investment logic towards more integrated financial technology platforms.

A review of recent publications shows that the latest research not only confirms the ideas about the impact of financialization on investment, but also expands on them by integrating:

- the impact of the institutional monetary structure on investment (BIS, 2025);
- the transformation of corporate investment under the pressure of financialization (Rabinovich, 2025);
- new links between monetary policy and investment dynamics (Liu, 2025);

– empirical data on the impact of financialization on economic growth in developing countries (Mamuti et al., 2025).

Thus, the literature of the last five years confirms the relevance of revising classical investment theory to take into account financial and institutional factors, and also points to the direction of future research, including the digitalization of finance and sustainable investment practices.

Methodology. This study is theoretical, analytical, and conceptual in nature and is based on an interdisciplinary analysis of economic theory, institutional economics, and the history of financial systems. The study uses a critical review of the scientific literature, including classical economic works, contemporary empirical research, and concepts that view money as an institutional and social construct. Particular attention is paid to comparing neoclassical, Keynesian, and institutional approaches to investment in order to identify the impact of monetary architecture on investment behavior and investment time horizons.

The methodological framework of the study is based on historical and economic analysis, institutional comparison, and conceptual modeling, which allows for the systematization of various models of money and corresponding types of investment. Empirical data and the results of contemporary research are used not for statistical testing of hypotheses, but for theoretical

verification and illustration of the propositions put forward. This approach makes it possible to identify structural relationships between the monetary system, financialization, and investment dynamics, as well as to formulate the conditions for a possible transformation of investment equilibrium in the modern economy.

The scientific contribution of this study lies in the development of a conceptual typology of the interrelationships between monetary systems and investment behavior, the conduct of an institutional comparative analysis of different models of money, and the expansion of the analytical framework for investment research beyond traditional financial performance criteria.

Main material.

Today, it is evident that in practice, the growth of the financial sector is often accompanied by a decline in the share of investment in the real sector of the economy and an increase in the volume of speculative financial transactions (Stockhammer, 2004). Analysis of data on developed economies shows that companies are increasingly directing profits towards financial transactions and share buybacks rather than productive investment, which has a negative impact on long-term economic growth (Orhangazi, 2008). Financialization reinforces the short-term orientation of investors and increases the vulnerability of the economy to crises, confirming the arguments about the systemic limitations of the interest-debt model of investment (Table 1).

Table 1.

Money model → type of investment → socio-economic consequences

Money model	Economic logic	Type of investment	Socio-economic consequences
Commodity money	Resource scarcity	Accumulative	Capital conservation, low mobility
Interest-bearing debt money	Growth to service debt	Speculative, growth-oriented	Crises, inequality, financialization
Money as a debt agreement	Accounting for liabilities	Socially oriented	Institutional stability
Money with demurrage	Acceleration of turnover	Long-term real investment	Stability, infrastructure development
Hybrid models (ESG)	Balance of profit and sustainability	Impact investing	Reduction of externalities

Source: developed by the authors

It is important to clarify the difference between the categories of "interest-bearing debt money" and "money as a debt agreement," which, despite their external similarity, reflect fundamentally different institutional logics. In an interest-bearing debt system, a debt obligation implies the mandatory accrual of positive interest, centralized money issuance through bank credit, and formalized penalties for non-payment, which structurally necessitates constant economic growth to service the debt. In contrast, money as a debt agreement is based on mutual obligations between economic agents, can function without a fixed interest rate, allows for decentralized issuance and relies primarily on institutional and social mechanisms for securing obligations (trust, reputation, collective

responsibility), rather than exclusively on coercive enforcement. This difference fundamentally affects investment incentives, time horizons, and acceptable forms of economic activity.

For a deeper understanding of economic processes, it is worth referring to Niall Ferguson's historical and economic analysis, which shows that the development of investment instruments is closely linked to the evolution of monetary and financial institutions (Ferguson, 2008). The emergence of government bonds, joint-stock companies, and insurance facilitated the mobilization of capital for large-scale infrastructure and military projects, but at the same time increased financial risks and the cyclical nature of crises.

One of the key stages in the evolution of investing was the emergence of government bonds in the early modern period. As Ferguson (2008) shows, it was the government debt market that allowed European states to mobilize significant financial resources for waging wars, colonial expansion, and infrastructure construction. Investing in government bonds became a relatively low-risk way to allocate capital, which contributed to the formation of a broad class of early investors.

From an economic point of view, this mechanism led to the institutionalization of debt relations between the state and private capital, as well as to the formation of a secondary securities market. Investments increasingly detached themselves from real production and took on a financial and speculative character.

Historical examples demonstrate the nature of the development of investment approaches. For example, the 19th century was marked by large-scale investments in railway construction, which became one of the first examples of long-term infrastructure investments financed through capital markets. Railways required significant initial investment and a long payback period, which stimulated the development of joint-stock companies, investment banks, and stock markets (Ferguson, 2008). At the same time, railway investments also demonstrated the vulnerability of the financial system: speculative bubbles associated with railway stocks repeatedly became a source of economic crises. This case clearly illustrates the dual nature of investment in the interest-debt system – the ability to stimulate economic growth and, at the same time, generate systemic risks.

During the period of industrialization, investment was increasingly concentrated in capital-intensive industries that required significant financial resources and centralized management. The formation of large corporations and banking conglomerates widened the gap between the financial and real sectors of the economy. Investment became a tool not only for economic development, but also for the concentration of economic power, which subsequently became the subject of criticism from institutional and post-Keynesian economists (Minsky, 1986).

As an alternative to the interest-debt model, Lietaer

cites examples of monetary systems with demurrage – a fee for storing money. The economic effect of such systems is to accelerate money circulation and reduce incentives for accumulation. As a result, investments are directed primarily to real long-term projects rather than financial assets (Lietaer, 2001).

It is interesting to note that David Graeber's anthropological research shows that historically, investments arose in the form of debt and credit obligations long before the advent of coinage (Graeber, 2011). The economic activity of early societies was based on mutual obligations, and investments were investments in social connections, infrastructure, and collective sustainability.

Felix Martin views money as a technology for accounting for obligations and redistributing risks over time (Martin, 2014). In this interpretation, investing is not only a mechanism for generating income, but also a way of organizing the future, distributing uncertainty, and coordinating collective expectations.

This approach broadens the economic understanding of investment, allowing intangible factors such as trust, institutional stability, and social capital to be included in the analysis.

In classical political economy, investment was interpreted as a form of capital accumulation that ensured the expansion of production and the growth of national wealth, while money performed primarily as a medium of exchange and a measure of value and was considered neutral in relation to investment motivation (Smith, 1776; Ricardo, 1817). Keynesian theory supplemented this approach by introducing the factor of uncertainty and expectations, emphasizing the role of "animal spirits" in investment decisions, but even in this model, the interest rate retained its status as the key regulator of investment activity (Keynes, 1936). In the neoclassical and neo-Keynesian models of the second half of the 20th century, investment is finally interpreted as the result of rational choice, determined by the marginal productivity of capital, the cost of capital, and income expectations, while the monetary system is viewed as exogenous and neutral with respect to long-term real processes (Solow, 1956; Tobin, 1969). The chronology of the evolution of classical approaches to investment is presented in Table 2 (Table 2).

Table 2.

Classical economic approaches to investment (18th – mid-20th century)

Theoretical approach	Key representatives	Understanding of investment	The role of money	Key factors in investing
Classical political economy	A. Smith, D. Ricardo	A form of capital accumulation that ensures the expansion of production and the growth of national wealth	Means of exchange and measure of value; neutral with respect to investment	Rate of profit, capital accumulation, expansion of production
Keynesian theory	J. M. Keynes	Investment as decisions under uncertainty and unstable expectations	Money influences through interest rates and liquidity preference	Interest rates, expectations ("animal spirits"), level of uncertainty

Theoretical approach	Key representatives	Understanding of investment	The role of money	Key factors in investing
Neoclassical theory	R. Solow, J. Tobin	Rational choice aimed at maximizing expected profit	The monetary system is exogenous; the principle of monetary neutrality	Marginal productivity of capital, cost of capital, income expectations
Neo-Keynesian models	R. Solow, J. Tobin	Investment as a response to capital market signals	A tool for macroeconomic stabilization	Market signals, government policy, interest rates

Source: developed by the authors

Unlike classical models, the institutional approach views investment behavior as the result of the combined action of formal and informal institutions, including the monetary system, legal regulation, and financial infrastructure, treating money as a mechanism for coordinating economic activity rather than a neutral medium of exchange (North, 1990). From this perspective, the interest rate is not only the price of

capital, but also an instrument for redistributing risks and power, which gives investments in the interest-debt system a structural orientation towards highly liquid and short-term projects and reduces the institutional attractiveness of long-term infrastructure and socially significant investments (Lietaer, 2001; Minsky, 1986). Contemporary institutional and critical approaches to investment are summarized in Table 3 (Table 3).

Table 3.

Contemporary institutional and critical approaches to investment (late 20th – 21st century)

Theoretical approach	Key representatives	Understanding of investment	The role of money and interest	Structural effects on the economy
Institutional approach	D. North	Investment as an institutionally determined process	Money as a mechanism for coordinating economic activity	The dependence of investment on legal and financial institutions
Post-Keynesian Approach	H. Minsky	Investment depends on financial stability and debt structure	Interest rates – a source of financial instability	Financial cycles, crises, instability
Critical monetary theory	B. Lietaer	Investments are shaped by monetary architecture	The interest rate and debt system sets the direction for investments	Shift towards short-term and liquid projects
Modern hybrid approaches (ESG, impact)	Modern research	Investments as a combination of profit and sustainability	Money as a tool for long-term transformation	Social and environmental orientation of investments

Source: developed by the authors

It should be noted that in economic theory there are alternative interpretations of the role of interest rates, viewing them as a coordinating mechanism for the intertemporal allocation of resources and a tool for selecting investment projects based on efficiency criteria. However, this article deliberately uses Lietaer's institutional-critical approach, since the research focus is on analyzing the long-term and structural effects of monetary architecture on investment dynamics, rather than on a microeconomic assessment of the effectiveness of individual investment decisions.

Thus, the difference between the neoclassical and institutional approaches lies not only in the methodology of analysis, but also in the interpretation of the very nature of investment: either as a universal mechanism for the distribution of capital, or as an institutionally conditioned process embedded in a specific monetary and financial architecture.

An alternative approach to investment analysis is presented in works that view money as an institutional

and social construct. Bernard Lietaer defines money as "a collective agreement within a community to use a certain instrument to facilitate exchange" (Lietaer, 2001). In this interpretation, the monetary system is not neutral: it shapes incentives, time horizons, and acceptable forms of investment.

Lietaer emphasizes that the modern fiat system, based on interest on loans, creates a structural money deficit, since there is always less money in circulation in the economy than is needed to repay debts with interest. As a result, investment takes on the character of forced growth: capital must constantly expand in order to service debt obligations (Lietaer, 2001).

From an economic point of view, this means a shift in investment activity towards projects with high rates of return and short payback periods, which increases financial speculation and reduces the attractiveness of long-term public investment.

The potential for transforming the investment environment in light of Bernard Lietaer's ideas is

quite promising for implementation. Bernard Lietaer's approach to money as an institutional and social construct allows for a new interpretation of the key problems of the modern investment environment. In his concept, the monetary system is not a neutral backdrop for economic activity, but an active factor that shapes incentives, time horizons, and acceptable behavioral forms of investment (Lietaer, 2001), which does not contradict our definition of the subject of economics and fits in with our explanations (Ivanova & Anpilohov, 2025). Consequently, a change in the architecture of money inevitably leads to a transformation of investment behavior.

One of the central consequences of the interest-debt monetary system, according to Lietaer, is the institutional shortening of the investment horizon. The need to service debt with interest puts pressure on capital, forcing investors to give preference to projects with high liquidity and quick returns. As a result, long-term investments – infrastructure, social, environmental – become structurally less competitive.

The introduction of alternative monetary mechanisms, in particular currencies with demurrage (a fee for storing money), could change this logic. The economic effect of demurrage is to reduce incentives for accumulation and increase motivation to invest in real assets with long life cycles. In such a system, the time horizon for investment shifts from short-term returns to long-term sustainability, potentially expanding the scope for socially significant projects.

From Lietaer's point of view, interest rates serve not only as the price of capital, but also as a structural filter that determines which projects have access to financing. Projects with moderate but stable returns are systematically displaced in favor of high-risk and high-return investments. This exacerbates financial speculation and contributes to the growth of financial bubbles.

An alternative monetary architecture, involving the coexistence of several types of currencies (multicurrency systems), could diversify investment incentives. In such conditions, part of the investment could be made in currencies that are not focused on profit maximization, but on supporting sustainable development, local economies, and social innovation. This would reduce the systemic dependence of investments on a single indicator of profitability and reduce the procyclicality of investment activity.

Lietaer's critique of the interest-debt system echoes the post-Keynesian analysis of financial instability (Minsky, 1986). Structural money shortages and a focus on growth increase the debt burden and make the financial system more vulnerable to crises. Under such conditions, the investment environment becomes dependent on credit cycles and the monetary policy of central banks.

The introduction of additional currencies and alternative investment channels can increase the stability of the investment environment by distributing risks across different monetary circuits, reducing the systemic

correlation of investment decisions and weakening the effect of "financial contagion" in times of crisis. Unlike the dominant paradigm, which assesses investment performance primarily through financial returns, Lietaer's approach offers an expanded institutional framework that includes social, environmental, and cultural effects, bringing it closer to the concepts of sustainable and impact investing, but at the same time touching on a deeper level – the monetary infrastructure. In the long term, the implementation of such ideas could contribute to a transition from a model of forced growth to a model of structurally sustainable development, in which investment decisions are shaped not exclusively by the logic of interest rates, but by a combination of institutional and social priorities.

At the same time, the practical application of Bernard Lietaer's ideas faces significant institutional constraints due to the global integration of financial markets, the dominance of fiat currencies, and the high dependence of investment activity on the monetary policy of central banks. In the context of financial globalization, a radical transformation of the monetary architecture is difficult, but empirical experience shows that elements of Lietaer's model can be implemented as complementary institutional contours that supplement the existing investment environment and allow investment incentives to be adjusted without dismantling the basic financial infrastructure.

One of the best-known examples is the WIR supplementary currency system in Switzerland, which operates in parallel with the national currency and is geared towards supporting small and medium-sized businesses. The use of WIR helps to stabilize investment activity during economic downturns, reducing the dependence of enterprises on traditional bank lending and thus complementing rather than replacing the existing monetary system (Stodder, 2009; Lietaer, 2001).

Sustainable financial instruments, primarily the green and social bond market, perform a similar complementary function. These instruments demonstrate that investments focused on environmental and social goals can function effectively within the interest-debt system, while expanding the criteria for investment efficiency through long-term non-financial effects. This creates an institutional space for investments that focus not only on short-term returns, but also on sustainable development (Flammer, 2021).

Cooperative and mutual financial institutions, including cooperative banks and credit unions, serve as additional examples. Within these institutional forms, investment decisions are more focused on long-term sustainability and community interests, which partially reduces the pressure for short-term financial returns and shifts the emphasis towards supporting the real economy (Birchall, 2013; North, 1990).

Contemporary forms of sustainable, socially responsible, and impact investing can also be seen as an

institutional response to the limitations of the interest-debt model. The ESG and sustainable development economy seeks to combine investment returns with long-term social and environmental performance, effectively broadening the classical understanding of investment performance.

Prospects and recommendations.

The proposed hypothesis about the possibility of forming a new investment equilibrium based on the transformation of the monetary architecture and institutional environment – can only be realized if a number of structural conditions are met. First of all, in the current financial context, changes in investment behavior cannot be achieved solely through the actions of individual investors or corporate strategies; institutional and systemic prerequisites are necessary to ensure changes in incentives and performance criteria.

Institutional conditions. To implement the hypothesis, changes are needed in the institutional structure of the monetary system, including:

- recognition of multiple monetary circuits and the creation of regulatory conditions for the coexistence of complementary currency regimes (e.g., the WIR system; Stodder, 2009; Lietaer, 2001);
- integration of sustainable finance structures (green and social bond markets; Flammer, 2021) into national and international regulatory standards;
- the creation of legal opportunities for the functioning of cooperative and mutual financial institutions that reduce the dependence of investment decisions on short-term expectations of returns (Birchall, 2013; North, 1990).

If these conditions are met, the investment environment can shift from a logic of forced growth to a logic of institutionally supported sustainability.

Infrastructure conditions. The transformation of investment behavior also requires the creation of a financial infrastructure that reduces transaction costs for long-term and socially oriented investments:

- digitalization of the financial system, including the development of central bank digital currencies and asset tokenization platforms (BIS, 2025);

- creation of municipal and regional investment platforms providing access to capital for local infrastructure projects;

- introducing systems for monitoring non-financial effects, which allows social and environmental outcomes to be taken into account on a par with financial indicators.

Fiscal and monetary conditions. Changing investment incentives is impossible without adjusting the policies of central banks and financial regulators:

- integration of long-term social and environmental indicators into the assessment of monetary policy effectiveness (Liu, 2025; Han, 2025);

- allowing for a reduction in the dominance of short-term interest rates as the sole regulator of investment activity;

- development of tax and credit mechanisms that reduce structural discrimination against long-term projects.

Behavioral and cultural conditions. The hypothesis can be realized if the informational and cultural environment for investment decision-making changes, including:

- recognition of non-financial motives for investment in academic and applied analysis;

- increasing the role of trust, collective obligations, and reputational mechanisms as capital (Martin, 2014; Graeber, 2011);

- the adaptation of financial education programs to include sustainable investment approaches and institutional analysis of money.

Based on an analysis of the conditions for implementing the hypothesis, the following areas for systemic reform can be proposed (Table 4).

Table 4.

Recommendations for economic policy and financial institutions

Area	Recommendation	Expected effect
Regulatory policy	Development of a legal regime for complementary currencies and sustainable financial instruments	Reducing the dependence of investments on short-term returns
Monetary policy	Inclusion of non-financial indicators in monetary strategy performance criteria	Reducing institutional pressure on short-term investments
Fiscal policy	Tax incentives for long-term and ESG projects	Redistribution of capital to the real sector
Financial infrastructure	Support for digital platforms and tokenization of real assets	Reduction of transaction costs for long-term investments
Corporate governance	Introduction of KPIs based on sustainable effects and non-financial results	Balancing the interests of investors, society, and the ecosystem

Source: developed by the authors

Conclusions

The analysis showed that the traditional understanding of investing as a neutral process of capital allocation in a given monetary environment no longer reflects the real complexity of modern economic processes. The nature of investment activity is closely linked to the architecture of the monetary system, the mechanisms of issuance, lending, and interest rates, as well as the level of financialization and the development of financial infrastructure. This requires a revision of classical approaches, in which money is viewed only as a technical medium of exchange.

A historical and theoretical review has shown that the evolution of investment practices has always been linked to the transformation of monetary and financial institutions. From commodity money and government loans to complex capital markets and derivative instruments, investments have served not only as a source of economic growth, but also as a channel for increasing structural risks and concentrating financial power. The current stage, characterized by the growth of the financial sector and the dominance of interest-debt logic, is accompanied by a shift in emphasis towards short-term and highly liquid investments, a decrease in the share of long-term real investments, and increased vulnerability to crises.

Institutional and critical analysis of monetary systems shows that investment behavior cannot be viewed as an exclusively rational choice of individual agents. It is shaped by a combination of formal and informal institutions, from monetary policy and legal regulation to cultural norms and practices of trust. From this perspective, investment appears as an institutionally conditioned process embedded in a specific monetary and financial architecture, rather than a universal mechanism for capital allocation.

The ideas proposed within the framework of alternative monetary concepts, in particular Bernard Lietaer's approach, offer a new perspective on the potential for transforming the investment environment. The examples of complementary currencies, sustainable

financial instruments, cooperative and mutual financial institutions demonstrate that elements of a different monetary logic can already be implemented as a complementary addition to the dominant system. These practices create institutional space for investments focused on long-term sustainability, real sector development, and socially significant effects.

The hypothesis formulated in the article that changing the institutional characteristics of the monetary system can lead to a new investment equilibrium is conceptually confirmed. The transition from a model of forced growth to a model of structurally sustainable development is possible provided that the criteria for investment efficiency include not only financial profitability, but also social, environmental, and cultural outcomes. In this case, investment strategies can become more aligned with the long-term interests of society and the real sector of the economy.

At the same time, the conclusions drawn have a number of limitations. First, the transformation of the monetary architecture in a globally integrated financial system is gradual and fragmented and faces serious institutional barriers. Second, complementary currencies and sustainable financial instruments remain predominantly local or niche solutions. Third, behavioral inertia and the dominance of short-term goals in corporate governance and the financial industry remain significant obstacles.

Prospects for further research are linked to clarifying the mechanisms by which changes in the monetary system are transmitted to the structure of investment decisions, developing models that allow for a quantitative assessment of the impact of alternative monetary instruments on the dynamics of real investment, and analyzing institutional scenarios for integrating sustainable finance into the main architecture of global markets. It is also important to deepen the interdisciplinary dialogue between economic theory, financial practice, and social sciences in order to form a more comprehensive view of the future of investment in the context of a transforming monetary logic.

REFERENCES

- Bank for International Settlements. (2025). *Advancing in tandem: Results of the 2024 BIS survey on central bank digital currencies and crypto* (BIS Papers No. 159). Bank for International Settlements.
- Birchall, J. (2013). *Resilience in a downturn: The power of financial cooperatives*. International Labour Organization.
- Epstein, G. A. (Ed.). (2005). *Financialization and the world economy*. Edward Elgar.
- Ferguson, N. (2008). *The ascent of money: A financial history of the world*. Penguin Press.
- Flammer, C. (2021). Corporate green bonds. *Journal of Financial Economics*, 142(2), 499–516. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2021.01.010>
- Graeber, D. (2011). *Debt: The first 5,000 years*. Melville House.
- Ivanova, S., & Anpilohov, A. (2025). Visual turn, attention economy, investment attractiveness: Aspects of interaction. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(5), 270–277. <https://doi.org/10.15421/172629>
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Macmillan.
- Lietaer, B. (2001). *The mystery of money: Beyond greed and scarcity*. Century.
- Liu, L., & Wang, C. (2025). Monetary policy and corporate financialization drive sustainable technology. *International Review of Economics & Finance*, 101, 104187. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2025.104187>
- Mamuti, A., Kadiu, F., Sherifi, I., Romānova, I., & Grima, S. (2025). Unravelling the link between financialization and economic growth: Evidence from Croatia. *Risks*, 13(1), 15. <https://doi.org/10.3390/risks13010015>
- Martin, F. (2014). *Money: The unauthorised biography*. The Bodley Head.

- Minsky, H. P. (1986). *Stabilizing an unstable economy*. Yale University Press.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- Orhangazi, Ö. (2008). Financialization and capital accumulation in the non-financial corporate sector: A theoretical and empirical investigation. *Cambridge Journal of Economics*, 32(6), 863–886. <https://doi.org/10.1093/cje/ben009>
- Qi, H. (2019). A new literature review on financialization. *Journal of Accounting, Business and Finance Research*, 7(2), 40–50. <https://doi.org/10.20448/2002.72.40.50>
- Rabinovich, J. (2024). *Corporate financialization: A conceptual clarification and critical review of the literature* (PKES Working Paper No. 2402). Post-Keynesian Economics Society.
- Ricardo, D. (1817). *On the principles of political economy and taxation*. John Murray.
- Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. W. Strahan & T. Cadell.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65–94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
- Stockhammer, E. (2004). Financialization and the slowdown of accumulation. *Cambridge Journal of Economics*, 28(5), 719–741. <https://doi.org/10.1093/cje/beh032>
- Stodder, J. (2009). Complementary credit networks and macroeconomic stability: Switzerland's WIR bank. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 72(1), 79–95. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2009.06.002>
- Tobin, J. (1969). A general equilibrium approach to monetary theory. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1(1), 15–29. <https://doi.org/10.2307/1991374>

The Impact of Innovation on the Competitiveness of the Tourism Business

UDC 338.48:005.591.6

DOI: <https://doi.org/10.15421/172640>**Teslenko Tetyana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-5810-3569>, c.spas.dp@i.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The competitiveness of the tourism business is a multidimensional concept that encompasses the ability of tourism enterprises to ensure stable leadership in the market by forming a unique offer and adapting to the constantly changing external environment. The purpose of the study is to develop a comprehensive model for increasing the competitiveness of the tourism business through the introduction of innovative technologies and digitalization. The research methodology is based on a systemic, comprehensive and interdisciplinary approach that allows combining theoretical, systemic and strategic analyses, the method of logical and critical generalization.

Results. The article explores the essence of the concepts of competitiveness and innovation in the tourism business as interrelated factors of industry development in the digital economy and globalization transformations. Modern scientific approaches to interpreting the competitive advantages of tourism enterprises are revealed and the role of innovation as a key element in the formation of strategic competitiveness is identified. Modern innovative technologies and digital tools that contribute to increasing management efficiency are analyzed, personalization of tourist services and strengthening the market positions of enterprises. Potential strategies for adapting the tourist business to market changes, crisis situations and globalization challenges are assessed.

Conclusions. The scientific significance of the problem lies in the need to form theoretical models that allow assessing the relationship between the competitiveness and innovativeness of tourism enterprises, and to identify key factors of their efficiency and sustainability. Competitiveness of tourism business in the 21st century is determined by the ability to innovatively renew, digital transformation, flexible adaptation to the challenges of the global environment and the implementation of the principles of sustainable development.

Keywords: adaptation, competitiveness, innovation, tourism business, digitalization, digital technologies

Вплив інноваційності на конкурентоспроможність туристичного бізнесу

Тесленко Тетяна*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Конкурентоспроможність туристичного бізнесу є багатовимірним концептом, що охоплює здатність підприємств туристичної галузі забезпечувати стабільне лідерство на ринку шляхом формування унікальної пропозиції та адаптації до постійно змінюваного зовнішнього середовища. Метою дослідження є розробка комплексної моделі підвищення конкурентоспроможності туристичного бізнесу через впровадження інноваційних технологій та цифровізації. Методологія дослідження ґрунтується на системному, комплексному та міждисциплінарному підходах, що дозволяють поєднати теоретичний, системний та стратегічний аналізи, метод логічного та критичного узагальнення.

Результати. У статті досліджено сутність понять конкурентоспроможності та інноваційності у туристичному бізнесі як взаємопов'язаних чинників розвитку галузі в умовах цифрової економіки та глобалізаційних трансформацій. Розкрито сучасні наукові підходи до трактування конкурентних переваг туристичних підприємств і визначено роль інновацій як ключового елементу формування стратегічної конкурентоспроможності. Проаналізовано сучасні інноваційні технології та цифрові інструменти, які сприяють підвищенню ефективності управління, персоналізації туристичних послуг і зміцненню ринкових позицій підприємств. Оцінено потенційні стратегії адаптації туристичного бізнесу до змін ринку, кризових ситуацій та глобалізаційних викликів.

Висновки. Наукова значущість проблеми полягає у потребі формування теоретичних моделей, які дозволяють оцінювати взаємозв'язок конкурентоспроможності та інноваційності туристичних підприємств, визначати ключові чинники їх ефективності та стійкості. Конкурентоспроможність туристичного бізнесу у XXI столітті визначається здатністю до інноваційного оновлення, цифрової трансформації, гнучкої адаптації до викликів глобального середовища та впровадження принципів сталого розвитку.

Ключові слова: адаптація, конкурентоспроможність, інноваційність, туристичний бізнес, цифровізація, цифрові технології

Вступ.

У сучасних умовах глобалізації та швидкої цифровізації туристичний бізнес стикається з новими викликами та можливостями. Зростаюча конкуренція на світовому та національному ринках змушує підприємства постійно удосконалювати свої продукти та послуги, орієнтуючись на високі стандарти якості та інноваційні рішення. Туристична галузь стає більш динамічною завдяки впровадженню цифрових технологій, екологічних ініціатив та персоналізованих сервісів, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю розробки стратегій, які поєднують інноваційність із здатністю підприємств адаптуватися до змін у споживчих уподобаннях, економічних умовах і технологічних трендах. Особливо важливо враховувати зростаючу роль «зеленого» та цифрового туризму, що стає ключовим фактором успіху для сучасних туристичних компаній у контексті сталого розвитку міст та регіонів.

Конкурентоспроможність туристичного бізнесу розглядається як здатність підприємства забезпечувати стабільне лідерство на ринку завдяки унікальним пропозиціям, високому рівню сервісу, ефективному управлінню ресурсами та адаптації до змін зовнішнього середовища. Основні компоненти конкурентоспроможності включають: інноваційні продукти та послуги; використання цифрових технологій у маркетингу та управлінні; розвиток людського капіталу та компетентностей персоналу; здатність адаптуватися до змін у туристичних трендах та запитах клієнтів. Інноваційність у туристичному бізнесі визначається як інтеграція новітніх технологій, нестандартних підходів до сервісу та організаційних практик, спрямованих на підвищення цінності туристичного продукту. Це може включати: цифрові платформи для бронювання та управління послугами; застосування технологій доповненої та віртуальної реальності для створення унікального туристичного досвіду; впровадження екологічних рішень та «зелених» технологій у готельному та транспортному секторі; розвиток персоналізованих програм та інтеграцію локальної культури в туристичний продукт. Концептуалізація конкурентоспроможності та інноваційності туристичного бізнесу дозволяє створити системний підхід до оцінки та підвищення ефективності підприємств у туристичній галузі (Венгурська & Череп, 2023).

Сучасний туристичний бізнес функціонує в умовах динамічних змін глобальної економіки, технологічної трансформації та зростаючої конкуренції на світовому та національному ринках. Підприємства туристичної галузі стикаються із численними викликами, серед яких: нестабільність попиту, високі очікування клієнтів щодо якості послуг, необхідність інтеграції цифрових технологій та збереження екологічної

сталості. У цьому контексті проблемою є недостатня розробка та впровадження стратегій, що одночасно забезпечують конкурентоспроможність підприємств та стимулюють їх інноваційний розвиток. Наукова значущість проблеми полягає у потребі формування теоретичних моделей, які дозволяють оцінювати взаємозв'язок конкурентоспроможності та інноваційності туристичних підприємств, визначати ключові чинники їх ефективності та стійкості. У практичному вимірі проблема проявляється у труднощах адаптації підприємств до швидких змін ринку, впровадження новітніх технологій, підвищення якості обслуговування та формування унікальної цінності туристичних продуктів. Розв'язання цієї проблеми передбачає вирішення низки важливих наукових і практичних завдань: визначення критеріїв конкурентоспроможності туристичних підприємств, оцінка ролі інновацій у підвищенні їх ефективності, розробка моделей цифрової трансформації та інтеграції сталих практик у туристичну діяльність. Усвідомлення та системне опрацювання цієї проблеми дозволяє створити комплексні стратегії розвитку туристичного бізнесу, спрямовані на підвищення його ринкової позиції, адаптивності та здатності до довгострокового сталого розвитку. Вирішення проблеми конкурентоспроможності та інноваційності туристичного бізнесу полягає у комплексному підході, що поєднує теоретичні дослідження, практичні стратегії та технологічні інновації. Підприємствам туристичної галузі необхідно створювати та впроваджувати моделі управління, які дозволяють оцінювати власні сильні та слабкі сторони, позицію на ринку та потенціал для стратегічного розвитку. Це включає визначення ключових показників ефективності, розробку інструментів моніторингу конкурентного середовища та прогнозування змін у споживчих уподобаннях. Використання цифрових платформ, мобільних додатків, технологій віртуальної та доповненої реальності, а також автоматизованих систем управління дозволяє створювати унікальні туристичні продукти, підвищувати якість сервісу та оптимізувати внутрішні бізнес-процеси. Впровадження екологічних практик та принципів сталого розвитку не лише відповідає сучасним трендам, а й підвищує привабливість туристичних продуктів, зміцнює репутацію компаній та сприяє довгостроковій конкурентоспроможності. Кадрова складова є критично важливою для успіху. Підвищення компетенцій працівників, стимулювання творчого мислення та залучення до інноваційних процесів створюють передумови для генерування нових ідей та ефективного впровадження змін. Формування унікальної ціннісної пропозиції, персоналізація туристичного досвіду та активне використання сучасних маркетингових інструментів допомагають підвищити лояльність клієнтів і зміцнити позиції на ринку. У результаті вирішення цієї проблеми дозволяє

забезпечити не лише економічну ефективність підприємств, а й стійкий розвиток туристичного сектору, інтеграцію новітніх технологій у галузь та створення конкурентних переваг, що відповідають вимогам глобалізованого та цифровізованого ринку (Іванова, 2025).

Метою дослідження є розробка комплексної моделі підвищення конкурентоспроможності туристичного бізнесу через впровадження інноваційних технологій, цифровізації та сталих практик, що дозволяє адаптувати підприємства до сучасних ринкових та кризових умов, забезпечити стійкий розвиток і стратегічні переваги на національному та міжнародному ринках.

Методологія дослідження конкурентоспроможності та інноваційності туристичного бізнесу, в свою чергу, ґрунтується на системному, комплексному та міждисциплінарному підходах, що дозволяють поєднати теоретичний аналіз, емпіричні дані та практичні рекомендації. Основні складові методології включають: 1. Теоретичний аналіз літератури – вивчення наукових публікацій, статей, звітів і досліджень у сфері туристичного бізнесу, інновацій та цифровізації, що дозволяє окреслити сучасні тренди, визначити ключові поняття та фактори конкурентоспроможності. 2. Методи системного та стратегічного аналізу – оцінка конкурентоспроможності підприємств, моделювання ефекту від впровадження інновацій та цифрових технологій, прогнозування можливих ризиків та переваг. 3. Методи інтеграції інновацій та сталих практик – розробка рекомендацій щодо цифровізації процесів, впровадження «зеленого» туризму, оптимізації управлінських стратегій та формування комплексних моделей підвищення конкурентоспроможності. 4. Метод логічного та критичного узагальнення – систематизація отриманих результатів, формування висновків та практичних рекомендацій для підвищення ефективності туристичного бізнесу в умовах глобалізації, цифровізації та нестабільності ринку (Воронкова, 2025).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Нещодавнє дослідження Н. Іванової (2025) аналізує можливості та виклики впровадження штучного інтелекту (ШІ) в туристичну галузь. Авторка розглядає напрями застосування ШІ, зокрема автоматизацію процесів, персоналізацію сервісів, аналіз великих даних та вдосконалення маркетингових стратегій. SWOT-аналіз виявив як конкурентні переваги, так і ризики впровадження технологій, включаючи високі витрати, брак кваліфікованих фахівців та проблеми кібербезпеки (Іванова, 2025).

О. Круковська та М. Батрак (2024) досліджують вплив інноваційних технологій на підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств в Україні. Автори зазначають, що інноваційний

розвиток туризму в Україні демонструє певний прогрес, зокрема в електронному бронюванні, використанні соціальних мереж для просування туристичних продуктів та розвитку віртуальної реальності. Однак загалом галузь залишається на рівні країн, що розвиваються (Круковська & Батрак, 2024).

В. Олійник (2025) аналізує стратегічний розвиток та конкурентоспроможність туристичного бізнесу в умовах військового стану. Дослідження виявляє основні ризики та загрози, що впливають на ефективність діяльності туристичного бізнесу, зокрема геополітичну нестабільність, економічні коливання, соціальні виклики та екологічні фактори. Автор визначає ключові пріоритети стратегічного управління, спрямовані на забезпечення фінансової стійкості, адаптації до кризових умов та підтримки безпеки туристів. Особливу увагу приділено впровадженню інноваційних підходів, таких як цифровізація, використання VR- і AR-технологій, оптимізація логістичних процесів та залучення інвестицій у стійкий розвиток галузі (Олійник, 2025).

О. Коваль (2024) досліджує концептуальні засади розвитку туристичної галузі в умовах війни та воєнного стану в Україні. Дослідження показує, що туристична галузь адаптується до війни та трансформацій соціально-економічної системи шляхом переорієнтації на внутрішній ринок та забезпечення безпеки туристів. Держава та приватні компанії активно впроваджують інновації, цифрові технології, програми підтримки та соціально відповідальні ініціативи для стимулювання розвитку галузі (Коваль, 2024).

Наведені дослідження підкреслюють важливість інтеграції інноваційних технологій, зокрема штучного інтелекту, у туристичний бізнес для підвищення його конкурентоспроможності та адаптації до сучасних викликів. Вони також акцентують увагу на необхідності стратегічного управління в умовах кризових ситуацій та важливості розвитку культурного туризму як складової частини сталого розвитку галузі.

Необхідно зазначити, що останні наукові дослідження демонструють підвищену увагу до проблеми підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств через впровадження інноваційних технологій та стратегій. Автори акцентують увагу на інтеграції штучного інтелекту у туристичний бізнес, підкреслюючи його роль у персоналізації сервісів, автоматизації процесів і вдосконаленні маркетингових стратегій.

Разом із тим, авторка відзначає ризики, пов'язані з високими витратами, браком кваліфікованих кадрів та питаннями кібербезпеки. Велика увага приділяється застосуванню інноваційних технологій як ключового чинника підвищення конкурентоспроможності. Автори підкреслюють прогрес у цифровому

бронюванні, розвитку віртуальної реальності та активному використанні соціальних мереж, але відзначають, що загальний рівень інноваційного розвитку туристичних підприємств в Україні залишається недостатнім. Так, науковці (Череп, Воронкова та ін., 2021) розглядають стратегічний розвиток та конкурентоспроможність туристичного бізнесу в умовах воєнного стану, виявляючи основні ризики та пріоритети адаптації.

Особлива увага приділяється цифровізації, використанню VR/AR-технологій і оптимізації логістичних процесів. Автори цих робіт оцінюють конкурентний потенціал суб'єктів культурного туризму, виділяючи чинники, що визначають успіх: культурну спадщину, інфраструктуру, рівень сервісу та маркетингові стратегії, необхідність комплексного підходу та інтеграції інновацій для підвищення конкурентоспроможності. Основні напрями досліджень включають цифровізацію, персоналізацію послуг, застосування технологій VR/AR та впровадження сталих і «зелених» практик у туристичній галузі як зарубіжних, так й вітчизняних авторів (Baggio & Cooper, 2009; Zhang, Gao, et al., 2025; Khelashvili & Okroshidze, 2024; Kovačić, 2024; Montanes-Del-Rio & Medina-Garrido, 2024; Teslenko & Voronkova, 2023).

Результати дослідження.

Конкурентоспроможність (від лат. *competere* змагатися, суперничати) у контексті туризму визначається як здатність туристичної компанії, дестинації чи країни створювати, пропонувати та реалізовувати туристичний продукт, який є привабливішим за альтернативи на ринку, забезпечуючи при цьому стійкий розвиток і високу задоволеність споживачів. У науковій літературі виділяють декілька підходів до трактування конкурентоспроможності: 1) Економічний підхід

конкурентоспроможність визначається рівнем прибутковості, ефективності використання ресурсів, ціновою політикою, якістю послуг. 2) Маркетинговий підхід підкреслює роль бренду, репутації, іміджу та лояльності клієнтів. 3) Інноваційно-технологічний підхід робить акцент на здатності впроваджувати нові технології, цифрові рішення, екоінновації, які формують конкурентну перевагу. 4) Соціально-екологічний підхід враховує сталість, екологічну відповідальність, соціальний ефект діяльності. Таким чином, конкурентоспроможність у туризмі це багатовимірна категорія, що охоплює економічну ефективність, якість туристичного продукту, інноваційність, сталий розвиток і задоволення клієнтів.

Інноваційність (від лат. *innovatio* оновлення, нововведення) у туристичній сфері це здатність туристичних організацій впроваджувати нові ідеї, продукти, послуги, технології або бізнес-моделі, які підвищують цінність пропозиції для клієнтів і покращують ефективність діяльності. Основні види інновацій у туризмі: 1) Продуктові інновації (нові туристичні маршрути, креативні тури, еко- або digital-тури). 2) Процесні інновації (автоматизація бронювання, використання штучного інтелекту, big data, CRM-систем). 3) Маркетингові інновації (нові підходи до просування, використання VR/AR, блогінгу, соціальних мереж). 4) Організаційні інновації (цифрова трансформація управління, партнерські екосистеми, smart-рішення). 5) Екологічні інновації (зелені технології, сталий туризм, енергоефективність, мінімізація відходів). Інноваційність це не просто впровадження новизни, а стратегічний ресурс розвитку конкурентоспроможності (Іванова, 2025). Взаємозв'язок конкурентоспроможності та інноваційності проявляється у тому, що між цими поняттями існує пряма залежність, наведена у табл. 1.

Табл. 1.

Вплив інноваційності на конкурентоспроможність

Критерій оцінювання впливу	Вплив інноваційності на конкурентоспроможність
Якість послуг	Підвищується завдяки впровадженню нових стандартів, технологій, цифрових платформ
Привабливість продукту	Зростає через створення унікальних туристичних вражень
Ефективність управління	Покращується завдяки цифровізації процесів
Лояльність клієнтів	Підсилюється через персоналізацію обслуговування
Сталий розвиток	Досягається через екологічні інновації та соціальну відповідальність

Джерело: власна розробка автора

Отже, інноваційність є рушієм конкурентоспроможності у туристичному бізнесі, забезпечуючи його динамічність, адаптивність до ринку та стійке зростання в умовах глобальної цифровізації. Конкурентоспроможність туристичного бізнесу – це здатність ефективно функціонувати на ринку, створюючи унікальні конкурентні переваги за рахунок високого рівня інноваційності, цифрової трансформації, якості послуг та сталого розвитку. Надамо конкретизоване пояснення понять «конкурентоспроможність» та «інноваційність» у туристичному бізнесі із загальним, особливим і конкретним рівнями тлумачення (Коваль, 2024).

Поняття конкурентоспроможності має наступне загальне (філософсько-економічне) значення. Конкурентоспроможність - це здатність суб'єкта (особи, організації, держави) успішно змагатися в умовах ринку, ефективно використовувати ресурси, створювати цінність і переваги, що забезпечують стійке положення серед конкурентів. Це універсальна категорія, яка відображає закон боротьби за виживання у соціально-економічному середовищі. Особливе (у сфері економіки та менеджменту) проявляється через те, що у бізнесі конкурентоспроможність – це сукупність характеристик підприємства, продукту чи послуги, які визначають їх здатність витримувати ринкову конкуренцію за рахунок якості, ціни, інноваційності, бренду, репутації, ефективності управління. Конкретне (у туристичному бізнесі) виявляється у тому, що конкурентоспроможність туристичної компанії – це її спроможність створювати й пропонувати туристичні продукти, що є привабливішими за альтернативи, через: використання цифрових технологій і сервісів; високу якість обслуговування та клієнтоорієнтованість; інноваційні формати турів і послуг; екологічність та сталість; здатність швидко реагувати на зміни ринку. У підсумку – це інтегральна характеристика ефективності, інноваційності й адаптивності туристичної організації (Круковська & Батрак, 2024).

Поняття інноваційності має загальне (філософсько-наукове) значення здатності системи до розвитку через новизну, тобто схильність створювати,

сприймати та впроваджувати нові ідеї, що підвищують ефективність, гнучкість і потенціал розвитку. Вона виражає дух креативності, модернізації та прогресу. Особливе (в економічному вимірі) інноваційності підприємства – це його спроможність генерувати, реалізовувати та комерціалізувати нові рішення (продукти, технології, процеси, маркетингові стратегії), що забезпечують стаке зростання та конкурентні переваги. Інноваційність у туризмі проявляється як конкретне завдяки створенню нових туристичних продуктів (еко-, смарт-, wellness-турів); впровадженні цифрових платформ, VR/AR, ШІ, big data, мобільних застосунків; модернізації управління та маркетингу (персоналізація, smart-аналітика, CRM); розробці сталих і зелених технологій у сфері гостинності; формуванні нової туристичної культури та досвіду споживача. Отже, інноваційність у туризмі це креативний процес модернізації та оновлення туристичних практик, спрямований на формування стратегічних конкурентних переваг. Взаємозв'язок між цими поняттями проявляється в тому, що інноваційність виступає джерелом розвитку, тоді як конкурентоспроможність є його результатом. На загальному рівні інновації стимулюють прогрес та підвищують ефективність розвитку галузі. На особливому рівні – у сфері бізнесу – інновації формують конкурентні переваги через підвищення якості послуг, оптимізацію витрат, удосконалення клієнтського досвіду та розвиток нових управлінських моделей. На конкретному рівні – у туризмі – інноваційність забезпечує конкурентоспроможність дестинацій і компаній завдяки впровадженню цифрових технологій, сталих практик, гнучких сервісних моделей і креативних підходів до взаємодії зі споживачем (Олійник, 2025).

Таким чином автор зазначає, що інноваційність виступає комплексним інструментом, який не лише формує конкурентні переваги, але й сприяє оптимізації управління, підвищенню якості туристичних послуг та сталому розвитку туристичних ринків у глобальному цифровому середовищі за допомогою методів підвищення конкурентоспроможності туристичного бізнесу, наведених у табл. 2.

Табл. 2.

Інноваційні методи підвищення конкурентоспроможності туристичного бізнесу

Категорія інноваційних методів	Приклади застосування	Очікуваний ефект для конкурентоспроможності
Цифрові та інформаційні технології	Мобільні додатки, онлайн-платформи, Big Data, AI, Tourism Management Systems	Автоматизація процесів, зниження витрат, персоналізація послуг, підвищення ефективності маркетингу
Технології віртуальної та доповненої реальності (VR/AR)	Віртуальні тури, AR-навігація у музеях та туристичних маршрутах	Підвищення привабливості дестинацій, залучення молодіжної аудиторії, формування інноваційного іміджу
Інноваційні підходи до послуг	Персоналізовані тури, мультисервісні пакети, gamification	Зростання лояльності клієнтів, покращення емоційного досвіду, підвищення рівня продажів

Категорія інноваційних методів	Приклади застосування	Очікуваний ефект для конкурентоспроможності
Сталий та «зелений» туризм	Еко-маршрути, сертифікація «зелених» підприємств, енергоефективні готелі	Формування позитивного бренду, приваблення екоорієнтованих туристів, зменшення екологічного сліду
Інновації у маркетингу та комунікаціях	Інфлюенсер-маркетинг, інтерактивні AR/VR-кампанії, аналітика клієнтських відгуків	Оптимізація просування, підвищення видимості бренду, посилення довіри до компанії
Інновації у бізнес-моделях та управлінні	Партнерські екосистеми, peer-to-peer сервіси, цифрові ризик-менеджмент системи	Гнучкість управління, адаптація до криз, підвищення стійкості бізнесу

Джерело: власна розробка автора

Як засвідчив аналіз, сучасному науковому дискурсі поняття конкурентоспроможності та інноваційності у туристичному бізнесі розглядаються як взаємопов'язані складові стратегічного розвитку галузі. Конкурентоспроможність виступає інтегральним показником ефективності функціонування туристичних підприємств і дестинацій, що визначається їхньою здатністю адаптуватися до динамічних змін ринку, створювати унікальні туристичні продукти та забезпечувати високу якість сервісу. Інноваційність, у свою чергу, є рушійною силою підвищення конкурентних переваг, адже саме впровадження нових технологій, цифрових рішень, маркетингових стратегій і форм управління дозволяє забезпечити сталий розвиток туристичного бізнесу. Ключовими факторами взаємозв'язку між конкурентоспроможністю та інноваційністю виступають: рівень цифрової трансформації туристичних послуг, креативність і гнучкість управлінських рішень, ефективність використання ресурсного потенціалу, а також здатність підприємств інтегрувати екологічні, соціальні та культурні аспекти у власну діяльність. Саме інноваційний підхід формує нову парадигму конкурентоспроможності, що базується не лише на цінових чи якісних параметрах, а й на створенні унікальної споживчої цінності, сталому розвитку та соціальній відповідальності бізнесу. Отже, інноваційність є визначальним чинником забезпечення конкурентоспроможності туристичного сектору в умовах глобалізації та цифрової економіки, а їхній взаємозв'язок формує стратегічний вектор розвитку сучасного туризму як інтелектуально-креативної та технологічно орієнтованої сфери (Побігун, Макаренко та інші, 2025).

В сучасних умовах глобальної цифровізації туристичні підприємства дедалі більше усвідомлюють необхідність інтеграції інноваційних технологій як ключового чинника підвищення конкурентоспроможності. Концептуалізація цифрової трансформації у туризмі передбачає формування нової парадигми управління, заснованої на синергії технологічних, організаційних та соціальних інновацій.

Отже, інноваційні технології у сфері туризму це не просто набір цифрових інструментів, а стратегічна парадигма розвитку, що інтегрує наукові знання, управлінські інновації та соціально-культурні цінності. Їх практичне впровадження забезпечує туристичним підприємствам довгострокову конкурентну перевагу, глобальну інтегрованість і стійкість до кризових викликів. Таким чином, цифрова трансформація туризму є ключем до побудови інноваційної, екологічно орієнтованої та соціально відповідальної моделі майбутнього туристичного бізнесу.

Висновки.

У ході проведеного дослідження було здійснено комплексний науковий аналіз ключових аспектів розвитку туристичного бізнесу в умовах цифровізації, інноваційних перетворень та глобалізаційних викликів.

По-перше, здійснено науковий дискурс понять конкурентоспроможності та інноваційності у контексті туристичної галузі. Визначено, що конкурентоспроможність у туризмі виступає інтегральним показником ефективності діяльності підприємства, який формується під впливом інноваційних процесів, якості сервісу, рівня цифрової трансформації та здатності до адаптації. Інноваційність, своєю чергою, є стратегічним чинником, що визначає темпи розвитку туристичного бізнесу, сприяє формуванню унікальних конкурентних переваг і створенню доданої цінності для споживача.

По-друге, досліджено сучасні інноваційні технології та цифрові інструменти, які активно впроваджуються у діяльність туристичних підприємств. До них належать системи управління взаємовідносинами з клієнтами (CRM), платформи на основі штучного інтелекту, аналітика Big Data, технології віртуальної та доповненої реальності (VR/AR), блокчейн-рішення для безпечних транзакцій, а також цифрові маркетингові екосистеми. З'ясовано, що їх застосування підвищує ефективність управління, сприяє персоналізації послуг, оптимізації витрат та розширенню ринкових можливостей, що прямо впливає на конкурентоспроможність підприємств.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Венгерська, Н., Череп, А., Воронкова, В., Безкоровайна, Л., Череп, О., & Бойко, О. (2023). Кластерна модель організації сільського туризму в Європейському Союзі: теоретичні та практичні аспекти. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 15(92), 142–151.
- Воронкова, В. Г. (2023). Нові технології та напрями розвитку розумного сільського туризму. У: А. В. Череп & Н. С. Венгерська (Ред.), *Implementation of the European experience of sustainable rural tourism and creative industries complementary development* (с. 122–128). Запоріжжя: Видавництво «Helvetica».
- Іванова, Н. (2025). Штучний інтелект та конкурентоспроможність: нові можливості для туристичного бізнесу. *Економіка та суспільство*, 72. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-29>
- Коваль, О. Д. (2024). Концептуальні засади розвитку туристичної індустрії в умовах трансформації соціально-економічної системи України. *Економічний простір*, 1(276), 45–52. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-276-45-52>
- Круковська, О. В., & Батрак, М. М. (2024). Інноваційні технології як фактор підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*, 13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14603791>
- Олійник, І. В. (2025). Стратегічний розвиток і конкурентоспроможність туристичного бізнесу в умовах військового стану: ризики, пріоритети та інноваційні підходи. *Агросвіт*, 4, 98–107. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.4.98>
- Побігун, С. А., Макаренко, А. Л., & Момот, В. Л. (2025). Синергія інноваційного розвитку та соціальної відповідальності підприємств туристичної галузі в парадигмі сталого розвитку. *Актуальні питання економічних наук*, 11. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15351329>
- Череп, А. В., Воронкова, В. Г., Череп, О. Г., Венгерська, Н. С., & Безкоровайна, Л. В. (2021). Вплив креативних інноваційних технологій на сталий розвиток туристичної галузі в Європі після пандемії COVID-19. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 8(85), 134–146. [https://doi.org/10.32782/hs.2021.8\(85\).134-146](https://doi.org/10.32782/hs.2021.8(85).134-146)
- Baggio, R., & Cooper, C. (2009). Knowledge transfer in a tourism destination: The effects of a network structure. *Tourism Management*, 30(2), 195–204. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.07.007>
- Khelashvili, I., & Okroshidze, L. (2024). Segment-centric geo-competitive environment of a tourism destination (SGE-TD). *Journal of Tourism Studies*, 15(3), 45–61.
- Kovačić, S. (2024). Exploring tourism competitiveness in developing economies. *Tourism Economics*, 30(1), 112–130. <https://doi.org/10.1177/13548166231123456>
- Montanes-Del-Rio, M. A., & Medina-Garrido, J. A. (2024). Determinants of the propensity for innovation among entrepreneurs in the tourism industry. *Current Issues in Tourism*, 27(9), 1540–1558. <https://doi.org/10.1080/13683500.2024.1234567>
- Teslenko, T., Voronkova, V., & Hakova, M. (2023). Green agro-production as a factor of competitiveness, sustainability, efficient and ecologically safe agriculture. *E3S Web of Conferences*, 010 (IPFA 2023). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345201001>
- Zhang, Y., Gao, Y., Li, X., et al. (2025). Antidepressant treatment of depression in children and adolescents: A systematic review and dose-response meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-025-02688-8>

REFERENCES

- Baggio, R., & Cooper, C. (2009). Knowledge transfer in a tourism destination: The effects of a network structure. *Tourism Management*, 30(2), 195–204. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.07.007>
- Cherep, A. V., Voronkova, V. H., Cherep, O. H., Venherska, N. S., & Bezkorovayna, L. V. (2021). Вплив креативних інноваційних технологій на сталий розвиток туристичної галузі в Європі після пандемії COVID-19. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 8(85), 134–146. <https://doi.org/10.1016/j.humstud.2021.85.134>
- Ivanova, N. (2025). Штучний інтелект та конкурентоспроможність: нові можливості для туристичного бізнесу. *Ekonomika ta suspilstvo*, 72. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-29>
- Khelashvili, I., & Okroshidze, L. (2024). Segment-centric geo-competitive environment of a tourism destination (SGE-TD). *Journal of Tourism Studies*, 15(3), 45–61.
- Kovačić, S. (2024). Exploring tourism competitiveness in developing economies. *Tourism Economics*, 30(1), 112–130. <https://doi.org/10.1177/13548166231123456>
- Koval, O. D. (2024). Концептуальні засади розвитку туристичної індустрії в умовах трансформації соціально-економічної системи України. *Ekonomichnyi prostir*, 1(276), 45–52. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-276-45-52>
- Krukovska, O. V., & Batrak, M. M. (2024). Інноваційні технології як фактор підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств. *Zdobutky ekonomiky: perspektvy ta innovatsii*, 13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14603791>
- Montanes-Del-Rio, M. A., & Medina-Garrido, J. A. (2024). Determinants of the propensity for innovation

- among entrepreneurs in the tourism industry. *Current Issues in Tourism*, 27(9), 1540–1558. <https://doi.org/10.1080/13683500.2024.1234567>
- Oliyunk, I. V. (2025). Стратегічний розвиток і конкурентоспроможність туристичного бізнесу в умовах військового стану: ризики, пріоритети та інноваційні підходи. *Ahrosvit*, 4, 98–107. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.4.98>
- Pobihun, S. A., Makarenko, A. L., & Momot, V. L. (2025). Синергія інноваційного розвитку та соціальної відповідальності підприємств туристичної галузі в парадигмі сталого розвитку. *Aktualni pytannia ekonomichnykh nauk*, 11. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15351329>
- Teslenko, T., Voronkova, V., & Hakova, M. (2023). Green agro-production as a factor of competitiveness, sustainability, efficient and ecologically safe agriculture. *E3S Web of Conferences*, 010 (IPFA 2023). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345201001>
- Venherska, N., Cherep, A., Voronkova, V., Bezkorovayna, L., Cherep, O., & Boyko, O. (2023). Кластерна модель організації сільського туризму в Європейському Союзі: теоретичні та практичні аспекти. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 15(92), 142–151.
- Voronkova, V. H. (2023). Нові технології та напрями розвитку розумного сільського туризму. In A. V. Cherep & N. S. Venherska (Eds.), *Implementation of the European experience of sustainable rural tourism and creative industries complementary development* (pp. 122–128). Zaporizhzhia: Publishing house «Helvetica».
- Zhang, Y., Gao, Y., Li, X., et al. (2025). Antidepressant treatment of depression in children and adolescents: A systematic review and dose-response meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-025-02688-8>

The Evolution of Cognitive Learning Models in the Digital Educational Environment

UDC 37.01+378

DOI: <https://doi.org/10.15421/172641>**Bobro Natalia****Ph.D., Director of the digital department of the European University, <https://orcid.org/0009-0003-5316-0809>, natalia@noolab.ch****European University (Kyiv, Ukraine; Walzenhausen, Switzerland)**

Abstract.

Relevance. The rapid digitalization of the educational environment is significantly changing the structure of cognitive activity, information processing mechanisms, and approaches to competence development. In the digital economy, there is a growing need for a theoretical rethinking of how digital technologies affect the structure of thinking, cognitive strategies, and the professional development of students. This necessitates a comprehensive study of the evolution of cognitive models and their role in the modernization of the higher education system. The aim of the research is to analyze the evolution of cognitive learning models in the digital educational environment and to identify the key structural characteristics of their transformation.

Results. It has been substantiated that cognitive processes in the digital environment function as a multilevel system that combines various areas of cognitive engagement, including organized learning, self-education, professional activity, recreational practices, and other types of intellectual interaction. The cone model presented demonstrates the sectoral structure of cognitive activity and reflects the gradual complication of its content in connection with the development of competencies, including digital professional skills. Six levels of cognitive processes (initial, general-scientific, professional, research, integrative, innovative-analytical) and six levels of cognitive activity organization (basic, structural-informational, professional-functional, research-analytical, project-integrative, strategic) have been identified.

Conclusions. The proposed models make it possible to optimize the structure of the educational process, align cognitive development levels with expected learning outcomes, and provide a foundation for the development of innovative approaches to training specialists for the digital economy.

Keywords: cognitive processes, digital educational environment, digital competencies, digital university, digitalization

Еволюція когнітивних моделей навчання в цифровому освітньому середовищі

Бобро Наталія**Європейський університет (Київ, Україна; Вальценхаузен, Швейцарія)**

Анотація.

Актуальність. Стрімка цифровізація освітнього середовища суттєво змінює структуру пізнавальної діяльності, механізми опрацювання інформації та способи формування компетентностей. В умовах цифрової економіки зростає потреба у теоретичному переосмисленні того, як саме цифрові технології впливають на структуру мислення, когнітивні стратегії та професійний розвиток здобувачів освіти. Це зумовлює необхідність комплексного дослідження еволюції когнітивних моделей та їх ролі у модернізації системи вищої освіти. Метою дослідження є аналіз еволюції когнітивних моделей навчання у цифровому освітньому середовищі та визначення ключових структурних характеристик їх трансформації.

Результати. Обґрунтовано, що когнітивні процеси у цифровому середовищі функціонують як багаторівнева система, яка поєднує різні сфери пізнавальної активності – організоване навчання, самоосвіту, професійну діяльність, рекреаційні практики та інші види інтелектуальної взаємодії. Представлена конусна модель демонструє секторальну будову когнітивної діяльності та відображає поступове ускладнення її змісту у зв'язку з формуванням компетентностей, включно з цифровими професійними вміннями. Виокремлено шість рівнів когнітивних процесів (початковий, загальнонауковий, професійний, дослідницький, інтегративний, інноваційно-аналітичний) та шість рівнів організації когнітивної діяльності (базовий, структурно-інформаційний, професійно-функціональний, дослідницько-аналітичний, проектно-інтеграційний, стратегічний).

Висновки. Запропоновані моделі дають можливість оптимізувати структуру освітнього процесу, узгодити рівні когнітивного розвитку з очікуваними результатами навчання та забезпечити підґрунтя для формування інноваційних підходів у підготовці фахівців для цифрової економіки.

Ключові слова: когнітивні процеси, цифрове освітнє середовище, цифрові компетентності, цифровий університет, цифровізація

Introduction.

The rapid digitalization of the educational space is transforming established approaches to organizing learning and significantly influencing the nature of cognitive processes. Digital technologies expand access to information, change the ways it is processed, and create new formats for interaction between participants in the educational process. In these conditions, higher education institutions need to update their theoretical models of learning and adapt them to the multidimensional digital reality, which shapes a different pace, structure, and dynamics of cognitive activity.

Parallel to technological changes, there is a rethinking of the competence-based approach. The digital environment requires a high level of self-regulation, information literacy, critical thinking, and the ability to integrate knowledge from different fields. This reinforces the importance of studying the evolution of cognitive models, as they reflect the mechanisms of forming these skills and allow us to determine which educational strategies are most productive in the context of digital interaction.

Understanding changes in cognitive processes is essential for the formation of a modern digital university that combines research potential, teaching practices, and digital tools into a single system. Analysis of the evolutionary features of cognitive models makes it possible to identify patterns in the development of students' thinking and to form well-founded approaches to the modernization of educational programs.

Relevance. The issue of the evolution of cognitive models in the digital educational environment is determined by the growing role of digital technologies in the formation and structuring of cognitive processes. Modern technological platforms create new forms of educational activity that affect not only the acquisition of knowledge but also the development of professional competencies, which requires scientific analysis of the patterns of these changes.

In addition, the development of the digital economy necessitates an update to the competence-based approach, as traditional models of training specialists no longer fully reflect the requirements for working with large data sets, algorithmic thinking, and innovative technologies. This emphasizes the importance of research that allows us to understand how cognitive models are transformed under the influence of digitalization and what conditions ensure their effective functioning in the educational environment.

The aim of the research is to analyze the evolution of cognitive learning models in the digital educational environment, identify changes in the structure of cognitive processes under the influence of digital technologies, and substantiate the conceptual foundations for the development of competencies in a digital university.

Analysis of previous publications. Although contemporary research on the digital transformation

of learning and cognitive processes in the digital environment forms an important scientific foundation, a number of theoretical and methodological gaps remain in this area. In particular, the works of S. Balaskas et al. (2025) and F. Hariyanti, I. Budayasa, R. Setianingsih (2025) reveal in detail the psychological mechanisms of digital learning and the role of artificial intelligence in cognitive development, but they focus mainly on individual aspects of cognition-motivation, cognitive load, or statistical literacy. They do not cover the entire "cognitive architectonics" of the learning process, limiting their analysis to applied fragments without a systematic consideration of the evolution of cognitive models as a whole.

From a methodological point of view, a significant proportion of studies remain dependent on cross-sectional designs, self-reports, and relatively small samples (Kortemeyer, Dittmann-Domenichini & Merki, 2025; Kovalska & Starkov, 2025). This makes it difficult to draw general conclusions about how the digital environment transforms cognitive processes in different educational contexts. An additional limitation is the uneven coverage of educational sectors: for example, school students' digital competence has been studied in much greater depth (Lytvynova et al., 2025) than the evolution of cognitive models among university students or adult learners, even though the need for such data is growing in line with the development of the digital economy.

From a theoretical point of view, existing models often focus only on individual components of competence – digital literacy, media literacy, professional skills, or behavioral aspects of interaction with digital systems (Bobro, 2024; Krap, Bataiev, Bobro et al., 2024). At the same time, integrative mechanisms for the development of cognitive processes in the digital environment remain overlooked, in particular the interaction between levels of cognitive organization (from basic to innovative-analytical), the dynamics of competence development, and the role of the digital professional environment in their actualization (Ren, Guo & Li, 2025). There is also a lack of research that combines cognitive models with a multi-level structure of digital competencies, rather than just describing individual components.

In addition, most studies focus on the risks or individual challenges of digitalization, while issues such as effective cognitive strategies, adaptation mechanisms, the role of digital self-regulation, and integrative models of thinking development in the digital educational environment have not been sufficiently addressed. Thus, there is a need for a comprehensive study of the evolution of cognitive models that would cover the systemic dynamics of cognitive processes, competence-based architectonics, and institutional conditions for the formation of a digital educational space.

Research results.

Cognitive processes not only determine the basis of

social development, but they also outline the formation of a person as an individual and contribute to the development of their professional identity. In the system of higher professional education, these processes acquire a particular significance, as the search for innovative knowledge is combined with active interaction in digital networks and the application of digital methods and technologies. In this environment, cognitive processes are implemented through scientific research in digital networks, the organization of remote technological practices, and the implementation of a set of educational activities in the networked environment. Such forms of work ensure the necessary level of knowledge acquisition by students and are consistent with empirical observations obtained in university studies after the pandemic period (Kortemeyer, Dittmann-Domenichini & Merki, 2025).

The training of a specialist requires a balanced proportion of different course cycles, including natural sciences, humanities, general engineering, and specialized courses, as well as the organization of the university's technological digital infrastructure. These requirements reflect the structural dependence of cognitive processes on the quality of digital infrastructure and educational and methodological support. The organization of remote methods of monitoring the professional training process also remains important.

Competencies play a key role in this process. A specialist's competence is not static – it reflects the skills and abilities to use modern methods and technologies necessary for the development and implementation of technological processes in relevant areas of social practice. Competence includes the ability to apply knowledge, skills, practical experience, and demonstrate professional and personal qualities. In scientific approaches, competence is viewed as an integral characteristic of an individual's ability to perform activities in a specific practical field, which is consistent with modern models of digital and information competence (Lytvynova et al., 2025).

The transition to the digital revolution highlights the importance of developing competencies in the use of digital technologies to find innovative ways of social development. The connection between cognitive processes and the organization of the educational process is revealed through the model of cognitive process development and the model of competencies used to assess them. These models allow us to show the relationship between the university's research basis and the educational process in a single digital space, as well as to identify opportunities for managing these relationships. The model presented (see Figure 1) is a cone divided into sectors, where each sector reflects a type of cognitive activity: organized learning, self-education, professional activity, sports, family and household practices, spiritual sphere, etc.

The set of sectors determines the structure of an individual's cognitive activity and characterizes the level of organization of their activity.

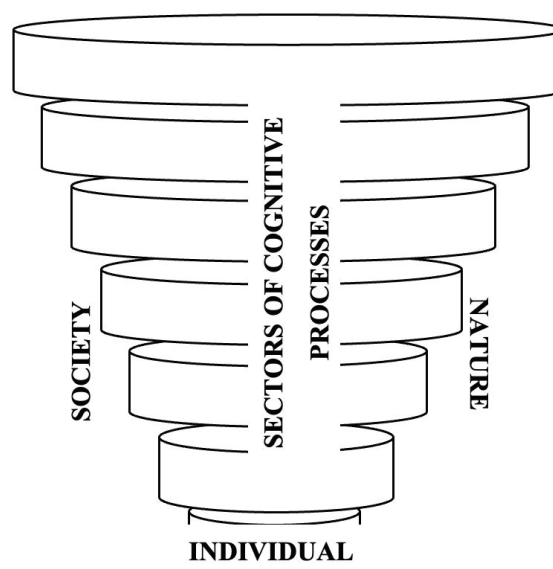

Figure 1. Cone model of cognitive development.

In this interpretation, cognitive processes develop an individual's practical cognitive activity in various areas, including professional, creative, family, recreational, and other sectors. Each sector represents a separate sphere within which an individual exercises their cognitive engagement, applying various methods of perception, comprehension, and use of information. This approach is consistent with modern models of multidimensional cognition, where cognition is viewed as a set of parallel and interrelated trajectories (Bobro, 2024; Krap, Bataiev, Bobro et al., 2024).

The inner circle of the model defines the basic level of cognitive development – the foundation that provides the opportunity for further expansion of cognitive activity in various directions. This basic level covers initial ideas, basic ways of processing information, and primary cognitive strategies, which are subsequently supplemented and complicated. The transition from the inner segment to the outer levels of the model indicates the gradual acquisition of a certain amount of knowledge and skills, the content of which is determined by the relevant competencies. The number and content of the competencies developed can characterize the structure of the individual and their cognitive potential.

This approach aligns with well-known competency models, where a sequence of sectors has been identified: personal, social, technical, organizational, and administrative competencies. These models pay particular attention to “boundary competencies” – those that arise at the intersection of sectors and ensure the integration of different types of activities (Piao, Xie & Managi, 2024). The difference between the model presented in Figure 1 lies in the inclusion in this sequence a separate sector of digital professional competencies that determine an individual's ability to work with digital environments, tools, and technologies.

The cognitive process differs not only in terms of areas of activity but also in terms of its content – the degree of mastery of a set of competencies, the ability to apply digital methods, algorithms, and tools. In this context, we talk about the levels of organization of the digital cognitive process, which corresponds to current research on digital literacy and digital self-sufficiency (Ren, Guo & Li, 2025).

The levels of cognitive process organization in a particular field can be represented as a graphical model, shown in Figure 2 as segments of concentric circles.

Each segment defines a specific area of knowledge related to a particular specialization. The outer segments reflect areas in which knowledge is formed through the use of digital tools that require additional skills and advanced competencies. This modeling format allows the content of educational activities to be aligned with the levels of digital training of students, which is also emphasized in modern approaches to digital pedagogy (Lytvynova et al., 2025).

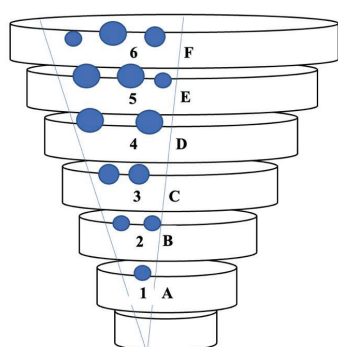

Figure 2. Levels of cognitive processes and levels of cognitive activity organization: 1-6 – levels of cognitive processes; A-F – levels of cognitive process organization.

Segments A, B, C, D, E, and F in the proposed model correspond to the levels of cognitive processes organization that determine the content and complexity of cognitive activity. Level A is basic, level B is structural-informational, level C is professional-functional, level D is research-analytical, level E is project-integrative, and level F is strategic. They determine the possibility of developing relevant competencies using digital technologies while implementing learning objectives. In the model, these levels are presented as sequential “platforms” of a cone, reflecting the transition from the basic organization of cognitive activity to its integrative and strategic forms (Bobro, 2024; Krap, Bataiev, Bobro et al., 2024).

The goal-setting system operating in the digital space serves as the basis for designing the content of the academic discipline, selecting the means of monitoring its mastery, and further optimizing the educational process. The description of the educational goal determines the final professional capabilities of the student, the logic of cognitive activity development, and the achievable level of learning. In other words, the goal includes the action, the conditions for its implementation, and the criteria for

its performance using digital and network tools (Piao, Xie & Managi, 2024).

Cognitive processes in society are organized as a system of continuous education, covering primary and secondary schools, colleges, vocational and technical education institutions, higher education institutions, and universities. In the initial model, this is reflected in the form of concentric circles, where primary education forms area A, secondary education forms area B, vocational education forms area C, and the development of research skills forms area D. In the cone model, these spheres are correlated with cognitive process levels 1-6: 1 – initial, 2 – general-scientific, 3 – professional, 4 – research, 5 – integrative, 6 – innovative-analytical. This representation allows us to link educational levels with the evolution of cognitive complexity in the digital environment (Ren, Guo & Li, 2025).

Cognitive characteristics of the individual change in the process of cognitive activity, which is shown in the model as a transition between levels 1-6, from initial to innovative-analytical. At levels 3-4, professional and research competencies are developed, while levels 5-6 are associated with the integration of previously acquired knowledge and the ability to solve complex digital tasks. This sequence corresponds to the idea of a gradual increase in the complexity of learning content and the growing role of digital tools in supporting cognitive activity (Hariyanti, Budayasa & Setianingsih, 2025).

Each level of education – and, consequently, the organization of cognitive processes in the digital network space – is focused on developing a specific set of competencies. These competencies determine both an individual’s ability to participate in professional activities in a network environment and their ability to manage their own cognitive processes in a specific field using digital technologies. In the model, these competencies are represented as separate elements located along the corresponding levels of cognitive processes and levels of organization (Lytvynova et al., 2025).

The competencies developed during the learning process at a higher education institution are aimed at training professionally oriented specialists with research skills. Their level of knowledge and skills determines their competencies, which can be classified both by type of cognitive work and by functional purpose (Tymoshenko & Yahodzinskyi, 2024). Cognitive activity can be classified into the following types:

- educational-cognitive competence characterizes abilities and skills in the field of cognitive activity, mastery of methods and technologies for acquiring and processing knowledge;
- professional competence reflects the ability to act successfully on the basis of knowledge, abilities, and skills when solving professional tasks in accordance with the standards of the relevant field of activity;
- information (digital) competence means the ability to independently search for, analyze, select, process,

and communicate the necessary scientific and technical information.

In the graphic model presented in Figure 3, professional competencies are divided according to their functional purpose, in accordance with the specializations represented in a particular professional field. In the model, these specializations are represented as sectors that delineate the segment of the main field of study. This form of presentation demonstrates that the development of competencies is not carried out in isolation, but through the combination of content components that correspond to different types of professional activities.

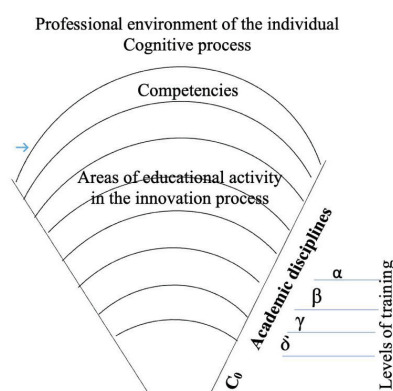

Figure 3. Model of cognitive process organization in the university educational environment.

The presented model reflects the structural interaction between the cognitive process, the professional environment of the individual, areas of educational activity, and levels of training. The model is designed in the form of sectors that demonstrate a sequential transition from the student's initial knowledge (C_0) to blocks of disciplines α , β , γ , δ , which correspond to different educational levels. Each upper sector indicates the development of competencies and the deepening of the content of educational activities in the innovation process, which ensures the gradual complication and professionalization of an individual's cognitive activity in a digital educational environment.

For example, to train specialists in the digital economy, this competence structure requires mastering knowledge in resource and production management, logistics process organization, financial management, human resource management, enterprise information resource administration, and other related areas. Each sector in the model represents a separate area of professional activity and, at the same time, demonstrates the interrelated nature of such knowledge, which meets the modern requirements for interdisciplinarity in the digital economy (Ren, Guo & Li, 2025).

Modern knowledge in a specialist's various areas of activity cannot be formed by studying only individual disciplines without their interconnection. This necessitates the division of educational material into levels of training α , β , γ , δ , which determines both the level of complexity

and the focus of the educational process. This division ensures the integrity of content mastery and allows training to be structured in accordance with the gradual complication of cognitive processes (Hariyanti, Budayasa & Setianingsih, 2025).

In the context of education in the digital economy, these levels form the following training blocks:

- α – basic level, which includes general theoretical disciplines necessary for the formation of an initial knowledge system;
- β – general organizational level, covering disciplines aimed at understanding the structures and processes of enterprises and organizations;
- γ – professional level, which involves the study of specialized disciplines and mastery of digital-economy tools;
- δ – special level, focused on in-depth professional competencies and the application of digital technologies in specific industry contexts.

The transition from level β to level γ , and then to level δ , is accompanied by an increase in the number of digital specialized disciplines in each sector of the educational program. This reflects the growing complexity and expansion of the set of competencies characteristic of the corresponding level of professional specialization. At the level δ , the development of competencies is determined by the university's interaction with the digital professional environment – enterprises, organizations, and platforms that use modern digital technologies. The need for such interaction is due to the constant dynamics of technical, natural, and social factors that influence the updating of the digital environment and the requirements for training specialists (Bobro, 2024).

The final set of digital competencies at each level of training determines the student's established competence. In this context, two key elements are distinguished:

- the area of competencies, which covers the set of knowledge and skills characteristic of a certain level of activity of an individual or organization;
- competency codes that reflect a predetermined norm – a social requirement for a level of student academic training. This approach correlates with the logic of modern models for assessing digital and professional skills, where competencies are structured according to learning outcomes and expected professional functions (Piao, Xie & Managi, 2024; Fink, 2016, p. 3).

In practical terms, particular attention should be paid to the continuous updating of digital competencies, which is becoming critically important at higher levels of training. This is due to the introduction of new digital technologies, methods, and tools that emerge as a result of scientific research and innovation activities in the professional environment (Krap, Bataiev, Bobro et al., 2024).

The results of fundamental and applied research in the professional sphere serve as the content and technological basis for the development of innovative

academic disciplines and programs aimed at updating the structure of competencies at each level of training. Their integration into the educational process improves its quality, strengthens the connection between theoretical knowledge and digital practices, and aligns the content of training with the current requirements of the digital economy.

Thus, the organization of cognitive processes in the digital university environment is determined by the need for innovative development of specialist training, primarily through the formation and maintenance of relevant digital competencies. The university's digital research infrastructure plays a key role in this process, as it provides the foundation for the creation of educational courses focused on the use and development of digital and network technologies in professional activities (Lytynova et al., 2025).

The formation of a multi-level system of professional competencies opens up the possibility of applying digital methods of managing the educational process and developing recommendations for the advancement of digital cognitive processes and technologies within the structure of higher education institutions.

Conclusions.

The study showed that cognitive processes are not only the basis of social development, but also a key mechanism for the formation of the individual and their professional identity. In higher education, they mediate the search for innovative knowledge, integrating traditional forms of learning with work in digital networks, remote practices, and network formats of scientific activity, which corresponds to empirical observations regarding the transformation of universities in the period of total digitalization.

The proposed models of cognitive development and organization of cognitive activity demonstrate that the digital educational environment requires a multi-level structuring of cognitive processes. The cone model of

cognitive engagement sectors represents the connection between different spheres of an individual's activity (organized learning, self-education, professional, family and household, spiritual, etc.) and the level of organization of their cognitive work. The designed model of cognitive process levels (1-6) and cognitive activity organization levels (A-F) allows us to interpret learning as a sequential transition from initial forms of knowledge management to integrative and innovative-analytical modes of thinking directly related to digital tools.

In turn, analysis of the competency dimension of cognitive models has shown that the digital transformation of education shifts the focus from the acquisition of fragmented knowledge to the formation of integrated sets of competencies. Educational, cognitive, professional, and informational (digital) competencies act as structural "nodes" of the cognitive system, which ensure the ability of students not only to act within the framework of given professional standards, but also to effectively organize their own cognitive activity in a digital environment. A multi-level system of professional competencies, based on blocks of basic, general organizational, professional, and specialized training, makes it possible to link the complexity of learning content with the transition to higher levels of cognitive organization.

It has been established that the institutional prerequisite for the sustainable development of cognitive learning models is the university's digital research infrastructure. It ensures the ongoing updating of course content, the integration of fundamental and applied research findings into the learning process, and the maintenance of graduates' digital competencies in the dynamic environment of the digital economy. Therefore, the evolution of cognitive learning models in the digital educational environment should be viewed as a continuous process of aligning three components: cognitive structures, competence-based architectonics, and the university's institutional digital foundation.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Венгерська, Н., Череп, А., Воронкова, В., Безкоровайна, Л., Череп, О., & Бойко, О. (2023). Кластерна модель організації сільського туризму в Європейському Союзі: теоретичні та практичні аспекти. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 15(92), 142–151.
- Воронкова, В. Г. (2023). Нові технології та напрями розвитку розумного сільського туризму. У: А. В. Череп & Н. С. Венгерська (Ред.), *Implementation of the European experience of sustainable rural tourism and creative industries complementary development* (с. 122–128). Запоріжжя: Видавництво «Helvetica».
- Іванова, Н. (2025). Штучний інтелект та конкурентоспроможність: нові можливості для туристичного бізнесу. *Економіка та суспільство*, 72. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-29>
- Коваль, О. Д. (2024). Концептуальні засади розвитку туристичної індустрії в умовах трансформації соціально-економічної системи України. *Економічний простір*, 1(276), 45–52. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-276-45-52>
- Круковська, О. В., & Батрак, М. М. (2024). Інноваційні технології як фактор підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*, 13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14603791>
- Олійник, І. В. (2025). Стратегічний розвиток і конкурентоспроможність туристичного бізнесу в умовах військового стану: ризики, пріоритети та інноваційні підходи. *Агросвіт*, 4, 98–107. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.4.98>

- Побігун, С. А., Макаренко, А. Л., & Момот, В. Л. (2025). Синергія інноваційного розвитку та соціальної відповідальності підприємств туристичної галузі в парадигмі сталого розвитку. *Актуальні питання економічних наук*, 11. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15351329>
- Череп, А. В., Воронкова, В. Г., Череп, О. Г., Венгерьська, Н. С., & Безкоровайна, Л. В. (2021). Вплив креативних інноваційних технологій на сталий розвиток туристичної галузі в Європі після пандемії COVID-19. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 8(85), 134–146. [https://doi.org/10.32782/hs.2021.8\(85\).134-146](https://doi.org/10.32782/hs.2021.8(85).134-146)
- Baggio, R., & Cooper, C. (2009). Knowledge transfer in a tourism destination: The effects of a network structure. *Tourism Management*, 30(2), 195–204. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.07.007>
- Khelashvili, I., & Okroshidze, L. (2024). Segment-centric geo-competitive environment of a tourism destination (SGE-TD). *Journal of Tourism Studies*, 15(3), 45–61.
- Kovačić, S. (2024). Exploring tourism competitiveness in developing economies. *Tourism Economics*, 30(1), 112–130. <https://doi.org/10.1177/13548166231123456>
- Montanes-Del-Rio, M. A., & Medina-Garrido, J. A. (2024). Determinants of the propensity for innovation among entrepreneurs in the tourism industry. *Current Issues in Tourism*, 27(9), 1540–1558. <https://doi.org/10.1080/13683500.2024.1234567>
- Teslenko, T., Voronkova, V., & Hakova, M. (2023). Green agro-production as a factor of competitiveness, sustainability, efficient and ecologically safe agriculture. *E3S Web of Conferences*, 010 (IPFA 2023). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345201001>
- Zhang, Y., Gao, Y., Li, X., et al. (2025). Antidepressant treatment of depression in children and adolescents: A systematic review and dose-response meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-025-02688-8>

REFERENCES

- Baggio, R., & Cooper, C. (2009). Knowledge transfer in a tourism destination: The effects of a network structure. *Tourism Management*, 30(2), 195–204. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.07.007>
- Cherep, A. V., Voronkova, V. H., Cherep, O. H., Venherska, N. S., & Bezkorovayna, L. V. (2021). Вплив креативних інноваційних технологій на сталий розвиток туристичної галузі в Європі після пандемії COVID-19. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 8(85), 134–146. <https://doi.org/10.1016/j.humstud.2021.85.134>
- Ivanova, N. (2025). Штучний інтелект та конкурентоспроможність: нові можливості для туристичного бізнесу. *Ekonomika ta suspilstvo*, 72. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-29>
- Khelashvili, I., & Okroshidze, L. (2024). Segment-centric geo-competitive environment of a tourism destination (SGE-TD). *Journal of Tourism Studies*, 15(3), 45–61.
- Kovačić, S. (2024). Exploring tourism competitiveness in developing economies. *Tourism Economics*, 30(1), 112–130. <https://doi.org/10.1177/13548166231123456>
- Koval, O. D. (2024). Концептуальні засади розвитку туристичної індустрії в умовах трансформації соціально-економічної системи України. *Ekonomichnyi prostir*, 1(276), 45–52. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-276-45-52>
- Krukovska, O. V., & Batrak, M. M. (2024). Інноваційні технології як фактор підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств. *Zdobutky ekonomiky: perspektyvy ta innovatsii*, 13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14603791>
- Montanes-Del-Rio, M. A., & Medina-Garrido, J. A. (2024). Determinants of the propensity for innovation among entrepreneurs in the tourism industry. *Current Issues in Tourism*, 27(9), 1540–1558. <https://doi.org/10.1080/13683500.2024.1234567>
- Oliynyk, I. V. (2025). Стратегічний розвиток і конкурентоспроможність туристичного бізнесу в умовах військового стану: ризики, пріоритети та інноваційні підходи. *Ahrosvit*, 4, 98–107. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.4.98>
- Pobihun, S. A., Makarenko, A. L., & Momot, V. L. (2025). Синергія інноваційного розвитку та соціальної відповідальності підприємств туристичної галузі в парадигмі сталого розвитку. *Aktualni pytannia ekonomichnykh nauk*, 11. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15351329>
- Teslenko, T., Voronkova, V., & Hakova, M. (2023). Green agro-production as a factor of competitiveness, sustainability, efficient and ecologically safe agriculture. *E3S Web of Conferences*, 010 (IPFA 2023). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345201001>
- Venherska, N., Cherep, A., Voronkova, V., Bezkorovayna, L., Cherep, O., & Boyko, O. (2023). Кластерна модель організації сільського туризму в Європейському Союзі: теоретичні та практичні аспекти. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers*, 15(92), 142–151.
- Voronkova, V. H. (2023). Нові технології та напрями розвитку розумного сільського туризму. In A. V. Cherep & N. S. Venherska (Eds.), *Implementation of the European experience of sustainable rural tourism and creative industries complementary development* (pp. 122–128). Zaporizhzhia: Publishing house «Helvetica».
- Zhang, Y., Gao, Y., Li, X., et al. (2025). Antidepressant treatment of depression in children and adolescents: A systematic review and dose-response meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-025-02688-8>

The phenomenon of scientific paradigm as a methodological basis for interdisciplinary research in the modern scientific space

UDC 35.072:004.73

DOI: <https://doi.org/10.15421/172645>**Mnozhynska Ruslana¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8459-3496>, ruslanamnozhynska@gmail.com**Pikus Ruslana²**Ph.D., Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1951-148X>, pikusruslana3@gmail.com**Vyshynska Halyna³**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0000-1145-0179>, galina.vishinska1@gmail.com¹ National University of Technology and Design (Kyiv, Ukraine)² Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)³ Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy (Khmelnytskyi, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The study analyzes the scientific paradigm in the context of interdisciplinary research, paying particular attention to the historical preconditions for its emergence, conceptual foundations, transformational mechanisms, and the role of interdisciplinarity in the formation of paradigmatic models. The relevance of the chosen topic is determined by the need to rethink traditional paradigms, their methodology, and epistemological foundations to reveal innovative approaches in science and additional opportunities for knowledge integration.

The purpose The aim of the work is to provide a theoretical justification for the scientific paradigm as a phenomenon and to examine its specifics in the context of interdisciplinary scientific practices.

Results. The study characterizes the historical preconditions for the emergence of the concept of “scientific paradigm”; examines the paradigmatic concepts of T. Kuhn, I. Lakatos, and K. Popper; the relationship between the scientific paradigm and contemporary knowledge is analyzed; it is shown how scientific revolutions and methodological integrations transform the concept of the paradigm, and interdisciplinary research forms its new models. It is established that the development of science in a historical perspective was complex and determined by internal epistemological factors and external sociocultural influences. It is found that scientific revolutions cause a transformation of the basic principles of cognition, changing the methodological, worldview, and communicative foundations of scientific activity.

Conclusions. Interdisciplinary research is the foundation for the development of modern science, as it ensures the formation of new paradigms, integrating scientific methods and concepts, rethinking the ontological and epistemological foundations of scientific knowledge, generating innovative models and scientific directions, changing the form of organization and communication of the scientific community, etc.

Keywords: scientific paradigm, interdisciplinarity, scientific revolution, methodological integration, innovative models, epistemological factors, transformations

Феномен наукової парадигми як методологічна основа міждисциплінарних досліджень сучасного наукового простору

Множинська Руслана¹, Пікус Руслана², Вишинська Галина³¹ Київський національний університет технологій та дизайну (Київ, Україна)² Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)³ Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія (Хмельницький, Україна)

Анотація.

Актуальність. У дослідженні проаналізовано наукову парадигму в контексті міждисциплінарних досліджень, особливу увагу звернено на історичні передумови її виникнення, концептуальні основи, трансформаційні механізми та роль міждисциплінарності у формуванні парадигмальних моделей. Актуальність обраної теми зумовлена потребою переосмислити традиційні парадигми, їх методологію та епістемологічні засади, щоб показати інноваційні підходи в науці та додаткові можливості для інтеграції знань.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування наукової парадигми як феномена та розгляд його специфіки у координатах міждисциплінарних наукових практик.

Результати. У межах дослідження охарактеризовано історичні передумови виникнення поняття «наукова парадигма»; розглянуто парадигмальні концепції Т. Куна, І. Лакатоса та К. Поппера; проаналізовано взаємозв'язок наукової парадигми з сучасним пізнанням; показано, як наукові революції та методологічні інтеграції трансформують уявлення про парадигму, а міждисциплінарні дослідження формують її нові моделі. Встановлено, що розвиток науки в історичній перспективі відбувався комплексно і визначався внутрішніми епістемологічними чинниками та зовнішніми соціокультурними впливами. З'ясовано, що наукові революції викликають трансформацію базових засад пізнання, змінюючи методологічні, світоглядні й комунікативні основи наукової діяльності.

Висновки. Міждисциплінарні дослідження є фундаментом для розвитку сучасної науки, адже забезпечують утворення нових парадигм, інтегруючи наукові методи й концепти, переосмислюючи онтологічні та епістемологічні засади наукового пізнання, генеруючи інноваційні моделі та наукові напрями, змінюючи форму організації та комунікації наукової спільноти тощо.

Ключові слова: наукова парадигма, міждисциплінарність, наукова революція, методологічна інтеграція, інноваційні моделі

Стаття надійшла / Article arrived: 13.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.12.2025

Вступ.

Актуальність. У сучасному світі науковий дискурс розвивається стрімко та динамічно, заохочує поєднувати різногалузеві знання, розглядати складні об'єкти, а проблем соціальної, культурної, технічної та природничої сфери вирішувати комплексно. Зважаючи на масштаби контексту, з якими щоденно стикається кожен дослідник, природною стала розробка цілої системи концептуальних засад, методологій і ціннісних установок, яка у різні історичні періоди слугує орієнтиром для наукових спільнот і дозволяє їхнім учасникам обирати актуальні й важливі теми для розгляду. Йдеться про ту ключову аналітичну категорію, яку у фахових колах прийнято називати науковою парадигмою і яка ще й досі трактується як суперечливий і неоднозначний феномен. Справа в тому, що саме визначення «парадигми» для лінгвістики, філософії науки, соціології, культурології, інженерії та багатьох інших галузей звучить специфічно, а тому й потребує негайного теоретичного та практичного вирішення. Особливо в умовах міждисциплінарної та трансдисциплінарної взаємодії, коли різні наукові традиції можуть продукувати нові форми організації знань і трансформувати сучасні наукові. Актуальність запропонованого дослідження викликана необхідністю переосмислити усталені парадигми, переглянути методи та епістемологічні засади, щоб увиразнити інноваційні підходи в науці та показати додаткові можливості інтеграції знань. Наукова парадигма дозволяє простежити закономірності розвитку наукових революцій, виявляє комунікативні особливості наукових шкіл і показує, як створювався новий інтелектуальний простір, в якому нівелювалися традиційні межі між дисциплінами. Звідси – важливість вивчення парадигмального виміру науки не лише з теоретичної, а й із практичної точки зору, щоб оптимізувати виробничі процеси і з розумом вирішувати комплексні проблеми сучасності.

Аналіз попередніх публікацій. Дослідження феноменальності наукової парадигми в контексті міждисциплінарних підходів постійно знаходиться в центрі уваги провідних науковців України та світу. Причому кожен автор із власної наукової позиції формує, осмислює або критично переосмислює заявлене поняття та розширює його застосування у різних галузях знань, забезпечуючи тим самим розвиток міждисциплінарних підходів сучасного наукового знання. Так уможливилася різногалузєва методологічна інтеграція, сформувався єдиний науковий простір, підвищилася якість наукових досліджень, а також відкрилися нові перспективи для впровадження інновацій та розв'язання сучасних складних проблем. До прикладу, О. Маруховська-Картунова активно досліджує розвиток уявлень про наукову парадигму, аналізує парадигмальну концепцію «наукових революцій» Т. Куна та її безпосередній вплив на розвиток філософії науки (Маруховська-

Картунова, 2016). В. Пазенок переконує, що сучасна парадигмістика інтегрує знання, «які допомагають не лише з'ясувати динаміку різноманітних галузей науки, а й встановити певні спільні елементи, визначити єдність наукових структур. У ролі таких інтеграційних галузей дослідження у XX столітті виступають кібернетика, загальна теорія систем, синергетика» (Пазенок, 2001, с. 16). А. Фурман розглядає методологічну концепцію парадигми «як складне метатеоретичне утворення неklasичного типу наукової реальності» (Фурман, 2013) та характеризує її переваги й недоліки, спроєктовані на сучасний дискурс філософії та науки. С. Єрмакова, О. Іванова та М. Буренко розмежовують поняття «парадигма», «освітня парадигма», та «парадигма вищої освіти» і окреслюють особливості парадигми вищої освіти в Україні: інформатизацію, формування професійної компетентності, технологічність, цифровізацію, інноваційність, науковість, неперервність освітнього процесу, безпечність та стабільність, інтернаціоналізацію, інтеграцію, гуманізацію тощо (Єрмакова, 2023). Попри таку дослідницьку зацікавленість, однак, розгляд наукової парадигми як феномену в міждисциплінарному контексті все ще достатньо не опрацьований, що ми й намагатимемося вирішити в межах запропонованої роботи.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування наукової парадигми як феномена та розгляд його специфіки у координатах міждисциплінарних наукових практик. Першочерговою необхідністю нашого дослідження є аналіз історичних передумов виникнення поняття «наукова парадигма»; розгляд парадигмальних концепцій Т. Куна, І. Лакатоса, К. Поппера; вивчення взаємозв'язку наукової парадигми з сучасним пізнанням; показ того, як наукові революції та методологічні інтеграції трансформували уявлення про парадигму, а міждисциплінарні дослідження сформували нові її моделі.

Наукова парадигма, що виступає формою організації та розвитку наукового знання стала об'єктом нашого дослідження, а специфіка її функціонування в міждисциплінарному контексті – його предметом.

Методи дослідження. Дієвим у роботі виявився метод теоретичного аналізу та синтезу, за допомогою якого ми систематизували наукові підходи до розгляду парадигми як феномена; історико-логічний метод дозволив простежити еволюцію поняття у різних часових проміжках; застосування порівняльного аналізу показало спільні та відмінні риси численних парадигмальних моделей та методологічних шкіл; структурно-функціональний метод визначив роль парадигмальних елементів у процесі організації знань; міждисциплінарний підхід став нашою базовою методологічною стратегією, яка дозволила одночасно інтегрувати різні системи наукового знання тощо.

Результати дослідження.

У XXI столітті ніхто вже не сумнівається, що наукова парадигма – це «система її вихідних категорій, ідей, положень, допущень і принципів наукового мислення, що дозволяє давати несуперечливе пояснення досліджуванім явищам, вибудовувати теорії й методи, на основі яких реалізуються дослідження» (Сенкевич, 2021, с. 168). Однак такому формулюванню передувала складна історія становлення, що сягала своїм корінням філософського осмислення природи наукового знання і пройшла шлях від класичного отождествлення науки з лінійним процесом накопичення фактів до уявлень про неї, як про динамічну систему, що чергувала періоди стабільності та епістемологічні зрушення. Філософія позитивізму, що вважала наукову істину об'єктивною та універсальною, у XVII–XIX століттях забезпечила домінування раціоналістичної моделі. Але новий світогляд на початку XX століття поставив під сумнів істину, що наукова методологія і знання є незмінними.

Неопозитивісти закликали логічно та емпірично обґрунтувати наукові твердження, однак їх надмірна схильність до верифікаційних критеріїв, відмежувавшись від історичної зміни знань і ролі наукових спільнот, виявилася обмеженою та стала поштовхом до появи концепції парадигмальності. Вагомий внесок у трактування науки зробив К. Поппер (Popper, 2002), переконуючи, що наукову теорію неможливо довести остаточно, тому вона завжди існує у статусі тимчасово не спростованої. Такий погляд дослідника спровокував дискусію про темпоральність наукового знання та механізми, що рухають його вперед. У 1960-х роках Т. Кун теоретично оформив термін «парадигма» у книзі «Структура наукових революцій», назвавши науку соціально організованою діяльністю, в основі поетапного розвитку якої лежить узгоджена система знань, уявлень і норм – парадигма. Вона, на думку вченого, «об'єднує членів наукового співтовариства, і, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму» (Кун, 2001, с. 188). Кун довів, що науковий прогрес формують фази «нормальної науки», кризового стану та революцій, а в їх межах змінюються парадигми. Як наслідок, наука стала відкритою, дискусійною та історично змінною системою.

Наступний етап у розвитку парадигмальності пов'язаний з іменем І. Лакатоса, що порівнював функціонування парадигми з «жорстким ядром» теорії, що має «захисний пояс» допоміжних гіпотез (Lakatos, 1970). Друга половина XX століття інтерпретує парадигму крізь так званий постпозитивістський підхід, орієнтуючись на соціології знання, конструктивізм, герменевтиці тощо. Визнається соціальна зумовленість наукової діяльності, яка приділяє більше уваги міжособистісним, комунікативним і культурним факторам, а не

виключно раціоналізмові. Так парадигмальний феномен виходить за межі методологічної категорії та стає інструментом аналізу наукових традицій, інтелектуальної взаємодії та трансформації знань.

Констатація факту, що об'єктивістсько-лінійна модель наукового розвитку змінилася на дискретну, а сам він став соціально та культурно зумовленим, заклала основу для сучасного міждисциплінарного погляду на науку, парадигма якої забезпечує взаємодію різних галузей знань, а в її межах формуються нові пізнавальні горизонти. Як стверджує Л. Малиш, «існування парадигм суттєво спрощує діяльність учених, позбавляючи їх необхідності пояснювати засадничі положення теорії чи обґрунтовувати певні поняття. Також на основі парадигми здійснюється відбір релевантних наукових проблем, окреслюється алгоритм розв'язання та обмежується коло їхніх вирішень» (Малиш, 2016, с. 5).

Якщо детальніше розглянути взаємозв'язок наукової парадигми з міждисциплінарним характером сучасного пізнання, то ми побачимо, що це багатовимірний, динамічний, однак надзвичайно конфліктогенний процес, через який наука у XXI столітті отримала епістемологічну структуру. Простіше кажучи, панівна наукова парадигма, з одного боку, визначає норми, межі та методологічну основу міждисциплінарних ініціатив, а з іншого – міждисциплінарний підхід долає кордони та дозволяє переосмислювати і трансформувати парадигмальні правила. Виходом з такої парадоксальної ситуації може стати пошук сумісних онтологій, методологій, критеріїв та орієнтацій, що будуть прийнятними для нових інтеграційних проєктів.

Існує кілька тактик, що можуть забезпечити коректну взаємодію між парадигмами та міждисциплінарністю:

- Трансляція ідей – використання термінів, концептів та моделей однієї дисципліни, які стануть такими ж «зручними» для іншої (boundary objects / граничні об'єкти). Наприклад, поняття «модель» або «мережа» однаково успішно функціонують у фізиці, біології, соціології та інформатиці та допомагають забезпечити спільну мову для співпраці.

- Утворення «торговельних зон» (trading zones) – локалізація комунікативного простору, у якому представники різних наукових шкіл погоджують спільні протоколи співпраці та, зберігаючи власну парадигмальну автономію, обирають прийнятну для усіх методологію.

- Евристична синергія – утворення нових методів та гіпотез шляхом зіткнення різних підходів. Таким способом, наприклад, утворилися міждисциплінарні когнітивні науки, що синтезувавши психологічні, лінгвістичні, інформаційні та філософські знання, почали вивчати мислинневі та пізнавальні процеси людини і штучного інтелекту тощо.

Ми вже згадували, що міждисциплінарність можна сприймати за рушій парадигмальних змін. Це відбувається тоді, коли прагнення інтеграції виходить за межі тієї парадигми, в межах якої мало б існувати. Тоді невідповідність дійсності та очікування переростає в кризу, а вона є поштовхом до парадигмального зсуву. Так виникла, наприклад, молекулярна біологія, в якій поєдналися хімічні, фізичні та біологічні методи і прийоми, що спровокували перегляд традиційного погляду на спадковість і життєві процеси. Схожі тенденції простежуються й у сучасних міждисциплінарних напрямках – системній біології, біоетиці, цифровій гуманітаристиці та сталому розвитку. Усі вони, застосовуючи вже відомі інструменти різних дисциплін, породжують власні концептуальні рамки-конкуренти традиційним парадигмам і у певних контекстах можуть витіснити їх за межі.

Звичайно, інтеграція в науці не завжди відбувається легко. Її часто можуть затримувати або ускладнювати процеси так званої епістемологічної несумісності. Відбувається це тоді, коли наукові парадигми ґрунтуються на абсолютно різних онтологічних припущеннях та таких же епістемологічних методах і стандартах, що унеможливають пряме «запозичення» термінів або результатів дослідження. Виходом із такої ситуації стає пошук інструментів метакомунікації – узгоджених протоколів, спільних математичних або обчислювальних формалізмів, проміжних понять тощо, а також інституційних форм підтримки таких, як міждисциплінарних центрів, спільних грантів, навчальних програм.

Не слід забувати також про інституційні та культурні фактори. Парадигмальна інерція, скажімо, підсилюється за допомогою традиційних академічних структур: факультетів, департаментів, журнальних редакцій, застарілих навчальних програм і звичних методів оцінювання. Успішна ж міждисциплінарна практика потребує зміни у нагородженні за труди, побудови адаптивних структур і нової освіти, яка б поєднала всебічну підготовку теорії з фаховими компетенціями суміжних галузей знань. Такими освітніми інноваціями можуть стати міждисциплінарні програми для магістрів і докторів, курси наукової комунікації та командної роботи – важливої ланки у формуванні місточків між парадигмами.

Коли відбувається інтеграція наукових парадигм, стимулюється розвиток інновацій, з'являються нові методи і теорії, вирішуються складні завдання прикладного типу, які вже не обмежуються рамками однієї дисципліни, підвищується соціальна релевантність науки тощо. Викликом для дослідника можуть стати ймовірні ризики, коли задія інтеграції спрощуються або редукуються складні дисципліни, розпорошується методологічна відповідальність,

а міждисциплінарне «проникнення» відбувається поверхнево, не маючи під собою глибокого теоретичного підґрунтя. Тоді створюється хибне відчуття, що проблеми не існує, бо її ніхто адекватно не перевіряє, не узгоджує стандарти й не пише трансдисциплінарних рецензій.

Лише стратегічні підходи здатні забезпечити продуктивний зв'язок між науковими парадигмами та міждисциплінарністю. До них відносяться такі складові:

- розробка методологічних протоколів, у яких поєднуються різноманітні дані та валідаційні стратегії;
- інституційна підтримка довготривалих міждисциплінарних проєктів – гнучка форма оцінювання та фінансування;
- розвиток освітніх програм, які формують компетентності у сфері методологічного плюралізму, комунікації та етичної відповідальності;
- стимуляція «перехідних» дисциплін і концептів, здатних виявляти спільні точки дотику для різних парадигм (як-от, теорії складних систем, інформаційні підходи, моделі мереж).

У процесі створення нової парадигми науки міждисциплінарність виконує цілий ряд функцій:

– Стимулює переосмислення наукової методології. Під час інтеграції різногалузевих підходів наукові проблеми можуть формулюватися по-новому, змінюючи критерії їх істинності, а дослідницькі парадигми – уточнюються. Тому, без синтезу психології, нейробіології, лінгвістики, інформатики та філософії свідомості не утворилися б когнітивні науки, а без міждисциплінарних практик не виникла б біоінформатика, соціальна нейронаука та цифрова гуманітаристика – сучасні науки, що вже формують власні мікропарадигми, здатні у перспективі стати домінуючими моделями науки.

– Виступає каталізатором наукових революцій та інновацій. Різні методологічні традиції, взаємодіючи, створюють когнітивний прорив. Справа в тому, що парадигмальна конкуренція перетворює прикордонні знання на простір, де зароджуються нові концептуальні структури, які можуть позмагатися з усталеними способами пізнання. Так відбувався розвиток квантової механіки, у природознавстві впроваджувався системний аналіз, а у соціогуманітарних науках впроваджувалося математичне моделювання тощо.

– Формує нові типи наукової взаємодії та комунікації, змінюючи соціальну організацію наукової спільноти. Парадигма вже не асоціюється виключно із дисциплінарним утворенням, а набуває характеру мережі, у якій вільно циркулюють ключові ідеї різних галузей знань, а їх дослідницькі структури стають гнучкими і мобільними, адаптуючи сучасну науку до реалій швидкозмінного цифрового середовища.

Висновки.

Досліджуючи феномен наукової парадигми крізь призму міждисциплінарного підходу, ми встановили, що розвиток науки в історичній перспективі відбувався комплексно і визначався внутрішніми епістемологічними чинниками та зовнішніми соціокультурними впливами. Увівши в науковий обіг термін «парадигма», такі дослідники як Т. Кунн, І. Лакатос і К. Поппер прагнули пояснити нерівномірність та революційність наукового прогресу.

З'ясовано, що наукові революції викликають трансформацію базових засад пізнання, змінюючи методологічні, світоглядні й комунікативні основи наукової діяльності. У цих процесах ключову роль відіграє взаємодія різних дисциплін, оскільки саме міждисциплінарний простір стає середовищем для появи нових ідей, інтелектуальних синтезів та інноваційних дослідницьких практик. Інтеграція методів і концептів сприяє формуванню нових парадигмальних моделей, які відзначаються складністю, відкритістю та гнучкістю.

Рушійною силою сучасного наукового розвитку

є міждисциплінарність. Вона забезпечує перехід від традиційних та обмежених рамками парадигм до так званої мережевої, інтегративної та динамічної структури знання. Лише такий вимір дозволяє науковій парадигмі стати чимось більшим, ніж просто теоретичною конструкцією, а ще отримати статус універсального механізму, що забезпечує самооновлення науки в тих умовах, коли невпинно зростає складність глобальних викликів та інтелектуальних потреб людства. Таким чином, міждисциплінарні дослідження є фундаментом для розвитку сучасної науки, адже забезпечують утворення нових парадигм, інтегруючи наукові методи й концепти, переосмислюючи онтологічні та епістемологічні засади наукового пізнання, генеруючи інноваційні моделі та наукові напрями, змінюючи форму організації та комунікації наукової спільноти тощо. Саме тому, під міждисциплінарністю слід розуміти не лише форму наукової взаємодії, а й механізм суттєвої трансформації парадигмальних структур, що дозволяє науковцям комплексно, адаптивно та відкрито пізнавати реальність.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Добронравова, І. (Ред.). (2018). *Філософія науки*. Київ: ВПЦ «Київський університет». http://wokinfo.com/media/pdf/wok_fs_rs.pdf
- Єрмакова, С., Іванова, О., & Буренко, М. (2023). Парадигма вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття. *Академічні візії*, 16, 1–8. <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/166>
- Карась, А. (2003). *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях*. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Кун, Т. (2001). *Структура наукових революцій*. Київ: Port-Royal. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kun_Tomas/Struktura_naukovykh_revoliutsii.pdf
- Малиш, Л. (2016). Основні підходи до вивчення структури дослідницької методології. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 187, 3–7. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6f6e47c1-e30a-4279-abe3-b8aa3bd23d6d/content>
- Маруховська-Картунова, О. (2016). Філософія науки щодо визначення понять «парадигма» і «зміна парадигм» та концепції «наукових революцій» Т. Куна. *Гілея: науковий вісник*, 111, 196–200. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/materiali-konferentsij/marukhovska-kartunova_0035.pdf
- Пазенок, В. (2001). До проблеми становлення сучасної світоглядної парадигми. *Наукові записки. Серія: Філософія та релігієзнавство*, 20, 11–19. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e3a1487-dd39-487d-86b1-541d61fla641/content>
- Сенкевич, Г., Хілько, А., & Аксьонов, О. (2021). Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 32(71), 168–174. https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/part_3/31.pdf
- Фурман, А. (2013). Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*, 3, 72–85. <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/670>
- Lakatos, I. (1970). History of science and its rational reconstructions. *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, 1970, 91–136. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-010-3142-4_7
- Popper, K. (2002). *The logic of scientific discovery*. London: Routledge. <https://philotextes.info/spip/IMG/pdf/popper-logic-scientific-discovery.pdf>

REFERENCES

- Dobronravova, I. (Ed.). (2018). *Filosofia nauky* [Philosophy of science]. Kyiv: Kyiv University Publishing Center. http://wokinfo.com/media/pdf/wok_fs_rs.pdf
- Furman, A. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psychology and Society*, 3, 72–85. <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/670>
- Karas, A. (2003). *Filosofia hromadianskoho suspilstva v klasychnykh teoriiakh i neklasychnykh interpretatsiakh* [The philosophy of civil society in classical and non-classical theories]. Kyiv; Lviv: Ivan Franko Lviv National University Publishing Center. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004613>
- Kuhn, T. (2001). *Struktura naukovykh revoliutsii* [The structure of scientific revolutions]. Kyiv: Port-Royal. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kun_Tomas/Struktura_naukovykh_revoliutsii.pdf

- Lakatos, I. (1970). History of science and its rational reconstructions. *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, 1970, 91–136. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-010-3142-4_7
- Malysh, L. (2016). Osnovni pidkhody do vyvchennia struktury doslidnytskoi metodolohii [Basic approaches to studying the structure of research methodology]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologichni nauky*, 187, 3–7. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6f6e47c1-e30a-4279-abe3-b8aa3bd23d6d/content>
- Marukhovska-Kartunova, O. (2016). Filosofiia nauky shchodo vyznachennia poniat “paradyhma” i “zmina paradyhm” ta kontseptsii “naukovykh revoliutsii” T. Kuhna [Philosophy of science on the concepts of paradigm and paradigm shift]. *Hileia: Scientific Bulletin*, 111, 196–200. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/materiali-konferentsij/marukhovska-kartunova_0035.pdf
- Pazenok, V. (2001). Do problemy stanovlennia suchasnoi svitohliadnoi paradyhmy [On the problem of forming a modern worldview paradigm]. *Naukovi zapysky. Series: Philosophy and Religious Studies*, 20, 11–19. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e3a1487-dd39-487d-86b1-541d61f1a641/content>
- Popper, K. (2002). *The logic of scientific discovery*. London: Routledge. <https://philotextes.info/spip/IMG/pdf/popper-logic-scientific-discovery.pdf>
- Senkevych, H., Khilko, A., & Aksonov, O. (2021). Teoriia naukovykh paradyhm yak model i metodolohiia naukovooho znannia [Theory of scientific paradigms as a model of scientific knowledge]. *Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Philology. Journalism*, 32(71), 168–174. https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/part_3/31.pdf
- Yermakova, S., Ivanova, O., & Burenko, M. (2023). Paradyhma vyshchoi osvity v umovakh viiny ta hlobalnykh vyklykiv XXI stolittia [The paradigm of higher education in the context of war and global challenges of the 21st century]. *Akademichni vizii*, 16, 1–8. <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/166>

Collective Memory and the Philosophy of History in Representations of the Traumatic Experience of Sovietization in Culture and Thought

UDC 3130.2:316.7:94(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172646>**Marynets Nadiia****Ph.D., Assoc. Prof.,** <https://orcid.org/0000-0003-0582-9582>, marynets2020@gmail.com**Syladii Ivan****Dr.Sc., Full Prof.,** <https://orcid.org/0000-0001-5522-275X>, ivan.siladiy@kmf.org.ua*Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian University (Beregszász, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of the topic. The modern stage of development of Ukrainian society is characterized by an urgent need to rethink national identity and restore historical justice. The Soviet period left deep traumas in the collective memory, which still influence the ways of thinking, value orientations, and intellectual self-awareness of Ukrainians. The historical trauma of Sovietization appears not only as a past event but as a complex psychosocial phenomenon that determines models of social behavior and forms a 'split memory' where national-emancipatory and colonial narratives coexist and conflict.

The study aims to provide a philosophical and historical analysis of the phenomenon of collective trauma caused by Sovietization, and an investigation into the mechanisms of its representation in Ukrainian culture and thought.

The results of the study indicate that the traumatic experience of Sovietization, which caused deep deformations in collective memory, is complex. Studying this trauma within the philosophy of history opens up the possibility for forming a new paradigm, as trauma is viewed as an axiological category that actualizes the issue of moral responsibility. Understanding this experience is essential for restoring the integrity of the national philosophical tradition and strengthening societal resilience.

Conclusions. The traumatic experience of Sovietization left a deep imprint on Ukrainian society, fundamentally changing its collective memory and intellectual trajectory. Overcoming the crisis of collective memory requires the definitive rejection of the colonial interpretative model and the affirmation of a nationally emancipatory perspective. This contributes to establishing a philosophical culture oriented toward critical thinking and spiritual independence, which is crucial for restoring the violated continuity of cultural and historical experience and ensuring the nation's resilience.

Keywords: Historical trauma, collective memory, philosophy of history, Sovietization, culture, consciousness

Колективна пам'ять і філософія історії у репрезентаціях травматичного досвіду радянської в культурі та мисленні

Маринець Надія, Силадій Іван*Закарпатський угорський університет ім. Ф. Ракоці II (Берегове, Україна)*

Анотація.

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується гострою потребою у переосмисленні національної ідентичності та відновленні історичної справедливості. Радянський період залишив глибокі травми в колективній пам'яті, які й досі впливають на способи мислення, ціннісні орієнтири та інтелектуальну самосвідомість українців. Історична травма радянської постає не лише як подія минулого, а як комплексне психосоціальне явище, що визначає моделі суспільної поведінки та формує «розщеплену пам'ять», де співіснують та конфліктують національно-емансипаційні та колоніальні нарративи.

Метою дослідження є філософсько-історичний аналіз феномену колективної травми, спричиненої радянською, та дослідження механізмів її репрезентації в українській культурі й мисленні.

Результати дослідження полягають у тому, що травматичний досвід радянської, який спричинив глибокі деформації колективної пам'яті, має комплексний характер. Вивчення цієї травми у філософії історії відкриває можливість для формування нової парадигми, оскільки травма розглядається як аксіологічна категорія, що актуалізує питання моральної відповідальності. Осмислення цього досвіду необхідне для відновлення цілісності національної філософської традиції та зміцнення стійкості суспільства.

Висновки. Травматичний досвід радянської залишив глибокий відбиток на українському суспільстві, кардинально змінивши його колективну пам'ять та інтелектуальну траєкторію. Подолання кризи колективної пам'яті вимагає остаточного відкидання колоніальної моделі осмислення та утвердження національно-емансипаційної перспективи. Це сприяє становленню філософської культури, орієнтованої на критичне мислення та духовну самостійність, що є критично важливим для відновлення порушеної спадкоємності культурно-історичного досвіду та забезпечення стійкості нації.

Ключові слова: Історична травма, колективна пам'ять, філософія історії, радянська, культура, мислення

Стаття надійшла / Article arrived: 13.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 26.12.2025

Вступ.

З кінця XX століття стало можливим відкрити осмислення радянської філософської спадщини як передумови подолання ідеологічної залежності та відновлення цілісності національної філософської традиції. Аналіз цього періоду дозволяє сформулювати нову філософію історії, що ґрунтується на ідеях свободи, відповідальності та культурної автономії. Дослідження, з огляду на його міждисциплінарний характер, поєднує філософський, соціологічний, психологічний та культурологічний аспекти, що дозволяє осмислити історичну травму як комплексне психосоціальне явище, інтегруючи понятійне розмаїття. Розгляд травми у філософії історії як аксіологічної категорії, актуалізує питання моральної відповідальності за досвід минулих поколінь.

Метою роботи є філософсько-історичний аналіз феномену колективної травми, спричиненої радянською, та дослідження механізмів її репрезентації в українській культурі й мисленні. Дослідження спрямоване на виявлення деструктивного впливу тоталітарного режиму на культурну пам'ять, аналіз конфлікту пам'яті та моделей у сучасному соціумі, а також обґрунтування шляхів подолання постколоніального синдрому через критичну деконструкцію радянського досвіду та його переосмислення в мистецьких і філософських практиках.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Теоретичну основу для вивчення того, як суспільства опрацьовують своє минуле представлено у працях М. Гальбвакса, Я. Ассмана, П. Нора та інших дослідників. Моріс Гальбвас (1992) вперше ввів поняття колективної пам'яті, підкресливши її соціальну обумовленість, тоді як Ян Ассман розрізнив її форми: стабільну культурну (через інститути) та плинну комунікативну (через повсякденну взаємодію). Це розмежування є методологічною основою теорії Ассмана (2004, с. 55). П. Нора (концепція «місць пам'яті») зосередив увагу на тому, як суспільства конструюють та фіксують своє минуле в сучасну епоху (1989). Авторами книги *Cultural Trauma and Collective Identity* (Бернар Гізен та інші, 2004) розроблено теоретичну модель «культурної травми», пояснюється, як соціум "конструює" травму, перетворюючи події (такі як Голокост, рабство у США) на визначальні для колективної ідентичності.

В українському науковому дискурсі питання історичної травми, колективної пам'яті та впливу радянської на культуру й мислення активно розробляються багатьма дослідниками. Зокрема, дослідження Оксани Кісь зосереджуються на тому, як жінки переживали та зберігали пам'ять про історичні травми, а саме про Голодомор і радянські репресії (ГУЛАГ). Тамара Гундорова здійснює дослідження культурної травми, спричиненої радянським тоталітаризмом, і постколоніальні аспекти української

літератури та культури. Її книга «Транзитна культура і постколоніальна травма» (2024) є важливою в розумінні впливу радянської на мислення. Вплив радянської спадщини та неоднозначних історичних подій, на сучасну українську суспільно-політичну думку, розкрито у працях Георгія Касьянова. Автор вивчає політику пам'яті та націоналізму у пострадянській Україні (Касьянов, 2014, 2020).

Результати дослідження.

Радянський період в історії української філософії позначився глибокими травмами колективної пам'яті, що вплинули на способи мислення, ціннісні орієнтири та інтелектуальну самосвідомість суспільства. Усвідомлення необхідності критичного вивчення радянської філософської спадщини постає перед сучасними дослідниками як передумова подолання ідеологічної залежності й відновлення цілісності національної філософської традиції. Саме через аналіз цього травматичного досвіду відкривається можливість формування нової філософії історії, яка ґрунтується на ідеях свободи, відповідальності та культурної автономії.

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що історична травма постає як комплексне психосоціальне явище, що охоплює емоційний стан, способи осмислення та інтерпретації досвіду, переданого між поколіннями, який формує колективну ідентичність і визначає моделі суспільної поведінки. Її вивчення має міждисциплінарний характер, оскільки поєднує соціологічний, психологічний, культурологічний та філософський аспекти. У науковому обігу для позначення цього феномену вживають низку термінів, серед яких «культурна травма», «колективна травма», «міжгенераційна травма», «колоніальна травма». Наведене понятійне розмаїття відображає складність процесу засвоєння травматичного досвіду на індивідуальному та водночас на колективному рівні. Історична травма, з огляду на її масштабність, передбачає спільну ідентичність, колективне переживання події та її тривалий вплив на фізичне і ментальне здоров'я спільноти, а також на стійкість суспільства загалом (Семененко, Кулик, & Цихуляк, 2025, с. 85).

З огляду на зазначене, історичні травми позначаються на внутрішньому світі індивіда, а також формують культурну парадигму суспільства. Вони стають чинником, який визначає способи колективного реагування на минуле, механізми пам'ятання і забуття, а також моделі інтерпретації історичного часу. Зокрема, у філософії історії травма розглядається як аксіологічна категорія, що актуалізує питання моральної відповідальності за досвід минулих поколінь. Водночас її осмислення у межах сучасної гуманітаристики дозволяє простежити, як колективні уявлення про страждання перетворюються на символічні коди культури, зокрема через мистецтво, літературу, архітектуру пам'яті.

Важливо зазначити, що історичні травми часто мають акцидентальний характер, тобто виникають унаслідок випадкових або непередбачуваних подій. Проте саме ця непередбачуваність відкриває можливість для переосмислення історії, створення альтернативних сценаріїв розвитку та подолання детермінізму в історичній свідомості. У цьому контексті акцидентальність стає методологічним мірилом до розуміння динаміки колективної пам'яті, тобто вона дозволяє осмислити, як випадкові події стають точками біфуркації у процесі культурної еволюції. Наприклад, раптові суспільні катастрофи такі, як війни, революції, тоталітарні експерименти, змінюють політичні системи й сам спосіб мислення, породжуючи нові смисли та механізми самоідентифікації.

З позиції сучасних досліджень, історичні травми мають соціокультурні та біологічні виміри. Мова йде про можливість міжгенераційної передачі травматичного досвіду через наративи, а також на рівні тілесної пам'яті, епігенетичних змін, що впливають на здоров'я та поведінку нащадків. Наведений аспект поєднує психологічні та нейронаукові моделі пояснення колективного досвіду, формуючи інтегровану картину взаємозв'язку між індивідуальним і соціальним виміром історичної пам'яті (Семененко, Кулик & Цихуляк, 2025, с. 85).

Трансформація від осмислення феномену травми до аналізу механізмів її культурної трансляції дає підстави говорити про роль колективної пам'яті у формуванні національної ідентичності. Саме завдяки колективній пам'яті створюється й підтримується культурна спадщина, що визнається спільним надбанням певної нації та людства загалом. Проте в умовах радянзації цей процес в Україні зазнав масштабних деформацій. У XX столітті український народ пережив катастрофічні події, а саме репресії, голодомори, етноцид, які призвели до фізичних утрат й до руйнування структур культурної пам'яті. Унаслідок цього було порушено спадкоємність культурно-історичного досвіду, вироблену століттями, а колективна пам'ять опинилася під тотальним ідеологічним контролем (Чик, 2015, с. 114).

Прикладом деструктивного впливу радянського режиму на культурну пам'ять є системне нищення архівів, бібліотечних фондів, мистецьких шкіл і традицій, а також репресії проти представників української інтелігенції. Ознаки такої поведінки спричинили фізичне знищення носіїв культурної спадщини, а також трансформацію символічних систем, у рамках яких формувалася національна самосвідомість. Колективна пам'ять у цей період втратила функцію самовідтворення, перетворившись на інструмент ідеологічного впливу.

При цьому історична пам'ять українців зазнала глибоких деформацій унаслідок тривалого

перебування в умовах бездержавності, культурної асиміляції та політичного тиску. Попри це, саме культура стала тим середовищем, у якому пам'ять зберігалася, трансформувалася й виживала, виконуючи роль духовного сховища національної ідентичності. На сучасному етапі історична пам'ять перебуває у стані кризи, що виявляється у співіснуванні в колективній свідомості різних, часом суперечливих, проєкцій минулого. Одну з них формує власне український наратив, заснований на прагненні до самостійності, культурного відродження та історичної правди. Інша – малоросійська, що включає проросійські та радянські компоненти, утверджені десятиліттями імперського та тоталітарного впливу. Ці дві моделі пам'яті не є взаємодоповнювальними – навпаки, вони часто вступають у конфлікт, створюючи у суспільній свідомості антагоністичні картини історії, що ускладнює формування цілісного історіософського бачення (Шершова, 2021, с. 265).

З огляду на це, проблема кризи колективної пам'яті в українському суспільстві виходить за рамки історіографічного аналізу й набуває світоглядного виміру. У контексті філософії історії вона постає як зіткнення двох систем інтерпретацій: колоніальної та національно-емансипаційної. Колоніальна модель пам'яті відтворює наратив залежності, що легітимізує імперський порядок і применшує значення українського культурного досвіду. Натомість емансипаційна модель апелює до історичної правди, вільного самовираження та відновлення зв'язку з власною традицією. У сучасній культурі цей конфлікт виявляється через художні практики, публічні дискусії, діяльність інститутів пам'яті та музейні наративи, які стають ареною боротьби між двома баченнями історичного минулого.

Як приклад наведеної боротьби можна продемонструвати переосмислення радянського досвіду, який тривалий час формував спотворену історичну свідомість. Різні покоління українців упродовж радянського періоду були позбавлені доступу до інтелектуальних і мистецьких надбань Розстріляного Відродження – феномену, що уособлював спробу модерного українського мислення поєднати гуманізм, національну самобутність і європейські культурні орієнтири. Системна ізоляція суспільства від цих здобутків призвела до втрати безперервності культурної тяглості, що своєю чергою вплинуло на формування колективної ідентичності. Замість автентичної історичної пам'яті утвердилася спотворена версія минулого, нав'язана через механізми пропаганди, соцреалістичну літературну критику та контрольовані медіа (Сірик, 2018, с. 136).

Варто підкреслити, що процес радянзації руйнував національну культуру, а також створював ілюзію єдиної «радянської» ідентичності, яка витісняла локальні, зокрема українські, історичні наративи. Це спричинило появу «розщепленої

пам'яті», коли офіційні образи минулого суперечили родинним і локальним спогадам. Унаслідок цього суспільство опинилося в ситуації, коли істина про минуле стала предметом заборон і фальсифікацій. Приклади підміни історичних фактів особливо виразно простежуються в радянській культурній політиці: героїзовані постаті колонізаторів заміщували справжніх борців за національну свободу, а трагедії українського селянства зводилися до статистичних даних без етичного виміру.

Фальсифікаційний дискурс радянської доби, який формувався десятиліттями, продовжує проявляти життєздатність і сьогодні. Його наслідки можна спостерігати в сучасних інформаційних війнах, у маніпуляціях з історичною пам'яттю, у намаганнях відновити імперські міфи та виправдати репресивні політичні практики минулого. У цьому контексті осмислення радянського спадку набуває особливого значення для сучасної української філософії історії, яка прагне критично деконструювати колоніальні міфи й виробити нову етичну парадигму пам'яті – таку, що ґрунтується на визнанні травми, співпереживанні та відповідальності за збереження історичної правди.

Відзначимо у цьому плані звернення сучасного українського мистецтва до теми радянської травми: у кінематографі (наприклад, стрічка С. Лозниці «Донбас» (2018)), у літературі (твори О. Забужко, Ю. Андруховича, С. Жадана), у сучасному театрі та перформансах. Наведені репрезентації створюють простір для публічного проговорення болісного минулого, повертають голоси забутих поколінь і сприяють переосмисленню історії не як набору фактів, а як досвіду, що формує моральну свідомість спільноти. З огляду на це колективна пам'ять у процесі подолання травматичного спадку радянської постає як активна форма культурного самопізнання, що інтегрує травму в нову систему цінностей і змістів.

Трагічні наслідки радянського тоталітаризму, відображені в українській літературі, позначилися на творчих долях окремих митців та в цілісному функціонуванні літературного процесу загалом. Ураження торкнулося кількох взаємопов'язаних рівнів: особистісного (через індивідуальні біографії письменників, їхній психологічний досвід і творчу самореалізацію); інтелектуального (через спотворення літературознавчих методологій та цензурні обмеження в інтерпретації текстів); естетичного (через трансформацію літературно-мистецьких явищ); організаційного (через руйнування незалежних творчих спілок і груп) (Сірик, 2018, с. 139). Зазначені деформації стали історичним фактом та водночас глибокою колективною травмою, що зумовила зміну парадигми культурної пам'яті в цілому.

Прикладом цього процесу можна назвати події Розстріляного Відродження, представники якого – М. Хвильовий, М. Куліш, Л. Курбас, М. Зеров – постали

символами одночасно зламаної і нескороєної культурної тягlostі. Їхня творчість стала репрезентацією інтелектуального спротиву радянській ідеології та свідченням того, як культурна пам'ять зберігає досвід травми навіть у стані примусового мовчання. Через репресії, замовчування й фальсифікації пам'ять про цих діячів тривалий час була витіснена з офіційного канону, однак поступово повертається у сучасний гуманітарний дискурс як чинник відновлення історичної безперервності національної культури.

З огляду на це, процес осмислення травматичного минулого набуває особливого значення для формування сучасної української ідентичності. Радянська політика пам'яті, спрямована на витіснення або перекозчення правдивих наративів, призвела до створення альтернативних, суперечливих моделей історичного бачення.

Попри довготривалий вплив радянської ідеології, в українській культурі простежується поступова консолідація меморіального простору. Від хаотичності пам'яттєвих проявів XIX – початку XXI століття культура переходить до формування структурованої системи символічних орієнтирів. Визначальною складовою цього процесу є утвердження «місць пам'яті», пов'язаних із державотворенням, визвольними змаганнями, духовними й культурними постатями (Кислюк, 2016, с. 102-103), оскільки такі меморіальні осередки формують історичну неперервність і сприяють колективному осмисленню минулого.

Водночас спостерігається зміщення колишнього радянського сегмента пам'яті на периферію культурного простору. Це не означає його повного зникнення, а радше – переінтерпретацію через критичне осмислення, дистанціювання й культурне перевизначення. Як приклад можна навести переосмислення радянських топонімів, пам'ятників та образів у мистецтві: вони або вилучаються з публічного простору, або отримують нове смислове наповнення, що сприяє символічному очищенню й оновленню культурної свідомості.

Подолання впливу радянського минулого, особливо у сфері філософського знання, потребує не замовчування, а ґрунтовного вивчення його засадничих принципів і світоглядних постулатів. Змістовно це стосується аналітичного опрацювання досвіду з метою подальшого розпредетнення, критичного осмислення та звільнення від ідеологічних нашарувань. Саме через дослідження внутрішніх суперечностей радянської філософії стає можливим вироблення цілісного розуміння процесів, що сформували українську інтелектуальну традицію у XX столітті (Козій, 2018, с. 39-40).

У цьому контексті важливо підкреслити, що осмислення радянського філософського спадку постає процесом відновлення філософської тягlostі, перерваної тоталітарним втручанням. Вивчення

радянської філософії дозволяє реконструювати контури інтелектуальної атмосфери того часу, зрозуміти механізми ідеологічного контролю над думкою та способи, якими окремі мислителі намагалися зберегти автономність розуму навіть у межах репресивного дискурсу.

Висновки.

Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що радянський період став для української філософії та культури епохою історичних травм, які трансформували структуру колективної пам'яті. Ця травма має комплексний характер, охоплюючи як соціокультурні виміри (руйнування інституцій, репресії проти інтелігенції), так і біологічні та психологічні аспекти, що проявляються у міжгенераційній передачі травматичного досвіду.

З'ясовано, що політика радянзації призвела до штучного переривання культурної тяглості та формування спотвореної історичної свідомості. Системне нищення носіїв української ідентичності, яскравим прикладом чого є трагедія Розстріляного Відродження, спричинило порушення спадкоємності традицій та утвердження фальсифікованих історичних наративів. Це зумовило виникнення феномену «розщепленої пам'яті», що на сучасному

етапі виявляється у світоглядному конфлікті між колоніальною моделлю пам'яті, яка легітимізує імперську залежність, та емансипаційною моделлю, що прагне відновлення історичної правди.

Важливим висновком є те, що історична травма, попри свій акцидентальний та руйнівний характер, містить потенціал для переосмислення історії. Випадковість катастрофічних подій слугують точкою змін, яка відкриває можливості на побудову інших сценаріїв майбутнього та подолання жорсткої історичної зумовленості. У цьому контексті мистецтво, література та філософія виконують терапевтичну функцію, перетворюючи страждання на символічні коди культури та створюючи простір для публічного проговорення болісного минулого.

Подолання наслідків радянського тоталітаризму неможливе шляхом простого забуття. Навпаки, необхідна ґрунтовна робота з «розпредметнення» минулого: критичний аналіз засадничих принципів радянської філософії, деконструкція колоніальних міфів та інтеграція травматичного досвіду в нову систему цінностей. Це дозволяє трансформувати колективну пам'ять з інструменту ідеологічного впливу на активну форму культурного самопізнання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ассман, Ян. (2004). *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности* / Пер. с нем. М. М. Сокольской. Языки славянской культуры. ISBN: 5-94457-176-4.
- Іщенко, Є. О. (2020). Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*, (36), 49–59.
- Касьянов, Г. (2014). Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. *Україна Модерна* – 21.
- Касьянов, Г. (2020). Розрита могила : Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті - 2000-ні) – Харків : Фоліо, 2020. – 300 с. : портр. – (Великий науковий проект).
- Кислюк, К. (2016). Меморіальний ландшафт української культури: минуле та сучасність. *Філософська думка*, (3), 90–105. https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/22/23/36?utm_source=chatgpt.com
- Кісь, О. (2016). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, 22 листопада.
- Козій, І. В. (2019). Феномен української радянської філософії. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 21(12), 34–41. <https://doi.org/10.15421/1718162>
- Маклюк, О. & Бессонова, М. (2023). Історичні колективні травми: особливості прийняття та подолання. *Емінак*, 3(43), 273–293.
- Семененко, А., Кулик, В., & Цихуляк, І. (2025). Філософські аспекти колективної пам'яті: історична травма та переосмислення минулого. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 28(2), 80–87. <https://doi.org/10.15421/172542>
- Сірик, Л. (2018). Трагічні і травматогенні наслідки радянської політики в галузі української літератури. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*, 6(13), 127–140.
- Ткачук, Б. В. (2024). *Феномен української культурної пам'яті як предмет філософсько-культурологічного аналізу*. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 033 Філософія. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.
- Чик, А. (2015). Роль колективної пам'яті у цивілізаційному поступі українства. *Українознавчий альманах*, (18), 110–114. https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/36?utm_source=chatgpt.com
- Шершова, Т. (2021). Культурна пам'ять у контексті формування національної ідентичності. У *Człowiek w historii vs historia człowieka*. Monografia zbiorowa (С. 264–270). Warszawa-Paryż.
- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztopka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press. <https://www.ucpress.edu/book/9780520235732/cultural-trauma-and-collective-identity>
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/O/bo3643033.html>
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. *Representations*. P. 26. <https://doi.org/10.2307/430978>

REFERENCES

- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press. <https://www.ucpress.edu/book/9780520235732/cultural-trauma-and-collective-identity>
- Assmann, J. (2004). *Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti*. (M. M. Sokol'skaya, Trans.). Moscow: Yazyki slavyanskoi kul'tury. (Original work published in German in 1992). ISBN: 5-94457-176-4.
- Chyk, A. (2015). The Role of Collective Memory in the Civilizational Progress of Ukrainians. *Ukrainoznavchyi almanakh*, (18), 110–114.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. – Chicago. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/O/bo3643033.html>
- Ishchenko, Ye. O. (2020). Pierre Nora's Concept of "Places of Memory" in the Context of Research on Collective Memory. *Pytannia kulturolohii*, (36), 49–59.
- Kasianov, H. (2014). Historical Politics of the 1990s – early 21st century: Ukraine and the Post-Soviet Space. *Ukraina Moderna* – 21.
- Kasianov, H. (2020). *Roryta mohyla [The Dug-up Grave]: Holod [Famine], Holocaust, War in Ukrainian Historical Politics (1980s – 2000s)*. Kharkiv: Folio, 300 p. (Velykyi naukovyi proekt).
- Kis, O. (2016). Collective Memory and Historical Trauma: Theoretical Reflections Against the Background of Women's Memoirs about the Holodomor. *Ukraina Moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*, november 22.
- Kozii, I. V. (2019). The Phenomenon of the Ukrainian Soviet Philosophy. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 21(12), 34–41. <https://doi.org/10.15421/1718162>
- Kysliuk, K. (2016). Memorial Landscape of Ukrainian Culture: Past and Present. *Filosofska Dumka*, (3), 90–105.
- Makliuk, O. & Bessonova, M. (2023). Historical Collective Traumas: Features of Acceptance and Overcoming. *Eminak*, 3(43), 273–293.
- Nora P. (1989). *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*//Representations. P. 26. <https://doi.org/10.2307/430978>
- Semenenko, A., Kulyk, V., & Tsykhuliak, I. (2025). Philosophical Aspects of Collective Memory: Historical Trauma and Rethinking the Past. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(2), 80–87. <https://doi.org/10.15421/172542>
- Shershova, T. (2021). Cultural Memory in the Context of National Identity Formation. In *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa* (pp. 264–270). Warszawa-Paryż.
- Siryk, L. (2018). Tragic and Traumatogenic Consequences of Soviet Policy in the Field of Ukrainian Literature. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*, 6(13), 127–140.
- Tkachuk, B. V. (2024). *The Phenomenon of Ukrainian Cultural Memory as a Subject of Philosophical and Culturological Analysis*. [Doctor of Philosophy Thesis (Ph.D.) in Humanities, specialty 033 Philosophy]. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv.

Concept of the Community of Fate: A Socio-Philosophical Analysis

UDC 316.27:1

DOI: <https://doi.org/10.15421/172647>**Kovtun Olexandr**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>, kovtuns2008@ukr.net**Berezynets Volodymyr**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4655-5533>, vberezynets@gmail.com**Lutskevych Natalia**Master, <https://orcid.org/0000-0001-6013-6557>, lutskevich1971@gmail.com*Khmelnytsky Institute of Social Technology of University «Ukraine» (Khmelnytskyi, Ukraine)*

Abstract.

The article offers a socio-philosophical analysis of the concept of the Community of Fate (Schicksalsgemeinschaft) in the context of challenges facing the Ukrainian society during the full-scale war. The theoretical origins of the concept in the works of M. Weber, G. Simmel, and P. Baehr are investigated, along with its political connotations (Nazi rhetoric, contemporary European politics, the Chinese concept of a community with a shared future for mankind).

The aim is to clarify the heuristic and theoretical potential of the Community of Fate as a key social resource for Ukraine's survival, cohesion, and restoration under conditions of military confrontation.

Research Results. The Community of Fate is defined as a type of social community that emerges under the pressure of crisis circumstances and is characterized by intensive social solidarity, group identity, resource mobilization, and collective action aimed at overcoming shared threats. A distinction is proposed between two fundamental principles of its emergence: positive (unification for a common goal) and negative (confrontation against an external threat) Communities of Fate.

It is established that negative consolidation based on coercion (as in authoritarian regimes, for example, Putin's Russia) devalues individual participation and transforms it into fatalism (fate). In contrast, in a community founded on free choice, the individual appropriates the common destiny, transforming it into a part of their own biography, which contributes to the development of their social activity. The concept is relevant for comprehending social cohesion during a crisis and requires further development of empirical indicators.

Keywords: Community of Fate, solidarity, negative consolidation, social convergence, identity

Концепт спільноти долі: соціально-філософський аналіз

Ковтун Олександр, Березинець Володимир, Луцкевич Наталія*Хмельницький інститут соціальних технологій Університету "Україна" (Хмельницький, Україна)*

Анотація.

У статті здійснено соціально-філософський аналіз концепту «спільнота долі» (Schicksalsgemeinschaft / Community of Fate) в контексті викликів, що стоять перед українським суспільством в умовах повномасштабної війни. Досліджено теоретичні витoki концепту у творчості М. Вебера, Г. Зіммеля та П. Бера, а також його політичні конотації (нацистська риторика, сучасна європейська політика, китайська концепція спільноти єдиної долі людства). Запропоновано розмежування на позитивну та негативну спільноти долі та визначено ключові характеристики позначуваного цим поняттям явища, що включають соціальну солідарність, групову ідентичність та мобілізацію ресурсів.

Актуальність теми зумовлена необхідністю з'ясування евристичного та теоретичного потенціалу концепту спільноти долі в умовах військового протистояння, де соціальна солідарність, стійкість та мобілізація сил є основним суспільним ресурсом для виживання і відновлення українського суспільства.

Метою статті є з'ясування евристичного і теоретичного потенціалу концепту спільноти долі, а також його важливості для суспільної практики в умовах військового протистояння.

Результати дослідження. Концепт спільноти долі визначається як тип соціальної спільноти, що виникає під тиском кризових обставин, характеризується інтенсивною соціальною солідарністю, мобілізацією групових ресурсів та колективною дією заради подолання спільних загроз. Встановлено, що спільнота долі має два основоположні принципи виникнення: позитивний (об'єднання заради спільної мети) та негативний (протистояння зовнішній загрозі). Показано, що у випадку негативної консолідації на основі примусу (наприклад, в авторитарних режимах, як-от путінська Росія) участь індивіда перестає бути вільним вибором і перетворюється на фатум. У спільноті ж, що ґрунтується на вільному виборі, індивід привласнює спільну долю, перетворюючи її на частину власної біографії, що сприяє розвитку його соціальної активності. З'ясовано, що концепція є релевантною для осмислення соціальної згуртованості в умовах кризи та вимагає подальшої розробки емпіричних індикаторів.

Ключові слова: спільнота долі, солідарність, негативна консолідація, соціальна конвергенція, ідентичність

Вступ.

Актуальність. Попри втому від війни і наростання песимізму, українське суспільство зберігає єдність. Одним із індикаторів цього є рівень громадянської ідентичності, яка після 24.02.22 продовжує утримуватися на безпрецедентно високому рівні (Соціологічний моніторинг, 2025). Та все ж Україна перебуває і, вочевидь, буде перебувати ще тривалий час в умовах, коли ключовою задачею суспільства буде виживання і відновлення. В таких умовах основним суспільним ресурсом є солідарність, суспільна стійкість та мобілізація сил усього суспільства.

У цьому контексті викликає зацікавлення концепт спільноти долі, який досі залишається на периферії української соціальної науки та філософії. Саме тому, варто з'ясувати евристичний і теоретичний потенціал концепту спільноти долі, а також його важливість для суспільної практики в умовах військового протистояння, що і є метою цієї статті.

Важливими завданнями, які ми перед собою ставимо також є, по-перше, обґрунтування застосовності концепту для осмислення українського суспільства в умовах протистояння російській агресії та повоєнного відновлення; по-друге, уточнення аналітичного статусу концепту спільноти долі шляхом розмежування соціально-філософського та політичного смислів.

Аналіз досліджень та публікацій. Концепт спільноти долі сягає своїм корінням соціологічної класики. Ми зустрічаємо його і у Макса Вебера (Weber, 1922), і у Георга Зіммеля (Simmel, 1957). В сучасній науці варто згадати перш за все Пітера Бера та ізраїльського соціолога Віктора Вахштайна (Vakhshtayn, 2019). В українській науці концепт спільноти долі розглядався в контексті пандемії COVID-19 в Україні (Ковтун & Баранова, 2020), а також в дослідженні корпоративної культури (Туленков, 2014). Досить широкий вжиток концепт спільноти долі отримав у політичній риторичі, в тому числі і сучасних європейських політиків. В українській соціології та соціальній філософії спільнота долі досі не привертала увагу дослідників.

Виклад основного матеріалу.

Концепт спільноти долі пов'язаний із творчістю класиків соціології - Вебера та Зіммеля, але його історія сходить не тільки до німецької соціологічної класики, але й німецької політики. І саме застосування спільноти долі у полі політики значно ускладнило долю концепту і породило певні перешкоди його застосування уже в сучасній науці.

Варто з цим розібратися. Початково спільнота долі з'являється у німецькому науковому та політичному дискурсі як *Schicksalgemeinschaft*. Тут простіше почати із другої частини цього слова, а саме *Gemeinschaft*. Це – одне з базових понять формальної соціології Тьонніса. Тьонніс протиставляє *Gemeinschaft* дещо

схожому за звучанням *Gesellschaft*. Тьонніс позначає цими поняттями різні типи соціальних зв'язків, які домінують на різних етапах розвитку суспільства. Для *Gemeinschaft* (спільноти) притаманні органічні, тісні, теплі міжособистісні відносини, з усіма їх радощами та прикрощами. Для них притаманні емоційність, душевна близькість. Тьонніс пише: «Будь яке близьке, потаємне, неповторне сумісне життя треба розуміти як життя у спільноті. Суспільство ж – це публічність, це – світ. [...] Вихід же в суспільство є, ніби виходом в чужину» (Тьонніс, 2005). Сам вчений віддає перевагу саме спільноті, яку порівнює із організмом, тобто цілісним, гармонійним утворенням, в якому сумісне життя тривале і достеменне, тоді як суспільство – це життя, яке, на його думку, «скороминуче і позірне». Суспільство – це «механічний агрегат і артефакт». Таким чином, і *Gemeinschaft* і *Gesellschaft* не тільки характеризуються специфічними відносинами між людьми, але й визначають ставлення людей один до одного. Спільнота – перш за все ціле, яке складається з органічно об'єднаних частин, а суспільство – це спочатку частини, які механічно об'єднуються у ціле.

У Георга Зіммеля нас цікавить, навпаки, більше перша частина, а саме *Schicksal* – доля. Центральним в розумінні долі у Зіммеля є поняття події (*Ereignis*). Самі події можна розрізняти за їх важливістю, причинністю, відношенням до суб'єкта. Зіммель говорить про три типи подій: до першого типу подій можемо віднести зовнішні по відношенню до суб'єкта події, які мають власну причинність (казуальність). Це, як правило масштабні події, які призводять до певних наслідків для суб'єкта, але і самі ці події, і їх наслідки мають зовнішній характер, вони підкоряються власному казуальному зв'язку. Це, наприклад, дії політичних еліт, які призводять до воєн. Сюди можна віднести і кліматичну чи економічну кризи. Але незважаючи на їх впливовість, такі події ще не являються людиною як її доля. На іншому полюсі знаходяться події повсякденності, які у розумінні Зіммеля характеризуються більше випадковістю. Наприклад, через морозну погоду в авто міг розрядитися акумулятор і людина не потрапила вчасно на важливу зустріч.

Доля ж з'являється між цими двома видами подій. Наприклад, ми випадково зустріли людину, яка запропонувала нам роботу. Тут і зустрічаються два типи подій: з одного боку зустріч може бути випадковою, тобто не запланованою, а з іншого перед нами стоїть вибір: пристати на пропозицію чи ні. Наприклад, ми вирішуємо все таки пристати. Нове робоче місце змінює наш дохід, задоволеність роботою і життям і т.д. Таким чином, випадкова зустріч, вписується у нашу біографію і стає «доленосною».

Цей середній подієвий пласт пов'язаний із нашими життєвими інтенціями, нашим вибором, навіть якщо ми робимо його в результаті «випадковості». Саме

тут життя суб'єкта набуває спрямованості, а події, які призвели до того «місця» у житті, де він опиняється, набувають логіки і вписуються в біографію. Зіммель зауважує: «те, що чисто казуально ряд подій, які об'єктивно відбуваються, влітається в суб'єктивний ряд, визначається зсередини життя і, сприяючи і нав'язуючи напрям і залежність цього життя, отримує в його аспекті сенс, віднесеність до суб'єкта, - ніби більш-менш зовнішнє, що відбувається за своєю власною причинністю, все-таки якось пов'язане з нашим життям. Там, де відсутній один з цих елементів, ми не говоримо про долю [...]» (Simmel, 1913). Але не всім подіям дано стати частиною долі, адже їх відбувається безліч і велика кількість випадкових подій лише поверхово торкається нашого життя. Таким чином, «можна говорити про поріг долі, про кількість значимих подій, починаючи з якого вони сприяють або перешкоджають ідеї нашого життя» (Simmel, 1913). Тут особливої важливості набуває і поняття порогу смерті, який, ніби відбирає із усієї кількості зовнішніх по відношенню людини подій саме ті, які пов'язані із внутрішнім спрямуванням її життя. Такі події, ніби привласнюються, стаючи біографічними. Можливий і зворотній процес, коли події окремої біографії досягають масштабу «великих», «історичних», таких, що впливають на долі інших. Цей зворотній процес у Зіммеля називається безсмертям.

Доля, яка, як ми бачимо, визначається вибором, який у свою чергу співвідноситься із внутрішньою інтенцією життя, може викликати до життя і специфічні спільноти – а саме Schicksalgemeinschaft. Але в їх основі лежить не солідарність, а саме спільність вибору. Учасники організації ультрас футбольного клубу, які згодом закладають основу добровольчого батальйону, таким чином «присвоюючи» собі війну як зовнішню подію або біженці, які в приймаючій країні чи громаді створюють, наприклад, громадське об'єднання.

Макс Вебер дає нам розуміння того, що спільнота долі перш за все спільнота, а отже виступає як цілісне утворення, що якось співвідноситься із іншими спільнотами. Важливим у цьому контексті є фактор ідентичності. Так, наприклад, в контексті расової належності, спільність долі виникає і на певній негативній основі, коли спільнота і її дія як спільноти обумовлюються протиставленням. Вебер говорить про те, що спільність долі людей належних до певної раси обумовлюється антагонізмом (Gegensätzlichkeit) відносно іншої раси, яка складається з людей, які сприймаються як відмінні, інші. Вебер пише: “У цьому випадку дія спільності має суто негативний характер і проявляється у відштовхуванні інших та зневаги до них або, навпаки, у забобонному страху перед ними. Цей зовні інший, чим би він не був насправді і хоч би як поведився, відкидається як такий або, навпаки, стає предметом забобонного поклоніння, якщо довго панує” (Weber, 1922).

Варто звернути увагу на концепцію спільноти долі Пітера Бера (Baehr, 2008), яку він використав для осмислення соціальних змін під впливом поширення вірусу SARS на початку 2000-х років у Гонконзі. Бер звертає увагу на те, що соціальні інститути розкриваються під впливом екстремальних та кризових умов. Спільноти долі народжуються саме із таких складних обставин та встановлюють такий спосіб життя, який не міг виявитися у звичайних умовах.

Виникнення спільноти долі пов'язане із ще однією важливою умовою: зламом повсякденності під тиском кризових обставин, які руйнують звичний уклад життя та ділять суспільне життя на періоди "до" та "після". Спільноти долі, як правило, стають результатом травматичних соціальних змін. Тому, зовсім не дивно, що Бер для позначення таких спільнот використовує слово "Fate" (доля, фатум). Не дивно і те, що доля для Бера спільнота долі (community of fate) є відповіддю на загрозу, виклик, надзвичайність обставин, які вимагають колективної дії. Так, ізолювані карантинним містом і території - це приклади спільнот долі. У подібну спільноту у 2003 році епідемія атипової пневмонії (SARS) навесні 2003 року перетворила Гонконг, а повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році - Україну.

Бер визначає сім умов, що уможливлюють виникнення спільноти долі:

1. **Розпізнавання спільної загрози.** Загроза повинна бути усвідомлена як реальна та спільна. Але через провали комунікації це може відбутися не одразу або не відбутися взагалі. У Гонконзі, на початку поширення хвороби, влада замовувала та применшувала проблему. Розпізнавання загрози відбулось завдяки місцевому університету, де і працював Бер. Поширювана у ЗМІ статистика смертності змусила владу визнати проблему, запровадити карантин та ізолювати місто.

2. **Моральна щільність.** У розумінні Бера моральна щільність стосується віри людей у спільність долі з іншими. До змісту цього поняття він також відносить стрімке емоційне зараження, в результаті якого страх і тривога пронизують життя спільноти.

3. **Тривалість випробування.** Це важлива умова за якої спільнота проходить період адаптації та виробляє механізми боротьби. Події, що відбуваються одна за одною впродовж певного часу повинні “згущувати” повсякденність, надавати повідомленням, що пов'язані з екстремальними подіями екзистенціального забарвлення. Випробування, які тривають довго формують нову реальність, вони перестають бути випадковими та вимагають прийняття своєї “невідворотності”.

4. **Ізоляція.** На прикладі Гонконгу Бер розглядає ізоляцію не тільки, як формальні обмеження, але й соціальний остракізм, який виявився, зокрема, у

страху родичів, що живуть поза Гонконгом, приймати у себе небезпечних біженців.

5. Матеріальні та організаційні ресурси, які можуть бути використані спільнотою для опору загрозі. Відповідь загрозі у спільнотах долі схожа на організацію спільної оборони в осаджених містах. Для такої організації надзвичайно важливими є ресурси, які можуть бути використані для забезпечення індивідуальної та колективної безпеки.

6. Вісі конвергенції. Соціальна конвергенція є процесом згладження протиріч, консолідації соціальних груп навколо певних спільних інтересів, наприклад, протистояння загрозі. Для успішної конвергенції в соціальних спільнотах повинні виконуватись деякі умови, інакше загроза може навпаки загострити існуючі протиріччя, наприклад, етнічні чи економічні. Тому Бер виокремлює певні культурні підстави колективної солідаризації. До яких належать, перш за все, спільність мови і групової ідентичності. Порівнюючи епідемію в Гонконзі з епідемією віспи в Монреалі (1885 р.), Бер зауважує: «[...] на відміну від Гонконгу епідемія в Монреалі лише загострила існуючі раніше протиріччя. Місто тут же поділося за ознакою етнічності (англійці і ірландці vs. французи), віросповідання (протестанти vs. католики), мови (англофони vs. франкофони) і території (Іст-енд vs. Вест-енд)» (Baehr, 2008). У Гонконзі ж існувала потужна міська ідентичність, коли більшість жителів ідентифікували себе або як «гонконгських китайців», або як «гонконгців» і лише чверть як «китайців» (Baehr, 2008).

7. Виникнення особливих соціальних ритуалів, механізмів підтримки і солідаризації. Важливе значення для виникнення спільноти долі має солідаризація населення та виникнення практик, спрямованих на взаємодопомогу та підтримку. У пандемію в Україні існувала практика безоплатного перевезення лікарів під час локдаунів. В умовах повномасштабного вторгнення відзначимо волонтерський рух та допомогу біженцям в тиллових регіонах, до якої були залучені і держава, і волонтери, і “пересічні” громадяни.

Таким чином, спільнота долі в розумінні Бера складається з людей, пов'язаних в єдине ціле, коли виконуються згадані умови.

Концепт спільноти долі також застосовний і до осмислення соціальних організацій різних типів. Зокрема таких, як господарські (економічні) організації. У цьому контексті спільнота долі виявляє себе у солідарних, об'єднаних спільними організаційними цілями та організаційною філософією трудових колективів. Соціальна інтеграція колективів в межах організації, узгодження індивідуальних, групових та організаційних інтересів і цілей є результатом реалізації культурою організації своїх функцій. Залученість в організаційне життя виявляє себе і через групову ідентичність, і через

відчуття спільної долі індивіда, колективу і організації (Туленков, 2014). У цьому випадку, спільність долі - це не групова реакція на ризики, а позитивне об'єднання заради спільної мети.

Політичні конотації. Драматична доля концепту спільноти долі пов'язана із його міграцією в поле політики, де він стикається з досить відмінним тлумаченням. В нацистській риторичній спільноті долі набуває яскравого націоналістичного відтінку і використовується для позначення національної виключності, культурної гомогенності та моноетнічності Німеччини. Такі уявлення, як відомо, базуються на зневажливому, дискримінаційному ставленні до інших націй та рас, які уявляються як загроза. При такому розумінні участь у спільноті долі перетворюється на неминучість, безальтернативність, передвизначеність. Це - фатум.

Здавалося б, маючи таку історію, доля цього концепту - залишитись маргінальним або й взагалі вийти із активного вжитку і мати суто історичний аспект. Але в сучасній європейській політиці спільнота долі “реінкарнує”.

Наприклад, роздумуючи про необхідність солідарності із Грецією під час кризи Єврозони тодішній прем'єр Люксембургу Жан Ассельборн (Jean Asselborn) говорить: “А що означає спільнота долі? Якщо один потрапляє в біду, всі інші повинні допомогти” (Asselborn, 2011)

Колишня Бундесканцлерка Німеччини Ангела Меркель теж використовувала Schicksalsgemeinschaft стосовно об'єднаної Європи і її спільного мирного майбутнього, що не обмежується “національним егоїзмом” (Merkel, 2012).

Як бачимо, тут на перший план виходить уже не національна шовіністична ексклюзивність, а міжнаціональна інклюзивність, що є суттєвою зміною в тлумаченні. Спільнота долі формується не як протистояння, а як спільне подолання спільних же проблем при усвідомленні мети - бажаного і прийнятного для спільноти майбутнього.

Китайська версія спільноти долі. Китай просуває своє бачення спільноти долі, а саме загальнолюдської спільноти єдиної долі. Ця концепція (і політика) була презентована Сі Цзіньпіном до 70-річчя ООН і базується вона на чотирьох ключових моментах (Коваль, 2017): 1) світ без страху війни; 2) світ без бідності; 3) відкритий світ.

До реалізації своєї мети, Китай намагається залучати інші країни, в тому числі Європейський союз, акцентуючи увагу на міжкультурній комунікації та свободі переміщень (CGTN, 2025).

В китайській політичній версії спільноти долі, безперечно, є ідеї, які не можуть не імпонувати. Але варто все ж робити “поправку на вітер”. Сьогодні немає особливих складнощів розгледіти під гуманістичними деклараціями антиутопічний устрій китайського суспільства. Знаючи цей факт, а також

враховуючи роль підтримки Китаю російської війни проти України, не можна не засумніватися у щирості цих декларацій.

Тому, виникають очевидні питання: чи є концепція єдиної долі сьогодні не тільки основою зовнішньої політики КНР, а й спробою запропонувати / нав'язати альтернативу глобалізації західного зразка? Відповідь залежить від того чи відповідають реальні дії Китаю гуманістичним деклараціям? Або ж Китай просто веде боротьбу за домінуюче місце в ядрі капіталістичної світ-системи? Важливим для нас є розуміння того, як науковий концепт знову "мігрує" у поле політики.

Таким чином, необхідно визначити основні проекції терміну спільнота долі. Варто розрізняти спільноту долі, по-перше, як наукове поняття; по-друге, як складову політичної риторики.

Зробимо деякі узагальнення.

Перш за все, варто виокремити характерні ознаки спільнот, які в силу обставин перетворюються на спільноту долі: 1) спільнота долі виникає під тиском обставин, які несуть, як правило певні ризики та загрози, а отже вимагають мобілізації соціальних ресурсів. Відзначимо, спільність загрози не завжди є необхідною умовою виникнення спільнот долі; 2) спільнота долі є солідарною спільнотою, яка характеризується чіткою груповою ідентичністю; 3) індивід розділяє спільну долю з іншими членами групи, привласнює її; 4) в спільнотах долі відбувається згладження протиріч.

Із вищесказаного можемо зробити висновок, що спільнота долі має принаймні два основоположні принципи виникнення і функціонування, а саме: негативний та позитивний. Відзначимо, певну подібність із розумінням свободи Ісаєю Берліном. Якщо спрощено, то позитивна свобода – це свобода заради чогось, негативна свобода – всупереч чомусь (Берлін, 1994). Подібним чином пропонуємо подивитись і на типи спільнот долі, які будуються на відповідних принципах, а саме: позитивна спільнота долі та негативна спільнота долі. Розглянемо детальніше.

Позитивна спільнота долі. Суспільна практика рідко коли можлива без подолання різного роду перешкод, але і далеко не завжди подолання перешкод є метою існування спільноти. Тому, спільнота долі може виникати як згуртування та мобілізація людей заради бажаного майбутнього. Така спільнота, на наше переконання, передбачає вільний і відповідальний вибір індивіда розділити долі з іншими в ім'я спільного.

Негативна спільнота долі. Стосовно цього принципу виникнення спільноти долі необхідно зауважити, що негативний не завжди означає дисфункціональний. Адже, будь яка групова ідентичність потребує протиставлення між "ми" і "вони" тобто принципу протиставлення. Цей принцип С. П. Гантінгтон виразив так: "Ми знаємо, ким ми є,

лише після того, як дізнаємось, ким не є, і часто лише тоді, коли знаємо, проти кого ми" (Гантінгтон, с. 13).

Така спільнота є результатом протистояння, наприклад, при опорі військовій агресії (Україна після 24.02.22) або при діях у відповідь на вчинений напад (Ізраїль після 07.10.23). У випадку, коли реальна зовнішня загроза стає екзистенційною, мобілізація соціальних сил є функціональною, адже допомагає спільноті зберегтись. Іншими зовнішніми загрозами, які стають передумовами появи спільноти долі можуть бути природні катаклізми, техногенні катастрофи, епідемії. В усіх цих випадках спільнота гуртується та протистоїть зовнішнім загрозам.

Та чи можуть бути дисфункціональні спільноти долі? Наша відповідь ствердна. Такі спільноти можуть виникати тоді, коли зовнішня загроза ілюзорна або свідомо перебільшена, а відчуття спільної загрози нав'язане. Яскравим прикладом тут є Schicksalschaft у варіанті нацистської Німеччини або путінської Росії. Остання уже давно живе у стані "фортеці в осаді", а правлячий режим конструює образ ворогів, уміло спекулюючи на колективних страхах. Режиму вдається ятрити старі рани російського суспільства, змушуючи оживати біль і жах колективних травм.

Негативний принцип надає відповідного характеру іншим характеристикам спільноти, для описання яких виникають і специфічні поняття, такі як негативна ідентичність ("коли знаємо, ким не є"), негативна консолідація ("коли знаємо, проти кого ми"). Ці поняття Лев Гудков використовував для опису російського суспільства "напіврозпаду": "Зовнішня ворожість лише підкріплює власні внутрішні достоїнства. Тому виникає відчуття, що всі нападають на Росію, всі хочуть її захопити, колонізувати, отримати її багатства" (Гудков, 2005). У цьому контексті нам важливо продемонструвати, що у випадку негативної консолідації доля перетворюється із вибору на фатум.

Особистість у спільноті долі: між примусом і вибором.

З огляду на вищесказане, можемо визначити два основні механізми формування спільнот долі: вільний вибір або примус.

Перший з них не можливий без свободи, без внутрішнього відчуття солідарності з іншими, довіри до інших і зацікавленості у спільному благові. Така участь впливає із внутрішньої свободи і відповідальності людини, усвідомленості спільних інтересів та потреб.

Примус же забезпечується не стільки відкритими репресіями, скільки символічним насильством: пропагандою, маніпуляціями та спекулюванням колективними травмами. Результат такого примусу виявляє себе у масовій апатичності та конформізмі, підтримці режиму у формі байдужості чи непротивлення. У таких умовах вибір набуває ілюзорності.

Тому актуальним є питання щодо місця особистості в спільноті долі.

Скористаємося поглядами на соціальну активність Олени Якуби. На наше переконання, її концепція є досить органічною стосовно концепту спільноти долі. Місце особистості в спільноті визначається її активністю. Дослідниця визначає поняття соціальної активності так: «Соціальна активність особистості — це системна соціальна якість, в якій виражається і реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості з соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин» (Якуба, 1996). Якщо хтось, наприклад, бореться за збереження історичних пам'яток свого міста, то таким чином цей хтось виявляє себе як частину міської спільноти, для якої місто є її спільним місцем життя, об'єктом спільної відповідальності і турботи. Таким чином, соціальна активність, вочевидь, пов'язана із ціннісним та етичним аспектами і вона багато чого говорить про саму соціальність. Якуба зазначає: «поняття соціальної активності дає уявлення про якість соціальності, рівень і характер її реалізації» (Якуба, 1996).

Соціальна активність передбачає розуміння і усвідомлення інтересів спільноти, а також уміння, здатність та активність «самостійного суб'єкта» їх реалізовувати. Якуба серед інших виділяє соціоцентричну соціальну активність, яка пов'язана із інтересами та потребами соціальних спільнот різного рівня. Саме вона більшою мірою відноситься до спільноти долі, адже така активність зв'язує людину з життям спільноти. З цього і випливає, що активна особистість — це «особистість, для якої найвищою цінністю є життя в ім'я суспільних інтересів, життя в гущі соціальних подій, життя, суб'єктивно включене в рух та розвиток суспільних організмів та суспільних процесів» (Якуба, 1996).

Варто наголосити, що може здатись, наче соціальна активність можлива тільки тоді, коли свобода особистості і її приватні життєві інтереси відходять на другий план. Але це не зовсім так. Якуба залишає свободу особистості, адже вільна активність в ім'я інтересів спільноти та її ідеалів неможлива без вільного вибору і прийняття цих інтересів та ідеалів. Хоча творчість Якуби дещо ризикує наразитись на критику за «колективізм» чи надмірне етичне навантаження, все ж її погляди на соціальну активність — це про здатність суспільства виступати єдиним цілим, бути спроможним діяти як ціле, бути спільнотою долі.

І дійсно, Якуба розуміла, що без соціально активної особистості, без включення у спільні справи багатьох людей важко або й неможливо здійснити необхідні суспільні трансформації, які б зробили суспільство економічно розвиненим, демократичним та благополучним. Для нас сьогодні це не менш актуально. Адже здатність протистояти

загрозам знищення, а також ефективно відновлювати і відбудовувати власну країну неможлива у ситуації, коли вона, як наше спільне не потрібна чи байдужа з перспективи вузького приватного інтересу. Тому соціальність особистості за Якубою — це зв'язок окремої людини із соціальним цілим. Ми ж додамо, що соціальність особистості передбачає і спільність долі особистості та спільноти.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, результатами здійсненого нами соціально-філософського аналізу концепту спільноти долі (Schicksalsgemeinschaft) в контексті сучасних викликів, що постали перед українським суспільством, відзначимо вагомий евристичний потенціал концепту для осмислення феноменів солідарності, згуртованості та стійкості в умовах кризових обставин. Рефлексія теоретичних витоків концепту у класиці (М. Вебер, Г. Зіммель, Ф. Тьонніс) та його використання у сучасній соціальній теорії (П. Бер) дозволило визначити концепт спільноти долі як особливий тип соціальної спільноти, яка виникає під тиском екзистенційних загроз і характеризується мобілізацією групових ресурсів та інтенсивною колективною дією заради виживання / відновлення / протистояння / досягнення спільних цілей.

Ще раз відзначимо необхідність розмежування позитивного та негативного принципів виникнення спільноти долі. Позитивна спільнота долі ґрунтується на добровільному об'єднанні заради спільної мети, тоді як негативна спільнота долі формується через протистояння зовнішній загрозі (реальній чи уявній). Критично важливим аспектом є місце особистості у такій спільноті: якщо консолідація відбувається на основі примусу та нав'язаного відчуття спільної загрози (як у випадку авторитарних режимів), участь індивіда перетворюється на фатум, що призводить до конформізму та апатичності. На противагу цьому, у спільноті, що базується на вільному виборі, індивід свідомо привласнює спільну долю, що впливає з його соціальної активності, як реалізації його свободи. Таким чином, концепт спільноти долі є релевантним та застосовним до українського суспільства в умовах тривалого військового протистояння.

Перспективи подальших досліджень.

Подальша розробка теми вимагає зосередження на кількох ключових напрямках: по-перше, необхідною є розробка емпіричних індикаторів для вимірювання явища спільноти долі; по-друге, варто приділити більше уваги науковій рефлексії умов для внутрішньої групової соціальної конвергенції; по-третє, варто більше зосередитись на механізмах привласнення спільної долі, перетворення вимушеності (фатуму) на вільний вибір особистості, як наслідку усвідомленої активності, відповідальності та свободи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Берлін, І. (1994). *Чотири есе про свободу*. Київ: Основи. https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2016/Berlin_1994_272.pdf
- Гантінгтон С. П. (2006) *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. Львів: Кальварія,
- CGTN: «Китай і Європа разом будують спільноту єдиної долі людства». Частина 1: Цивілізаційний обмін і взаємне збагачення як рушій співпраці між Китаєм та ЄС. (2025). <https://ukrainian.cgtn.com/2025/04/18/ARTI1744963491763701>
- Коваль О. (2017). Як Китай увійшов до нової епохи. Україна і Китай. №4 (10), 2017. <https://sinologist.com.ua/koval-o-yak-kytaj-uvijshov-novoyi-epohy/>
- Ковтун, О. С., & Баранова, С. С. (2020). *Соціологія здоров'я: проблеми теорії та практики : навчально-методичний посібник*. К.: Університет «Україна». https://hist.km.ua/images/publikatsiji/sotsiologiya_zdorovya_kovtun_o_s_.pdf
- Соціологічний моніторинг «Українське суспільство». Хвиля 2025 року (2025). https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/presentation_monitoring_2025.pdf?fbclid=iwy2xjawowgfflehu2f1bqixmabicmlketfpm1hxlhuamywzwhizte5c3j0ywwzhchbfawqqmjydm5mtc4odiwdmg5mgabhi5fm1fgmv2fzov2ccnite5zta9jssnif6pm5hlck5xadd_oc_0xfh7r2bl3_aem_jj7qw9hlayznnjyueayqa
- Туленков, М., & Ковтун, О. (2014). Типологічні засади корпоративної культури господарської організації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, (64), 21–27. <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2014/64/5.pdf>
- Тьоніс Ф. (2005) *Спільнота і суспільство*. Київ: Дух і Літера. 2005. С. 18
- Якуба, О. А. (1996). *Соціологія*. Харків: Константа. <https://staff.tiame.uz/storage/users/432/books/9EDLjz6nSOJQLPSIsahrIbZktbAyBSjSYutAlyWq.pdf>
- Asselborn, J. (2011). Jean Asselborn invité de l'émission «Maybrit Illner». *Gouvernement.lu*. https://gouvernement.lu/fr/actualites/toutes_actualites.gouvernement2024%2Bfr%2Bactualites%2Btoutes_actualites%2Binterviews%2B2011%2B06-juin%2B23-asselborn-illner.html
- Baehr, P. (2008). *Caesarism, Charisma and Fate: Historical Sources and Modern Resonances in the Work of Max Weber*. New Brunswick (U.S.A.), London (U.K.): Transaction Publishers. <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315081847>
- Merkel, A. (н.д.). Rede von Bundeskanzlerin Angela Merkel anlässlich des Festaktes 25 Jahre Deutsches Historisches Museum. *Politische Reden*. <https://politische-reden.eu/BR/t/1916.html>
- Vakhshtayn V. "Community of Fate": Towards a Military History of Ideas. *Sociology of Power*. No 4, 2019
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft (Grundriss der Sozialökonomik, III. Abteilung)*. Tübingen: Mohr-Siebeck. Відновлено з https://www.academia.edu/7660389/Weber_Max_Wirtschaft_und_Gesellschaft
- Simmel, G. (1913). *Das Problem des Schicksals. Philosophische Kultur: Gesammelte Essays* (1919). Відновлено з <https://socio.ch/sim/verschiedenes/1913/schicksal.htm>

REFERENCES

- Asselborn, J. (2011). Jean Asselborn invité de l'émission «Maybrit Illner». *Gouvernement.lu*. https://gouvernement.lu/fr/actualites/toutes_actualites.gouvernement2024%2Bfr%2Bactualites%2Btoutes_actualites%2Binterviews%2B2011%2B06-juin%2B23-asselborn-illner.html
- Baehr, P. (2008). *Caesarism, Charisma and Fate: Historical Sources and Modern Resonances in the Work of Max Weber*. New Brunswick (U.S.A.), London (U.K.): Transaction Publishers. <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315081847>
- Berlin, I. (1994). *Four Essays on Freedom*. Kyiv: Osnovy, 1994. 272 pp. https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2016/Berlin_1994_272.pdf
- CGTN: "China and Europe jointly build a community of shared future for mankind". Part 1: Civilizational exchange and mutual enrichment as a driver of cooperation between China and the EU. (2025). <https://ukrainian.cgtn.com/2025/04/18/ARTI1744963491763701>
- Hantinton, S. P. (2006) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Lviv: Kalvariia, 2006. 474 pp.
- Koval, O. (2017). How China entered a new era. *Ukraina i Kytai*. No. 4 (10), 2017. <https://sinologist.com.ua/koval-o-yak-kytaj-uvijshov-novoyi-epohy/>
- Kovtun, O. S., Baranova, S. S. (2020). *Sociology of health: problems of theory and practice : educational and methodological manual*. Kyiv: Universtet «Ukraina». https://hist.km.ua/images/publikatsiji/sotsiologiya_zdorovya_kovtun_o_s_.pdf
- Merkel, A. (2012). Rede von Bundeskanzlerin Angela Merkel anlässlich des Festaktes 25 Jahre Deutsches Historisches Museum. *Politische Reden*. <https://politische-reden.eu/BR/t/1916.html>
- Simmel, G. (1913). *Das Problem des Schicksals. Philosophische Kultur: Gesammelte Essays*. <https://socio.ch/sim/verschiedenes/1913/schicksal.htm>
- Sociological monitoring «Ukrainian society». Wave 2025 (2025). https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/presentation_monitoring_2025.pdf?fbclid=iwy2xjawowgfflehu2f1bqixmabicmlketfpm1hxlhuamywzwhizte5c3j0ywwzhchbfawqqmjydm5mtc4odiwdmg5mgabhi5fm1fgmv2fzov2ccnite5zta9jssnif6pm5hlck5xadd_oc_0xfh7r2bl3_aem_jj7qw9hlayznnjyueayqa
- Tulenkov, M., Kovtun, O. (2014). Typological principles of corporate culture of economic organization. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky*, (64), 21–27. <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2014/64/5.pdf>
- Tyonis, F. (2005). *Community and Society*. Kyiv: Duxh i Litera.
- Vakhshtayn, V. (2019) "Community of Fate": Towards a Military History of Ideas. *Sociology of Power*. No 4, 2019.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft (Grundriss der Sozialökonomik, III. Abteilung)*. Tübingen: Mohr-Siebeck. https://www.academia.edu/7660389/Weber_Max_Wirtschaft_und_Gesellschaft
- Yakuba, E. A. (1996). *Sociology*. Kharkiv: Konstanta. <https://staff.tiame.uz/storage/users/432/books/9EDLjz6nSOJQLPSIsahrIbZktbAyBSjSYutAlyWq.pdf>

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 29.12.25

Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.

Друк цифровий. Ум. друк 12,9. Наклад 100 пр. Зам. № 13/25

Видавництво «ГРАНІ»

49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-6/32

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005

www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com